

V. Scriptorium konferencia, Budapest, 2022. november 24–25.

Scriptorium

V.

*Lineas
exarare*

Scriptorium

V.

Sorozatszerkesztők:

S.E.R. VARGA LAJOS

BOROS ISTVÁN

TAKÁCS LÁSZLÓ

Lineas exarare

V. Scriptorium konferencia
Budapest, 2022. november 24–25.

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

BUDAPEST 2024

A kiadvány
az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ
támogatásával készült.

Szerkesztette:
Boros István

Angol nyelvi lektor:
Michael McAteer

A hátsó borítón
Részlet a Bozsérné Csapó Katalin elleni eljárás jegyzőkönyvéből (14v)

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2024
© Szerzők, szerkesztő, 2024

ISBN 978-963-308-496-0 V.

Nyomtatott kiadás: ISSN 2631-0643
Online kiadás: ISSN 3057-8140

<https://omp.ppke.hu/btk/catalog/series/scriptorium>

Tördelés:
Szent István Társulat
szentistvantarsulat.hu

ELŐSZÓ

A Scriptorium konferenciák sorozata 2017-ben kezdődött a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Filológia Tanszékének és az Országos Katolikus Gyűjteményi Központnak a szervezésében. Az első konferencia létrejöttében részt vett a Váci Egyházmegyei Könyvtár Boros István szervező munkájaként. A konferenciasorozat célja az, hogy a kutatók minél jobban megismerjék a katolikus és az egyéb gyűjteményekben megőrződött kéziratokat; ezeket használják is kutató munkájuk során, és így az egyházi intézményekben őrzött kéziratok dokumentumok minél nagyobb számban részeivé váljanak kulturális életünknek, és publicitásuk is növekedjék. Ennek eredményeként a Scriptorium kötetek közül már négyet kezében tarthat az olvasó.

Mostantól fogva, az V. kötettől kezdődően a PPK BTK gondozásában fognak megjelenni a tanulmánykötetek elektronikus formában, on line hozzáféréssel. Ezzel szélesebb érdeklődő réteghez, sőt nemzetközi olvasó közeghez is eljutnak a konferencián elhangzott előadások tanulmány változatai. Amennyire az anyagi lehetőségek megengedik, a kötetek tovább is meg fognak jelenni hagyományos nyomtatott formában. A konferenciasorozat eddigi eredményei közé tartozik, hogy a magyar vonatkozású kéziratok kutatásának interdisciplináris közössége látszik kialakulni. Az egyházi intézmények jobb megismerése is hasznosnak bizonyult a kutatók számára.

Jelen kötetünkben a középkortól a XX. századig származó kéziratokról olvashatunk. Tematikájukat tekintve szerepel benne a kodikológia, jogtörténet, liturgiátörténet, zenetörténet, néprajz és más diszciplínák is. Több tudományterület egybefonódik, hiszen a liturgiához hozzátartozik a zene is, ezért a zenetörténet sokszor liturgiátörténet is, amely a magyarországi liturgiátörténet és a zenetörténet szempontjából egyaránt fontos. A zenetörténet több esetben kapcsolódik a kodikológiához, hiszen a gregorián énekek megismerésének egyik tárháza éppen a kódexek vagy kódextöredékek. A liturgiátörténet és néprajz szintén sokszor egybefonódik, mert a szentelmények közül több is részévé vált a népi kultúrának. A margináliák esetében többször a könyvtártudományhoz is csatlakozunk. Mindezek miatt fontos a különböző tudományterületek képviselőinek találkozója az ilyen konferenciákon.

Vác, 2023. 11. 9.

S.E.R. Varga Lajos

TARTALOM

Kódexek, források

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem., Az első négy évszázad egyházfegyelmi forrásainak meghatározásához használt módszer újraértékelése	11
P. KOCSIS RÉKA, Az ómagyar kódexek marginálisai mint sajátos dialógusok	23
DÖMÖTÖR ADRIENNE, Egy korai Mária-imádság – háromféle változatban	37
W. SOMOGYI JUDIT, Marginális titkok, titkos marginálisok – Bejegyzések késő-középkori itáliai diplomáciai levelezési iratokban	67
MAJOROSSY IMRE, „daz dûchte in sîn ein stunde gar“ – Megjegyzések a Mönch Felix motívikus háttéréhez és első magyar fordításához	81

Scriptorium, írnokok

TUHÁRI ATTILA, Mi jár egy requisitor fejében? Lutsch István kolozsmonostori levélkereső feljegyzései	113
KISS PÉTER, Az örmény kereszténység születése egy erdélyi történetíró nézőpontjából	123

Diszciplínák kéz a kézben

GILÁNYI GABRIELLA, Egy borítónak szétvágott erdélyi antifonále rekonstrukciója	141
HENDE FANNI, Mit árulnak el az erdélyi antifonále leveleibe kötött őrzőkönyvek?	155

Fragmenta

LENGYEL RITA – KARÁCSONY DÁVID, <i>Autem reddatur</i> vagy <i>aut cum re datur?</i> A <i>Liber Singularis Regularum</i> kéziratai és az eltérő szövegváltozatok által okozott dilemmák	171
CZAGÁNY ZSUZSA, A késő középkori váradi díszkódexcsalád újonnan előkerült töredékei	191

Újkori és legújabbkori kéziratok

SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ, <i>Poesis symbolica</i> : Gyalogi János kéziratretorikai gyűjtéséből, II.	209
MACZÁK IBOLYA, Az átvétel átvétele – egy miskolci minorita kézirat tanulságai	227
VARGA MÓNKA, Boszorkányperes jegyzőkönyv-változatok kéziratainak területi és társadalmi beágyazottsága	237
KÖVÁRI RÉKA, Egy zeneértő pap kéziratosa hagyatéka (gregorián énekek magyarul, típusdallamokon)	253
BARNA GÁBOR, Kocsis László halotti énekeskönyve Kunszentmártonból	269
AZ V. SCRIPTORIUM KONFERENCIA PROGRAMJA	293
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	297
NÉVMUTATÓ	299

KÓDEXEK, FORRÁSOK

Az első négy évszázad egyházfegyelmi forrásainak meghatározásához használt módszer újraértékelése*

Bevezetés

Az Egyház kezdetektől fogva rendelkezett jogi jellegű szabályokkal.¹ Ezek a szabályok nem pusztán a Krisztus nevére megkeresztelkedettek közötti viszonyokat rendezték, hanem elszakíthatatlanok voltak Jézusnak az Isten Országára vonatkozó tanításától, cselekedeteitől és az általa alapított szentségek kiszolgáltatásától, különös tekintettel az Oltáriszentség megünneplésére. Az „Isten népe”, „választott nép”, „Izrael”, és az „Új Izrael” kifejezések és tartalmuk sem hagyható figyelmen kívül, ha az egyházi jog kialakulásáról beszélünk. Az első palesztinai keresztény közösségek számára a „régiek-hagyománya” (*traditio*) éppen a zsidóság jogát jelentette, amit a Misnában olvashatunk. Nem véletlen tehát, hogy az „Új Izrael” – vagyis az Egyház – szoros intézményi és jogalkotási formákban megnyilvánuló kapcsolatot mutat a kezdetekben. Ez kifejeződik abban is, hogy az apostolok ragaszkodtak az „Íráshoz”, azaz a Tórához és az „ősök hagyományaihoz”, illetve továbbra is részt vettek a jeruzsálemi templomi liturgiában és eljárak a zsinagógába.² Azonban ezzel párhuzamosan, összegyűltek a kenyértörésre, Jézus Krisztus megváltó művének megünneplésére.³ Ennek a szoros kapcsolatnak számos vonatkozása került már a korábbiakban is kifejtésre. Itt én egy eddig nem nagyon vizsgált sajátosságra hívnám fel a figyelmet, amely a jövőben alapvetően hozzájárulhat a korai egyházi dokumentumok (legye-

* A jelen tanulmány a *Coptic Orthodox Cultural Center*-ben (Kairó, Egyiptom), és *Monastery of St. Mina*-ban (Mariout, Egypt) készült, és kiegészítésre került a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA), a *British Library*-ben (London), a *Collegio S. Norberto*-ban (Róma), és a *Biblioteca Apostolica Vaticana*-ban (Vatikán). A munka a *Fundación Derecho y Europa* (Madrid – Coruña) kutatási programja keretében került összeállításra. Itt szeretnék köszönetet mondani II. Tawadros kopt pápának, aki különleges hangsúlyt helyez a korai egyiptomi keresztény örökség feltárására, és szerepének a keresztény forrásokon belül történő, tudományos megalapozott kutatásokon belüli méltó helyreállítására.

¹ SZUROMI Szabolcs Anzelm (2011), *Fejezetek az egyházi jogalkotás történetéből. Források és intézmények* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/15.), Budapest. 5.

² ERDŐ Péter (1995), *Az egyházjog teológiája – intézménytörténeti megközelítésben* (Egyház és jog, II.), Budapest. 87-102.

³ SZUROMI 2011:14-16.

nek azok akár keresztelési feljegyzések) datálásában és lokalizációjában. Ezzel az izraelita időszámítás keresztények általi használatára utalok. A naptár természetesen II. Hillél-re megy vissza (†365), és összeállítását 359-re teszik. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ez egyáltalán nem előzmények nélküli, hiszen a babiloni naptár alapján készült el, ami Kr.e. XXI. századi ún. *Umma* naptárra épült, és a zsidóság a babiloni fogság alatt (Kr.e. 586-538) vette át.⁴ Alexandriában számos olyan eredeti keresztelési dokumentumot, vagy töredéket sikerült azonosítanom 2022-ben, amelyek a megkeresztelés dátumát a babilóniaiaktól átvett naptár szerint adták meg.⁵

Külön figyelmet érdemel a szentségek kiszolgáltatása az ősegyházban, mint ami a legmeghatározóbb forrása a kánoni jogi előírások letisztulásának.⁶ A keresztség, a bérmálás és az Eucharisztia szentségét közösen beavató szentségeknek nevezzük⁷, mivel ezeknek a szentségeknek a vételével kerül be a hívő a teljes egyházi közösségbe.⁸ Közülük az első, amit a többi szentség kapujának is tekintünk, a keresztség, ami mind a nyugati, mind a keleti tradícióban szorosan összekapcsolódott a bérmálás szentségével.⁹ A keresztelésre maga Jézus buzdít az ún. nagy missziós parancsban (Mt 28, 19) és már a *Didakhéban* aprólékos előírásokat találunk mind a keresztelésre, mind pedig az arra való felkészülésre (ima, böjt, bűnbocsánat kérése, fogadalom, hitvallás) vonatkozóan.¹⁰ A III. századi *Traditio Apostolica* pedig külön kitér nemcsak a keresztség elnyerésének rítusára, hanem az előtte

⁴ Frederick Mario FALES (1982), 'A List of Umma Month Names', *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, 76 (1982) 70–71.; Sacha STERN (2000), 'The Babylonian Calendar at Elephantine', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 130 (2000) 159–171.

⁵ A jelen sorok szerzője jelentős – jelenleg kiadás alatt lévő – alaputatásokat folytatott az egyiptomi eredetű II-V. századi, a tudományos kutatás által eddig még nem vizsgált papirusz-töredékek szövegkritikai, lokalizációs és datálási kutatása területén. Ezek a vizsgálatok lényeges, új és kiegészítő adatokkal gazdagították a legkorábbi egyházfegyelmi forrásainkról, és az apostoli atyák korából származó szövegeink korábban – a töredékkutatás nem elégséges mértékének következtében – megállapított adatait.

⁶ SZUROMI Szabolcs Anzelm (2017), *Az egyházi intézményrendszer története*. Budapest. (Szent István Kézikönyvek, 15.) 29-52.

⁷ Joseph POHLE (1919), *The Sacraments. A Dogmatic Treatise, I: The Sacraments in General. Baptism. Confirmation*, London, 3. kiad. 191-199.; Liam G. WALSH (1988), *The Sacraments of Initiation* (Geoffrey Chapman Theology Library), London. 70-71.; José SARAIVA MARTINS (1988), *I sacramenti dell'iniziazione cristiana. Battesimo Cresima ed Eucarestia*. Pontificia Università Urbaniana. Roma. (Subsidia Urbaniana, 37.) 30-39.

⁸ Louis LIGIER (1966), 'De la cena de Jésus à l'anaphore de l'Église', *La Maison-Dieu* 87 (1966). 7-51.

⁹ Vö. Simon LÉGASSE (197), 'Baptême juif des proselytes et baptême chrétien', *Bulletin de littérature ecclésiastique* 77 (1976). 3-40.

¹⁰ Willy RORDORF – André TUILLER (ed.) (1978), *La Didaché*. Paris. (Sources Chrésiennes, 248.).

lévő három éves katekumenátusra is.¹¹ Megfigyelhető tehát, hogy első három században a keresztség és a bérmálás elválaszthatatlan sort alkottak, így nem véletlen, hogy a keresztség kiszolgáltatójának a megnevezésénél is a korai források, majd később ezeknek a középkori kánjogi gyűjteményekbe bekerült részletei, a püspököt jelölik meg, mint a keresztség kiszolgáltatóját.¹² A megkeresztelkedettek már a korai időszakban is részt vehettek a teljes eucharisztikus áldozaton, azaz a szentmisén.¹³ A keresztségre vonatkozó egyházfegyelmi rendelkezések a szentségi jog egyik nagy területét képezik, így a következőkben szigorúan és szűken csak a keresztség kiszolgáltatását érintő kérdésekkel kapcsolatos intézkedéseket kívánjuk vizsgálni, néhány – általunk jelentősnek tartott – hangsúlyt elhelyezve.

Hasonlóan kiemelkedő jelentőségű helyet foglal el a korai kánoni forrásokban a hit átadásának a kérdése. A II. századi külső támadások erőteljes hatással voltak az autentikus – Jézus Krisztusra visszanyúló – keresztény tanítás következetes kifejtésére és védelmére (különös tekintettel az attól elhajló különféle szekták tevékenységével és tévtanaik terjesztésével szemben). Ez azonban pozitív módon hatott az Egyház belső szervezetének fejlődésére és az ortodox tanítás rögzítésére. Erre a korra jellemző az ún. apologéták tevékenysége, vö. Arisztidész, Szt. Jusztinosz, Tatianosz, Athénagorasz, Antiochiai Szt. Theophilosz, Szardeszi Melitón, Hermiasz, Szt. Ireneusz).¹⁴

Jól látható, hogy az Egyház saját jogának megszületése nem vezethető vissza pusztán az izraelita jogból átvett – más tartalommal alkalmazott – elemekre, vagy később a római jog és terminológiájának a hatására.¹⁵ Már a kezdetektől megtaláljuk azt a sajátos és egyedülálló belső identitást, amit az Egyház életéhez, a szentségekhez és a hit átadásához kötődő liturgikus előírások, mint sajátos jogi rendelkezések jelentenek.¹⁶

¹¹ Bernard BOTTE (ed.) (1989.⁵), *La tradition apostolique de Saint Hyppolyte. Essai de reconstruction* Münster. (Liturgiawissenschaftliche Quellen und Forschungen, 39.)

¹² Franz Xavier WERNZ (1894-1914), *Ius decretalium ad usum praelectionum in scholis textus canonici sive iuris decretalium*, I-VI. Romae, III. 727-728.

¹³ Polycarpus RADÓ (1961), *Enchiridion Liturgicum*, I. Romae-Friburgi-Barcinone. 643-646.

¹⁴ VANYÓ László (1980), *Az ókeresztény egyház és irodalma*, Budapest Szent István Társulat. (Ókeresztény írók I.) 282-331.

¹⁵ Jean GAUDEMET (1979), *La Formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles*, Paris, 2. kiadás. 205-215.; Andreas HOFFMANN (2000), *Kirchliche Strukturen und Römisches Recht bei Cyprian von Karthago*, Paderborn-München-Wien-Zürich. (Rechts- und Staatwissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres – Gesellschaft, Neue Folge, 92.) 47-150.

¹⁶ SZUROMI 2017:24-27.

Az első négy évszázad egyházi jogszabályainak jellegzetességei

Az időszak kánoni forrásairól, keletkezéséről, kölcsönhatásairól, szerzőségéről, szerkezetéről, osztályozásáról, tartalmi elemeiről és mindennek az egymáshoz való viszonyáról, majd hatásáról a következő egyházfegyelmi rendelkezések és gyűjtemények megszületésére számos terjedelmes munka született.¹⁷ Sőt, az elmúlt két évtizedben jelentősen megélenkült ezeknek az átfogó – vagy éppen egy-egy konkrét jelentős forrást tárgyaló – műveknek az összeállítása. Ennek indoka a szövegkritikai elvek egyre precízebb és következetesebb használata; a források tartalmi kérdéseinek megfelelő – kortárs – kontextusba történő helyezésére irányuló igény; valamint nagyszámú, eddig ismeretlen szövegteny elemzése, felfedezése, különös hangsúllyal a töredékkutatás megerősödésére. Mindezt természetesen a legújabb – az egyes kéziratok elemzését megkönnyítő – számítógépes technológia is jelentősen segíti, ami azonban magát a szakmai, nyelvi, történelmi, egyházfegyelmi stb. ismeretet nem képes pótolni.

Az első négy évszázad jogképződését a fent említett művek továbbra is hat fő csoportba szokták felosztani, amely: 1) az apostoli tekintélyre történő utalás; 2) a szokásjog elsőbbsége (a később rögzített írásbeli formával szemben); 3) a liturgikus jognak a hangsúlyos szerepe; 4) a zsinati törvényhozás (beleértve azokat a zsinatokat is, amelyeknek a szövege nem maradt fenn, azonban Cesareai Euszebiosz egyháztörténeti munkájából értesülünk róluk¹⁸); 5) a pápai jogalkotás és az annak eredményeként megszülető kánoni szövegek; 6) a püspökök egyedi rendelkezései, amelyek túllépnek egy konkrét „egyház” fegyelmi keretén, és jóval szélesebb körben befolyásolják az Egyház fegyelmi életét, majd pedig jogalkotását.

A felsorolt hat hagyományos jellegzetesség mellett rá szeretnék mutatni két, hasonló jelentőséggel rendelkező szempontra, amelyek a fenti kategóriákkal ugyan átfedésben vannak, azonban speciális ismeretük elengedhetetlen az egyes források pontos meghatározásához, és a konkrét keresztény közösség kortárs életének világosabb megértéséhez. Ezek egyfelől az egyes egyházak szentségkiszolgáltatásához fűződő egyéni szokások, hagyományok és formulák, amelyek feltárása a legutóbbi években számos formula és gyűjtemény keletkezési helyének és idejének módosításához vezetett.

¹⁷ ERDŐ Péter (2018), *Az ókori egyházfegyelem emlékei, I-IV. század*. Budapest, Szent István Társulat. (Ókori Keresztény Írók, 2.) Részletes bibliográfiával.

¹⁸ CAESAREAI EUSZEBIOSZ (2020), *Egyháztörténete*, Budapest, Szent István Társulat. (Ókori Keresztény Írók, 3.) A zsinatok felsorolásához vö. Joseph Anton FISCHER – Adolf LUMPE (1997), *Die Synoden von den Anfängen bis zum Vorabend des Nicaenums*. Paderborn-München-Wien-Zürich. (Konziliengeschichte, Reihe A: Darstellungen.) 1997. 21-381.

Másfelől a fennmaradt szövegtanúk földrajzi eloszlásának eltérései és ennek indokainak elemzése.¹⁹

A fentiek előre bocsátása után, a vizsgált időszak tekintetében a következő legjelentősebb kánonjogi műveket, illetve forrásokat sorolhatjuk fel: *Traditio Apostolica* (hagyományos keletkezési dátuma 215-235)²⁰; *Didaskália* (a III. század közepe előtt)²¹; *Apostoli egyházi rendtartás* (hagyományos keletkezési dátuma 300 körül)²²; *Apostoli kánonok* (hagyományos keletkezési dátuma 380-400)²³. A zsinati források közül: *Elvira* (hagyományos dátuma 300 körül)²⁴; *Arles* (314)²⁵; *Ankyra* (314)²⁶, *Neokaiszareia* (314-319)²⁷; *Nikaiai Egyetemes zsinat* (325)²⁸; *Antiochia* (330 körül)²⁹; *Gangra* (hagyományos dátuma 340-342)³⁰; és *Szerdikeia* (342-343)³¹.

Az említett kánonjogi forrásoknál több helyen hangsúlyoztam, hogy a „hagyományos keletkezési dátum” szerint. A kiegészítő megjegyzés oka, hogy éppen ezek azok a gyűjtemények, vagy fegyelmi rendelkezések, amelyeknek időpontját – gyakran keletkezési helyét is – sikerült módosítani a 2022-ben összeállított új, összehasonlító szövegelemzési szempontrendszer alapján. Az első – és az egyik legfontosabb korai egyházfegyelmi forrásunk – a *Traditio Apostolica* (magyarosan: Apostoli hagyomány). Keletkezési dátumát (215-235) már eddig is többször pontosították. Mivel a mű eredeti görög szövege elveszett, a kutatók a különböző fordításokra hagyatkozni. Voltak olyanok, akik egészen egy II. század előtt már létezett hagyományra vezették vissza, de olyanok is, akik egészen 375 és 400 közötti késői időszakot valószínűsítették. Ezért szükséges külön utalni a teljesnek tekintett szöveget megőrző latin verzióra, ami meghatározó forrásként alapjául szolgált a gyűjtemény téves, 215-re történő datálásának. Ez utóbbi elméletet azonban már a '80-as évek végétől elvetette a tudományos szakma. A másik jelentős hagyományt a keleti fordítások alkotják (korábban „egyiptomi egyházi rendtartásnak” is nevezték a szöveget), közülük kiemelkedik a kopt

¹⁹ SZUROMI Szabolcs Anzelm (2011), *Egyházjogi metodológia*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/8.) 46-47, 56-64.

²⁰ ERDŐ 2018:51-54.

²¹ Ibid., 54-57.

²² Ibid., 57-59.

²³ Ibid. 60-64.

²⁴ Ibid., 73-76.

²⁵ Ibid., 76-79.

²⁶ Ibid., 79-80.

²⁷ Ibid., 80-81.

²⁸ Ibid., 81-85.

²⁹ Ibid., 85-87.

³⁰ Ibid., 88-89.

³¹ Ibid., 89-92.

és az etióp változat, valamint arab és görög nyelvű átírások. Mértékadó kritikai kiadását Bernard Botte készítette el 1963-ban³², amellyel összefüggésben azóta több kutató is módosításokat javasolt az újabb vizsgálatok alapján (pl. Paul F. Bradshaw 2002-ben). A legutóbbi és legalaposabb kritikai kutatásokat Alistair C. Stewart végezte el a szövegen 2001-ben és 2005-ben, összehasonlítva a latin nyelvű fordítás tartalmát és szerkezeti elemeit a kopt és az etióp verzióval. Stewart a nyugati eredetet részesítette előnyben azzal, hogy két szerzői réteget különböztetett meg a szövegben: a 2015 előtti, és egy 215 és 235 közötti. Ezekben a kutatásokban elsődlegesen a keresztelés liturgikus szövegének az összehasonlítására helyezte a hangsúlyt, különösen 2020-2022-ben közzétett írásaiban.³³ Ezen belül a kérdés-felelet formára, amit munkáiban az egyiptomi szokástól eltérőnek tekintett, azonban nyitott volt a további pontosításra. Az általam 2022-ben végzett kutatás Egyiptomban elsődlegesen a szahidi kopt szöveghagyományra és az abban használt liturgikus szakkifejezések vizsgálatára összpontosított. A többi szövegtanúban ezeknek a szakkifejezéseknek a megfelelő párhuzamát igyekeztem azonosítani. Mindezen túl, magát a szahidi és a bohairi kopt változat teológiai és liturgikus szakkifejezéseit vetettem össze más kortárs egyházfegyelmi, papirusz töredékeken fennmaradt szakkifejezés-rendszerekkel. Ezzel a munkamódszerrel sikerült megállapítani, hogy a szahidi kopt szöveg legkorábban 263-ban keletkezett, de semmiképpen sem 268 után (a datálást megkönnyítette a keresztelési dokumentumokon található, az izraeli szokás szerint a III. században követett, babilóniaiaktól átvett naptár alapján megadott dátum; valamint a Palmyrai Birodalom 269-ben bekövetkezett inváziójának dátuma³⁴). Sikerült megvizsgálni a keresztelés liturgikus szövegének a formáját, és a korabeli keleti, azon belül a kopt és etióp gyakorlatot. Alistair C. Stewart a kérdés-felelet formában elhangzó gyakorlatot – ahogyan említésre került – a nyugati hagyománynak tulajdonította, ellenben a kijelentés alapú keleti (pl. alexandriai) formulákkal. Az alexandriai eredetű keresztelési dokumentumokon végzett következetes vizsgálatom azonban minden kétséget kizáróan alátámasztotta, hogy a kérdés-felelet formában elhangzó keresztelési hitvallási formula már 263-ra bizonyosan része volt az egyiptomi kopt liturgikus hagyománynak. Ez az érvelésem Stewart legújabb tanulmányában már beillesztésre került.³⁵

³² Bernard BOTTE – HIPPOPLYTE DE ROME, *La Tradition Apostolique d'après les anciennes versions*. Paris, 2. kiadás, 1968. (Sources Chrétiennes, 11 bis.).

³³ Vö. pl. Alistair C. STEWART (2022), 'The Baptismal Formula: a Search For Origins', *Ecclesia orans* 39 (2022). 391-414.

³⁴ Vö. Andrew M. II SMITH (2013), *The Palmyrene Empire: A Crisis of Identity*. Oxford. 1-32.

³⁵ Alistair C. STEWART (2022), 'The Interrogation in Egyptian Baptismal Rites – A Further Consideration', *Questions Liturgiques* 102 (2022). 3-15.

Az Egyház mindennapi életét szabályozó másik III. századi kiemelkedő írott forrás, amelynek keletkezési időpontját sikerült módosítani, a *Constitutio ecclesiastica apostolorum* (magyar fordításban: Apostoli egyházi rendtartás, vagy más néven Szent Apostolok egyházi kánonjai), amelyet a hagyományos kutatás 300 körülire, azaz a III. és IV század fordulójára datált a korábbiakban. Keletkezését eredetileg Egyiptomba helyezték a kutatók.³⁶ A *Traditio Apostolica*-tól eltérően, ennek az alapvető műnek fennmaradt a görög nyelvű verziója, és a latin fordításának egy része. Utóbbi a híres Veronai kódexben³⁷ (és számos más fordításban, többek között kopt verzióban is). A legújabb kutatások (2006-tól) a Szíriában történt korai, azon belül a III. század eleji keletkezését valószínűsítik. Ez az állítás összefüggésben van több, jelenlegi szakértő által is vallott általános feltételezéssel, hogy az írott formában ismert forrásokat hosszabb időszakon keresztül meglévő szóbeli hagyomány előzte meg. Ennek az elméletnek a tényszerű alátámasztása azonban komoly nehézségekbe ütközik, így nem talált általános elfogadásra a szakértők között. Az Apostoli egyházi rendtartás keletkezési helyének és idejének meghatározására általam alkalmazott módszer megegyezett azzal, amit fentebb a *Traditio Apostolica*-ra vonatkozó adatok pontosítására használtam. Sőt, az eddig ismert szövegtanúkon túl sikerült egy eddig ismeretlen kopt nyelvű teljes szövegtanúját is azonosítani a vizsgált műnek Mairutban. Ez a szövegtanú, a korábban ismert kopt nyelvű változatokkal ellentétben, teljesen önálló kötetet képez, és nem valamely több művet tartalmazó gyűjteményes munkán belüli egységként helyezkedik el.³⁸ A kodológiai, paleográfiai nyelvtani, és összehasonlító szövegkritikai vizsgálat minden kétséget kizáróan alátámasztotta, hogy az újonnan azonosított kézirat, az eddig ismert legrégebbi szövegtanúja az Apostoli egyházi rendtartásnak. Az elemzésem során alkalmazott nyelvi- és irodalomkritikai módszer világosan kimutatta, hogy a szöveg nem lehet fordítás, tekintettel a meghatározó kortárs nyelvi és terminológiai sajátosságokra. Így az exemplár bizonyosan közvetlenül kopt nyelven került összeállításra. Ez az eredmény összhangban van a gyűjteményről kialakult régi meggyőződéssel, amely szilárd hagyomány alapján, az egyiptomi egyház jogkönyvének tekintette a művet. A kézirat maga alexandriai technikával elkészített egyiptomi papiruszra íródott, és az egyiptomi kopt keresztények kortárs írás- és fogalmazási formáját követi. A belső és külső tényekre figyelemmel végzett vizsgá-

³⁶ Vö. pl. Alphonsus M. STICKLER (1974), *Historia iuris canonici latini*, I: *Historia fontium*, Torino 1950 (repr. Roma 1974). 27.

³⁷ Vö. Erik TIDNER (1963), *Didascalia apostolorum, Canonum ecclesiasticorum, Traditionis apostolicae versionis latinae.*, Berlin. (Texte und Untersuchungen, 75.) 106-113.

³⁸ Mairut, Deir Mari Mina, Ms. 112 (leírása: Szuromi Szabolcs Anzelm, 2022. szeptember 3.).

lat alapján 264 és 269 közé tehető a kézirat keletkezési dátuma (a záró dátum tekintetében vö. a *Traditio Apostolica*-nál említettek).

Harmadikként, ehelyütt az Elvirai zsinat (*Concilium Eliberitanum*) problémakörét említjük, amelynek gazdag szakirodalma van, és a hagyományos álláspont megtartásának időpontját 300 körülire teszi. A zsinat szövegének keletkezéséről számos vélemény látott napvilágot, mivel a fennmaradt szövegtanúk jelentősen eltérnek egymástól.³⁹ Ennek alapján vannak olyan szerzők, akik mindössze az első huszonegy kánont tekintik eredetinek, és a továbbiakat olyan későbbi kiegészítéseknek tartják, amelyekkel az újabb hispániai zsinatok egészítették ki annak tartalmát.⁴⁰ Más vélemények szerint, az Elvirai zsinat valószínűleg nem egy konkrét hispániai zsinat szövegét tartalmazza, hanem eredetileg is egy korai kompiláció, amelynek forrásai a III. század második felében tartott partikuláris zsinatok anyagára nyúlnak vissza.⁴¹ A legutóbbi összehasonlító szövegkritikai vizsgálataim tükrében több, 250 előtről származó egyházfegyelmi anyag utólagos összegzése az általunk Elvirai zsinatként ismert kánonállomány.⁴² Hasonló pontosítást szükséges elvégezni a nemzetközi kutatás által 340-342-re helyezett Gangrai zsinat tényleges időpontjával kapcsolatban is. 2022 szeptemberében alkalmam volt egy korai, örmény nyelven íródott szövegtanújának a részletes elemzésére, amely minden kétséget kizáróan alátámasztotta a kézirat 337-ben történt keletkezését. A megvizsgált örmény szöveg jóval egyszerűbb szerkezetben és világosabban került megfogalmazásra, mint a Gangrai zsinat Joannész Szkholasztikosz gyűjteményében megmaradt, eddig eredetinek tartott görög nyelvű változata.⁴³

³⁹ Vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2015), 'The Influence of the Universal and Particular Conciliar Discipline on the Hungarian Conciliar Legislation in the 11th – 13th Century', *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 26 (2015). 179-197, különösen 187-190.

⁴⁰ Samuel LAEUCHLI (1972), *Sexuality and Power. The Emergence of Canon Law at the Synod of Elvira*. Philadelphia.; Hamilton HESS (2002), *The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica*. Oxford. 40-42.; Manuel SOTOMAYOR – Teresa BERDUGO (2005), 'Valoración de las actas'. In Manuel SOTOMAYOR, – José Fernández URBIÑA (dir.), *El Concilio de Elvira y su tiempo*. Granada. 94-114.

⁴¹ Vö. Jesús MARTINEZ (1987), *Nuevos concilios hispano-romanos de los siglos III y IV. La colección de Elvira*. Malaga.; Maurice MEIGNE (1975), 'Concile ou collection d'Elvire?', *Revue d'histoire ecclésiastique* 70 (1975). 361-383.

⁴² Szabolcs Anzelm SZUROMI (2013), 'The paleo-Christian characteristics of the Catholic priesthood and their effect on Medieval (9th-12th century) structures of priestly formation', *Studia Canonica* 47 (2013). 467-478.

⁴³ Szabolcs Anzelm SZUROMI, 'Оригинальный текст и дата Собора Гангры - размышления об армянском текстовом свидетельстве', *Patmowt'jown ev Hasarakagitowjown* (megjelenés alatt).

A „német” módszer elterjedése és sajátosságai

Közismert, hogy már a XVIII. századtól jelentős fejlődésen ment keresztül az irodalomtörténeti módszer alkalmazása. Ezt a módszert, mint annyi más újdonságot (vö. bibliakritika), először a protestantizmus használta fel, így a leghatékonyabb alkalmazása német nyelvterületen történt.⁴⁴ Ehelyütt mindössze Johann Lorenz Mosheim (†1755), Ferdinand Christian Baur (†1860), és Karl Lachmann (†1851) munkásságára szeretnénk utalni.⁴⁵ Közülük Karl Lachmann volt az, aki a források szövegkritikájához alkalmazott filológiai elvek meghatározása terén ért el maradandó eredményeket. A német tudományosságban alkalmazott új módszer megjelenésének nagyszerű következménye, a *Monumenta Germaniae Historica* sorozat megindítása (1826kk.), és az új, szövegkritikai módszer következetes alkalmazása.⁴⁶

Ha a fentieket összevetjük a XIX. század közepétől meginduló katolikus forráskiadásokkal – itt elsősorban Jacques-Paul Migne és társai tevékenységére utalunk – a fő cél jelentősen eltért a német iskolától.⁴⁷ A Migne féle, eredményeiben mindezidáig legnagyobb szabású keresztény ókort és középkort feldolgozó, 1845-1850 között végzett kiadói munka az egyházi írott örökség minél teljesebb hozzáférhetővé tételére irányult, amit a rendelkezésre álló legjobb kéziratok nyomtatásban történő megjelenítésével igyekeztek megvalósítani. Így a sorozat a kritikai módszer helyett előtérbe állította a diplomatikai kiadást, amely sokszor komoly bizonytalanságot jelent a kiadott szöveg megbízhatóságát illetően. Ez a módszer nem volt tekintettel a fő szövegtanú-csoportok legalább lábjegyzet szintjén való feltüntetésére. Jean-Baptiste Pitra (†1889), aki korábban maga is a Migne által vezetett csoport tagjaként tevékenykedett, felfigyelt a német módszer jóval precízebb jellegére, így ő volt az, aki a katolikus forráskiadványokban elsőként alkalmazta a német kritikai módszert. Ez a mű az 1864-ben és 1868-ban Rómában napvilágot látott *Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, amelyben a keleti egyházak forrásai kerültek kiadásra, két kötetben. Pitra, a munkához lehetőségeihez mérten minden kéziratot felhasznált, hogy a legjobb minőségű szöveget tudja a főszövegben elhelyezni, valamint a számos eltérő változatot is fel tudja sorolni a jegyzetapparátusban.

⁴⁴ Részletesen, vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2006), 'Az egyházbizományi források feldolgozásának szempontjai', *Kanonjog* 8 (2006). 49-77, különösen 64-66.

⁴⁵ Henz QUIRIN (1961), *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. Braunschweig. 166-167.

⁴⁶ *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*. Berolini-Hannoverae-Minaci, 1826ff.

⁴⁷ Munkájáról, vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2003), 'Jean-Baptiste Pitra és műve, a *Iuris Ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta*'. In BAÁN István (szerk.), 'A szent atyák nyomdokait követve'. In memoriam Ványó László. Budapest. 375-386.

A mindmáig alkalmazott „német” kritikai módszer alapvető jellegzetességei, hogy 1) a szövegek kritikai vizsgálatakor többségében megkérdőjelezzük a tradíció szerinti keletkezési helyet, mint tényekkel ritkán alátámasztható, így nem megbízható információt; 2) meghatározzák forrás feltételezhető eredeti keletkezési nyelvét a rendelkezésre álló szövegtanúk és töredékek alapján; 3) kialakítják a szövegtanúk egymástól függő származási korfáját (ágrajzát); 4) végül, az ugyanazon nyelvű és keletkezési helyű fennmaradt töredékekből a mű lehető legteljesebb rekonstrukciójára tesznek kísérletet.

A hagyományos kritikai „német” módszer természetesen jelentős pontosításokon ment keresztül a XVIII. századtól napjainkig, amely folyamat számos kiemelkedő kutató munkájának volt köszönhető. Ezek a lényegi pontosítások az egyes szövegek rekonstrukciója és kritikai kiadása tekintetében a következő négy pontban foglalhatók össze: 1) a különböző nyelvű rekonstruált szövegek és szövegverziók összehasonlítása és kronologikus sorrendbe állítása; 2) más – kortárs, vagy korábbiként definiált hasonló tartalmú – gyűjteményekkel történő összehasonlítás; 3) a szövegfejlődési elmélet felállítása a konkrét forrás kapcsán; 4) a szövegkritikai apparátus elkészítése. A felsorolt négy elv egyre határozottabban és következetesebben érvényesül az elmúlt másfél évtizedben a források kritikai kiadására szakosodott mértékadó sorozatok metodológiájában (*Sources Chrétiennes*; *Corpus Christianorum* (Series Latina); *Corpus Scriptorum Orientalium*; *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*; *Texte und Untersuchungen*, stb.). Ehhez a lényegi változáshoz – amint azt előbb már megjegyeztük – elengedhetetlen volt több mértékadó kutató maradandó tudományos munkája, mint pl. Eduard Schwartz, Bernard Botte, Hubert Kaufhold, Arthur Vööbus, Franciscus Xaverius Funk, Hans Achelis, Johannes Fleming, Marcel Metzger, Charles Munier, Periclés-Pierre Joannou, Richard H. Conolly, Paul Bradshaw, Alistair C. Stewart, stb.

*A „német” módszer újraértékelésének szükségessége
a legutóbbi évek kutatásai alapján*

A felsorolt módosítások, a kifejtett új szempontok jól mutatják, hogy a „német” módszer fokozatosan fejlődött a XVIII. századtól fogva, ami jelentős új tudományos eredmények elérését tette lehetővé a ’90-es évektől. Az elmúlt másfél évtized kutatási eredményei erőteljesen árnyalni kezdték a „német” módszer merev álláspontját, amelyre talán a legjobb példa Aram Mardirossian 2010-ben publikált munkája.⁴⁸ Az új gondolkodási formát el-

⁴⁸ Aram MARDIROSSIAN (2010), *La collection canonique d’Antioche. Droit et hérésie à travers le premier recueil de législation ecclésiastique (IVe siècle)*. Paris.

sajátító kutatók közül feltétlenül említésre méltó Paul Bradshaw, és Alistair C. Stewart.

Aram Mardirossian – ahogy arra előbb utaltam – 2010-ben rekonstruálta a *Syntagma Canonum* legősibb változatát (342 utáni keletkezési dátumot valószínűsítve) és bizonyította az ‘Antiochiai-gyűjteménynek’ is nevezett kollekció antiochiai eredetét.⁴⁹ Ezzel megdőlt az első alapelve az addigi kritikai módszerek, azaz, hogy „az emberemlékezetet meghaladó hagyomány a keletkezés helyéről, alapvetően tévesnek tekintendő.” Stewart már 2015-ben számos *Traditio Apostolica*-val kapcsolatos megállapítást cáfolt⁵⁰; jelen sorok szerzője pedig 2016-ban meggyőzően bizonyította Hubert Kaufholdnak⁵¹ az örmény forrásokra vonatkozó kritikus érveit⁵². Bradshaw, Stewart és jelen sorok szerzője számos ponton módosította a legfontosabb – az Egyház első négy évszázadához tartozó – doktrinális és diszciplináris szövegek keletkezési helyét, idejét, és nyelvét. A változásokból jól látszik, hogy a korábbi merev álláspontot felváltotta a keletkezés tradíciójának megfontolása, a görög nyelv feltétlen elsőbbségének megkérdőjelezése, és a szövegekben lévő helyi szokások figyelemvétele, segítve ezzel az eredeti szövegforma összeállításának a lokalizálását.

Konklúzió

Az elmúlt másfél évtized (különösen a legutóbb öt év) világosan alátámasztja, hogy a XVIII-XIX. században kidolgozott szövegkritikai alapelvek merevsége számos téves nyelvi, tartalmi, és helymeghatározási problémát eredményezett, azzal együtt, hogy a kiadott szövegek minősége továbbra is jónak nevezhető. Sőt, megállapítható, hogy a területen tevékenykedő komoly kutatók munkájának köszönhetően, az eredeti merev szövegkritikai elvek és értelmezési szempontok is jelentős mértékben pontosításra kerültek a XX. század elejére.

Azonban, fentiekben ismertetett művek és kiadásai bemutatásából, valamint a szakértők által alkalmazott módszertanból az is kellően világossá vált, hogy a klasszikus „német” kritikai iskola megközelítése, még a később-

⁴⁹ Mardirossian 2010.

⁵⁰ Alistair STEWART-SYKES (2015), *Hippolytos: On the Apostolic Tradition*. Yonkers, NY. (Popular Patristics Series, 54.).

⁵¹ Hubert KAUFHOLD (2012), ‘Sources of Canon Law in the Eastern Churches’. In Wifried HARTMANN – Kenneth PENNINGTON (eds.), *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*. Washington, D.C. (History of Canon Law, 4.) 215-342.

⁵² Szabolcs Anzelm SZUROMI (2016), ‘Influence of the Ancient Canonical Collections which Basically Maintained an Existence in Armenian on the Universal Ecclesiastical Legislation’, *Ius Missionale* 10 (2016). 151-171, különösen 160.

bi módosításokkal együtt is, elengedhetlenné teszi egy újabb – jóval szer-teágazóbb, és az összehasonlító szövegkritika elveire, továbbá a szövegek-nek a hagyományban megőrzött eredetét komolyan (objektíve) – mérlegelő módszer bevezetését, a legkorábbi egyházfegyelmi források keletkezési helyének, idejének és eredeti tartalmának pontosabb megállapításához. Ehhez a következő szempontrendszerrel állítottam fel 2022-ben, az Egyiptomban lefolytatott alap kutatások eredményeit figyelembe véve: 1) a használt jogi és liturgikus szakkifejezések vizsgálata; 2) a további szöveg tanúban elő-forduló, ugyanezen szakkifejezések megfelelő párhuzamának azonosítása; 3) a teológiai és egyházfegyelmi szakkifejezések összevetése minden is-mert kortárs egyházfegyelmi és teológiai normákat tartalmazó szöveg és szövegtörredék szakkifejezés-rendszerével; 4) megvizsgálni azon későbbi forrásokat, amelyekre szövegszerű befolyást gyakorolt a konkrét vizsgált szöveg. A felsorolt szempontrendszer hatékonyságát nemcsak a fentebb fel-sorolt korai egyházfegyelmi források jóval pontosabb meghatározása tá-masztotta alá, hanem mindennek Alexandriai Szt. Kelemen művei egymás-hoz való viszonyának, a szóbeliség jellegzetességeinek a bizonyítása, és a datálásban bevezetett módosítások is.⁵³

SZABOLCS ANZELM SZUROMI O.Praem.

*A re-evaluation of the method used to identify the ecclesiastical sources
of the first four centuries*

The canonical sources of the first four centuries (e.g., *Traditio Apostolica*, *Constititio ecclesiastica apostolorum*, *Concilium Eliberitanum*), their origins, interactions, authorship, structure, classification, content, their interrelationship and impact on the subsequent canonical regulations and collections, have been the subject of many voluminous works during the last two decades. Indeed, the compilation of such comprehensive works – or works discussing a specific and significant source – has been greatly stimulated over this period. The reasons for this are the increasingly precise and consistent use of textual-critical principles; the concern to place the content of the sources in their proper – contemporary – context; and the analysis and discovery of a large number of previously unknown texts, with particular emphasis on the development of fragment studies. As a result, it has become possible to determine much more precisely the date and place of the most important early ecclesiastical sources.

⁵³ Szuromi Szabolcs Anzelm alap kutatása Dayra al-Suryān-ban, a Deir Mari Mina-ban, és az Alexandriai Nemzeti Könyvtárban (2023. március 21-25.); vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI, *Ecclesiastical sources of the first four centuries - new methodological approaches to the analysis of the original manuscripts*, Berlin (megjelenés alatt).

P. KOCSIS RÉKA

Az ómagyar kódexek marginálisai
mint sajátos dialógusok

Bevezetés

Doktori disszertációm témája és célja az ómagyar kódexek (44 fennmaradt kódex a XV–XVI. századból) összes marginálisának összegyűjtése és rendszeres feldolgozása, elsősorban a könyv-, olvasás- és a nyelvtörténet felől. Tanulmányom ennek a munkának egy csekély részletét mutatja be: a történeti szociopragmatika *diszkurzivitás* fogalmának segítségével azt vizsgáljuk, hogy milyen kommunikációs helyzeteknek és elrendezéseknek lehetünk tanúi az elsősorban kódexek lapjain szereplő marginális bejegyzések esetében.

Kutatási kérdések és elméleti háttér

A marginálisok kutatása, elismerése, a tudományterület megszületése az 1960 évekre tekint vissza. Ettől kezdve váltak legitim kutatási tárgyá a könyvek használóinak kisebb-nagyobb, hosszabb-rövidebb, kidolgozottabb vagy kezdetlegesebb bejegyzései. Mindez szorosan összefügg a könyvekbe jegyzés gyakorlatának évszázadokon át más-más hangsúlyt kapó megítélésével.¹ A magyar vonatkozású kutatások is megindultak ebben az időben², azonban a tudományterület itthoni elterjedése, népszerűsége máig nem következett el. Sporadikusan találkozunk egy-egy marginálisokat bemutató vagy elemző írással³, amelyek általában a könyv- és mentalitástörténet felől közelítve egyes könyvek vagy bejegyzők szövegeit vizsgálják. Mindeközben a magyarországi könyvtárakban is bőven találhatunk olyan köteteket, amelyeknek a margóin az olvasók az évszázadok során számos bejegyzést hagytak.

¹ Bővebben és a külföldi szakirodalom ismertetését l. P. KOCSIS Réka (2018), Elméleti és gyakorlati szempontok a marginálisok vizsgálatához. In FAZEKAS Boglárka, KAPOSÍ DIÁNA – P. KOCSIS Réka (szerk.), *Csomópontok – Újabb kérdések a Félúton műhelyéből. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 12. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*, Budapest, Kalota Művészeti Alapítvány. 24–38.

² KLANICZAY Tibor (1962), Vita a könyv margóján. *Magyar Könyvszemle* 78. 52–55.

³ Lásd a továbbiakban a hivatkozott magyar vonatkozású szakirodalmi tételeket.

Marginálisokkal fogalkozva minduntalan felbukkanó körülmény, hogy az anyag összegyűjtése után a kutató kezében nincs, nem lehet kész és egységes, minden helyzetben jól használható módszertan, hiszen maga a gyűjtött anyag és a bejegyzések megszületése mögött húzódó motivációk is rendkívül színesek és sokrétűek.⁴ Amit valójában tehetünk, hogy az adott helyzetben legjobban használható kutatási kérdésekhez leginkább passzoló vizsgálati módszereket és szempontokat keressük, ahogy Tóth Zsombor is fogalmazza a kora újkori kéziratossággal kapcsolatban: „a vizsgálat könyvenként és kéziratokként eltérő módszert követelhet meg, így nem tehetünk mást, mint amit az antropológus is tesz a terepen, vagyis az individuális elem legjobb értelmezéséhez szükséges partikuláris módszertani lehetőségeket igyekszünk megtalálni”.⁵

Egy ilyen sokszor termékeny és jól használható kutatási szempontrendszernek tűnik a történeti szociopragmatika is. A tudományterület a történeti nyelvészet és a pragmatika metszéspontjában jött létre⁶, és „a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára”⁷. Önálló területként lassan húsz éve, az Andreas H. Jucker által szerkesztett *Historical Pragmatics* című kötettel (1995) jelent meg a nyelvészetben⁸, és „magában foglalja a pragmatikai szemléletmódot és módszereket alkalmazó történeti nyelvészetet éppúgy, mint a történetiségbe, mint új dimenzióba belemerülő pragmatikát”⁹. Több részterülete van a történeti pragmatikának (pl. történeti diskurzuselemzés), ezek közül a történeti szociopragmatika „olyan interakciókkal foglalkozik, amelyek a társadalmi kontextus bizonyos meg-

⁴ Emiatt is lehet jellemző az, hogy a marginálisokkal elméletibb megközelítéssel foglalkozó kutatók a legtöbbször csoportosítani igyekeznek azokat, így számos hosszabb-rövidebb, különböző szempontok alapján készült csoportosítás jött létre az idők során. Ezekről összefoglalóan l. P. Kocsis Réka (2017), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben. *Magyar Nyelv* 113. 42–58.

⁵ TÓTH Zsombor (2015), Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119. 625–650, 649–650.

⁶ Andreas H. JUCKER (2006), Historical pragmatics. In Keith BROWN (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd edition. Oxford, Elsevier. 329–332, 329; idézi SÁROSI Zsófia (2015), Pragmatika, szociopragmatika, udvariassággutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111. 129–146, 133.

⁷ SÁROSI Zsófia (2003), Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99. 434–448, 441.

⁸ Bővebben lásd SÁROSI 2015:133.

⁹ SÁROSI 2003:442.

jelenési formái és egy adott történeti nyelvhasználat között zajlanak, és amelyek pragmatikai jelentéshez vezetnek”¹⁰. A magyar nyelvtörténeti kutatásokban a 2000-res években volt megfigyelhető az odafordulás a pragmatikai szemléletmód- és eszköztár felé¹¹, amely az elmúlt évtizedben még jobban megerősödött.

Közelebről szemügyre véve a marginálisokat a történeti sociopragmatika szemüvegén keresztül, az ígéretes szempontok mellett – amelyek közül a legfőbb a dialógus, diszkurzivitás – már több akadályba is ütközünk. A történeti sociopragmatika nagy hangsúlyt fektet a kontextusra, amelyben az adott megnyilatkozás létrejön. A marginálisok esetében ez leginkább akkor tárható fel, ha egy személy könyvtárát, az ő bejegyzéseit egységben szemléljük, tudjuk, hogy ki és mikor írta az adott marginális, és a bejegyző szociokulturális háttérét is vissza tudjuk nyomozni. Amikor azonban eleve heterogénebb anyaggal dolgozunk – pl. egy könyv vagy könyvcsoport marginálisait próbáljuk elemezni –, sokkal szembetűnőbb az anyag töredékessége és az ebből fakadó kihívások. A töredékesség többféleképpen jelentkezik, amelyekre most csak címszavak szintjén utalok: maguknak a szövegeknek a fennmaradása tekintetében; a főszöveggel való szimbiózis viszonyban; kiolvashatatlan bejegyzések formájában; mennyiségben. Eleve töredékes anyag mellé odatenni a megfelelő kontextust a legtöbbször reménytelen. Mégis találunk olyan hívószavakat, kutatási vonalakat a történeti sociopragmatikai megközelítésben és eszköztárban, amely egységes vizsgálati keretet ugyan nem adnak a marginálisok esetében, használatukkal azonban egy lépéssel közelebb kerülhetünk az anyaghoz, és az elemzés során nem feltétlenül kell megállnunk a rácsodálkozás és kategorizálás szintjén. A továbbiakban ezek közül a *diszkurzivitás* fogalmát hívjuk segítségül. A példaanyagot a magyar vonatkozású szakirodalomból és az ómagyar kódexek marginálisaisaival kapcsolatos saját kutatásomból hozom.

Diszkurzivitás: a marginálisok mint sajátos dialógusok

Egy-egy marginális létrejöttének, lejegyzésének háttérében a legtöbb esetben a célzott közlési szándék áll. A bejegyzők valakivel kommunikálni szeretnének, amelyre különböző okok miatt a lapszél vagy a könyv más üres részei az alkalmas felületek. Legszeptűnőbb ez a szöveg által kiváltott „spontán” reakciók esetében, illetve amikor a marginálisnak többé-kevésbé

¹⁰ Jonathan CULPEPER (2010), Historical sociopragmatics. In Andreas H JUCKER – Irma TAAVISTAINEN (eds.), *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics*. 8. Berlin, Mouton de Gruyter. 69–96, 76; idézi és fordította SÁROSI 2015:136.

¹¹ Ennek összefoglalását, értékelését és szakirodalmát lásd SÁROSI 2015:131.

konkrét megszólítottja van. Ennek sok esetben egyértelmű jele a felszólító mód használata. Példák: *Az mű vronk Jesus Christusnak születésenek utána mikorō irnanak 1659 Eztendőben Ez könyuet epitgettém mégh az vrnak néueben mért szép dolgokat oluastam béne. Ennek vtanais az ki lattja rongios uolttat epitse Istenert. Stephanus Gaspar mp,*¹² *Lassad meg ezt,*¹³ *Senki el ne vegie az ki el veszi meg agia*¹⁴.

Ugyanakkor nemcsak az egyértelműen üzenetet közvetítő marginálisok értelmezhető kommunikációs szempontból, hanem minden szöveges marginális. „Lényegében minden nyelvhasználat dialógus, hiszen a beszélők vagy írók azért használják a nyelvet, hogy egy valóságos, lehetséges vagy elképzelt címzettel kommunikáljanak”¹⁵. A marginálisok esetében a dialógusjelleg, a közlési vágy egyértelműen fontos és feltűnő szempont. A lapszéli bejegyzés lehetősége egy kommunikációelméleti szempontból sajátos diszkurzív teret hoz létre, ahol a feladó(k) és címzett(ek) viszonya sokrétűen alakul, amelyet az idő- és térbeli távolság még tovább árnyalhat. A továbbiakban ezeket az egymásra rétegződéseket mutatom be, példaként a kódexek marginálisait és ezúttal más magyar kutatások anyagát is hozva.

A címzett maga a feladó – a saját magunknak lejegyzett marginálisok

Ez a típusú jegyzetelés talán társadalmi szinten a legelfogadottabb, hiszen a bejegyző rendszerint a saját könyvében készít jegyzeteket, elsősorban magának. Ennek legalapvetőbb gyakorlata a nem is feltétlen szöveges nyomok hátrahagyása: aláhúzások, különféle jelek és vonalak a margón. Komplexebb jelöléseként *Nota Bene* ’jól jegyezd meg’ vagy *NB* megjegyzések is feltűnnek a sorok mellett és hasonló gyakorlat a könyvek elejében vagy végében vezetett mutatók készítése. Ezek mind azt a célt szolgálják, hogy a könyv használója a későbbiekben a számára fontos helyekre visszataláljon. Ez a típus egyébként úgy tűnik, hogy a korai szövegelőállítási hagyomá-

¹² Debreceeni kódex (DebrK.): Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, R 524, 606. Kiadása: *Debreceeni kódex 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Közzéteszi: ABAFFY Csilla – REMÉNYI Andrea – m MADAS Edit (1997), Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 21.)

¹³ Lobkowitz-kódex (LobkK.): Lobkowitz hercegi család könyvtár és archívum, Nelahozeves, Csehország, VI. Fg 30, 321. Kiadása: *Lobkowitz-kódex 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: REMÉNYI Andrea, Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. (Régi Magyar Kódexek, 22.)

¹⁴ Guary-kódex (GuaryK.): Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Budapest, K 34, hátsó kötés. Kiadása: SZABÓ Dénes (1944), *Guary-kódex*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. (Codices Hungarici, 3.)

¹⁵ SÁROSI 2003:442.

nyokból ered és a humanizmus idejében teljesebben ki. A korai századokban maguk a sceptorok (akár erre specializálódtak) készítettek egyfajta értelmezést könnyítő, segítő apparátust, az úgynevezett *ordinatio*-t a margókra. (Ennek az ómagyar kódexekben egy halvány lenyomatát találjuk a Kazinczy- és a Tihanyi kódex közös sceptorja esetében.) Ez a XIV. századra annyira elfogadott lett, hogy a vernakuláris szövegek mellett is megjelent, sőt ha hiányzott a lapszélekről, a tulajdonosok maguk készítették el.¹⁶ A humanista időkben a könyvekbe való tudós jegyzetelés teljesen természetes és általános jelenségnek számított, sőt a jegyzetelés technikáját oktatták is. Erasmus például azt javasolta diákjainak, hogy azokat a helyeket, ahol valamilyen érdekes szó feltűnik, archaikus vagy újszerű a stílus, briliáns a szerző érvelése vagy jó gondolatot idéz mástól, bölcs mondás, történeti példa vagy aforizma található, jelöljék meg valamilyen olyan jellel, ami világossá teszi számukra, hogy az milyen típusú hely¹⁷. Ennek a fajta jegyzetelésnek az a célja, hogy a diákok saját írásaik vagy beszédek közben fel tudják használni az olvasott anyagot. Azt is javasolta, hogy néhány rövid de velős aforizmát, közmondást, maximát írjanak a könyvek elejébe vagy végére.¹⁸ John Brinsley XVI–XVII. századi iskolamester részletes utasításokat adott a diákjainak, hogy hogyan kerüljék el a könyvek „rongálását” (marring). Azt javasolta, hogy szép apró betűvel írjanak, és inkább ceruzával, ami nem sérti a könyvet, és később el is lehet távolítani. Azoknak, akik még nem tudnak kis és rendezett betűvel írni, egyfajta titkos jelrendszer használatát javasolja.¹⁹

Ennek a típusú jegyzetelésnek az ómagyar kódexek esetében példája a Székelyudvarhelyi kódexbe bejegyző egyik kéz, aki a marginálisok alapján a későbbre megjegyzendő, felhasználandó szakaszokat jelölte és jegyzetelte meg. A bejegyző a kódex egyik halálról szóló egységénél több helyütt aláhúzza a kiemelendő részeket (pl. példák kezdete, idézetek), a margón pedig *NB* (Nota bene) megjegyzéseket tesz, jelöli a szerzőségeket, idézetek forrását, műfajokat és latinul fűz megjegyzéseket a szöveghez. Tevékenysége a humanista hagyományhoz nagyon hasonló, az íráskép és a jegyzetelési mód

¹⁶ Kathryn KERBY-FULTON (2001), Introduction: The Medieval Professional Reader and Reception History, 1292–1641. In Kathryn KERBY-FULTON – Maidie HILMO (eds.), *The Medieval Professional Reader at Work: Evidence from Manuscripts of Chaucer, Langland, Kempe and Gower*. Victoria, B.C., Canada, English Literary Studies, University of Victoria. 7–13, 8.

¹⁷ Heather J. JACKSON (2001), *Marginalia. Readers Writing in Books*. New Haven – London, Yale University Press. 48.

¹⁸ JACKSON 2001:48.

¹⁹ Idézi William H. SHERMAN (2008), *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. 162.

alapján egy műveltebb, gyakorlott író-olvasó személyt feltételezhetünk, aki talán egy jezsuita tanár lehetett.²⁰

Néhány példa:

Locus	Marginális	Főszöveg
SzékK. 127v	<i>Sap 45</i>	vg mondattatic bölc konuenec neguenod resceben o halal mel igon keserv atte emlekezetod
SzékK. 131r	<i>Historia pulcha</i>	es errol peldanc vagon a stent atyac eletyben
SzékK. 135r	<i>Explicatio.</i>	azert az első barát ez világ kinec te ember zolgalz
SzékK. 140r	<i>Amos 8 cap.</i>	arra möga az amos profeta konuenec nolladic resceben terittem egem attv <u>vnneptoket sýrasra es attv enectoket zepegesre es akoron a bývnosoknec menden gonorvsegoch meg fogatkozna</u>

További – nem a kódexek lapjairól származó – példája a típusnak a jegyzetelő Vitéz János, akinek jegyzetelői tevékenységéről a legtöbbet Zsupán Edina kutatásaiból tudunk. A főpap saját kezű margójegyzetei „azért különösen fontosak, mert minden csekélységük ellenére elárulnak valamit bejegyzőjük gondolkodásmódjáról, a világról és a dolgokról alkotott felfogásáról”²¹. Vitéz margináliái sokrétűek: „legnagyobb részt a filológus jegyzetei, azaz szövegjavítások, emendációk, valamint a diplomata és a politikus jegyzetei, aki anyagot gyűjt, hasonlatokat, képeket, találó kifejezéseket keres a klasszikus szerzők szövegeiben, amelyeket fel tud használni saját leveleihez és beszédeihez. De vannak közöttük tanulmányi jegyzetek és egyszerű olvasói kiemelések is”²².

Vitéz könyvtárából fennmaradt egy valószínűleg Ferrarában, 1464 előtt készült kódex, mely ifjabb Plinius leveleit és a Traianus-panegyricust tartalmazza. E kötet marginálisainak átfogó vizsgálata kapcsán jól érzékeltethető, hogy milyen összefüggéseket lehet feltárni, ha ismert a bejegyző személye. A bejelölt részek és a megjegyzetelt szakaszok, szótározásra kijelölt szavak együtteséből az rajzolódik ki, hogy a főpapot a következő tematikák érdekelték a laurentiumi villa leírásából: könyvtár, fürdő, fedett folyosó, fűtött helyiség, nyugodt tanulmányok az első levélben és fedett folyosó és fürdő, valamint lugasszerű kert a másodikban²³, melyen keresztül a huma-

²⁰ N. ABAFFY Csilla (1993), Bevezetés. In Uő (szerk.), *Székeljudvarhelyi kódex. 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek, 15.) 7–26, 10–11.

²¹ ZSUPÁN Edina (2018), Plinius laurentiumi villájának leírása Vitéz János kódexében (Bécs, ÖNB, Cod. 141). *Új Forrás* 7. 21–31, 21.

²² ZSUPÁN Edina (2009), Vitéz János Leveleskönyve. ÖNB 431. In GÁBOR Csilla – LUFFY Katalin – SIPOS Gábor (szerk.), *Erdély reneszánsza 1-2. A 2008. október 8-11. között tartott konferencia előadásai*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 16–24, 17.

²³ ZSUPÁN 2018:27–28.

nista életfelfogás egy nagyon fontos szelete köszön vissza: „ennek az életformának a leglényege, szinte szakrális fókuszpontja az elmélyült tanulás, egyik fontos – valós és szimbolikus – helyszíne pedig a studiolo. De akár az egész rezidencia is kifejezhetette lakójának ezt a minőségét. Az antik villa mint elmélyülésre alkalmas hely ilyen alapon is részét képezte a humanista építészeti felfogásnak”²⁴.

Másoknak szóló marginálisok

A marginálisok jellemzőbben valaki másnak szólnak. Lehet ez egy konkrét személy vagy lehet a potenciális későbbi olvasó. A szövegtípus jellegéből, a könyvnek mint nyilvánosan hozzáférhető tárgynak a mivoltából adódóan minden marginális esetében egyértelmű, hogy a későbbiekben valaki olvasni fogja, tehát teljesen magán jellegű marginális nem létezik (ahogyan napló sem). Mégis másfajta irányultságúak azok a marginálisok, amelyek esetében egyértelmű a valakihez való fordulás, így szólhatnak a későbbi olvasónak, a szerzőnek, egy korábbi jegyzetelőnek, vagy Istennek és szenteknek.

A valódi dialógus: későbbi olvasókhöz szóló marginálisok

Már a pusztán önmaguk számára bejegyző tulajonosok esetében is felmerül, hogy létezhet-e olyan, hogy csak maga a lejegyző a címzettje a szövegnek, hiszen amint valaki más veszi kézbe a könyvet, számára is információközlő értékkel fognak bírni a marginálisok. Van azonban egy feltűnő választóvonal, bizonyos típusú marginálisok ugyanis szándékosan a feltételezett, vagy valamennyire ismert későbbi olvasóknak, sőt akár az utókornak szólnak. A XVIII. században kialakult egy olyan jegyzetelési mód, amely már másoknak is szól: a jegyzetelő tisztában van vele, hogy későbbi olvasók is olvashatják őket, és rögzítik a gondolataikat, reflexióikat, tetszésüket vagy nemtetszésüket, esetleg helyesbítik a könyvben írtakat, amely igen gyakori jelenség történeti vagy életrajzi munkák esetén. A XVIII. századi nyomtatási forradalom részben új, klasszikusan kevésbé művelt, polgári olvasóközönséget teremtett. Az általuk hátrahagyott marginálisok tipikusan kritikusak, értékelőek, személyesek, és a megosztás igényével íródtak, amelyet a könyvkereskedelem és az általános társadalmi szokások tettek lehetővé.²⁵

Ennek a kategóriának a kódexek anyagában is találhatóak példái. Egy későbbi kéz által bemásolt ima végén vonallal elválasztva áll egy ilyen szempontból scriptori-használói bejegyzés: *imagi eretem edes leaniom / ivstina hogi isten bochasa meg / bvnemet mongi minden nap / chak egi ave mariat*

²⁴ ZSUPÁN 2018:29.

²⁵ JACKON 2001:53–54.

eretem²⁶. A Kriza-kódex elején egy hosszas ajánlást olvashatunk, felszólítással: *Anno 1552 / Pro bënë esse / Praeambulum / Nékem kedvös olvaso / barátom / kérlék hogy né / neheszteld jól mégh vigiázni / minemű okok legienek / ebben az kis maradék / könyveczkeben megh Irván / és azokat né is olvasd / negligenter hanem piae. / N[é]is itild azokat fictioknak / mért ha az Sz-Irast jól mégh / olvasandod Tehát bő ez / igenis bő s télē ézekkel / azokkal és még cselek/kedvén bizonyos légy rolla hogy mégh ném czalatkozol [..]*²⁷. Ugyancsak ajánlás típusú az Apor-kódex végében szereplő megjegyzés egy XIX. századi olvasótól: *Jedzés | A Regiséget tekintő | Okoskodások igen | Szépek és méltó a meg | Tekintésre, De | Elemben Bajos | az olvasása | mend örökke Ammen*²⁸, és a Debreceni kódex végén egy korábbi kéztől: *Walamelj kereztyē / aytatos lelek ez / szent es wdueösseges / keönyuet gyakorlatos/saggal oluassa es / ebben Irt wdűeözsegre / űalo zep példakatt megh / tartand'a ketsegnelkwł / mind Itt ez Vilagō s mind / az öreök Vilagō io lezen / dolga*²⁹. Egy klarissza apátnőtől két konkrét címzett(ek)nek szóló bejegyzés is ránk maradt: *Anno 1689 Die 27 DeCembris / Adom Szent Prohessioia / Napian Ezta könyuet Soror / Catharina Franciska Vlassich/nak Emlekezettől hofi Sor/galmatossan tanullia Ohuasny / Sor Maria Victoria Balassa / Ordinis S Clarae*³⁰; *Ez akönyu Mienk Sr Maria / Victoriaj. Szenki el ne ue / gie. Mert Penteki Imad / csagimot el kel hadnom és / bizsonial annak alelkin uam / aki el ueszi es meg nem agia / aki Elő ueszi helire tegie / hofi bönt Ne ualiak miata*³¹.

²⁶ Thewrewk-kódex (ThewrK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 46, 63v. MTAKK, Budapest. Kiadása: *Thewrewk-kódex 1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közreadja: BALÁZS Judit – UHL Gabriella, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 18.)

²⁷ Kriza-kódex (KrizK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 47, előzék. Kiadása: *Kriza-kódex, 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közzeteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. ABAFFY Csilla, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988. (Régi Magyar Kódexek, 5.)

²⁸ Apor-kódex (AporK.): Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330. 228. Kiadása: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közzeteszi: HAADER Lea – KÓCSIS Réka – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, OSZK, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014. (Régi magyar kódexek, 33.)

²⁹ DebrK. 631.

³⁰ Lányi-kódex (LányiK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 43, előzék.

³¹ Czech-kódex (CzechK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 42, 21v. Kiadása: *Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Jegyzetekkel közzeteszi és a jegyzeteket írta: N. ABAFFY Csilla, a bevezetést írta: N. ABAFFY Csilla és CSAPODI Csaba, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. (Régi Magyar Kódexek, 4.)

Ugyancsak a jövőnek is szóló üzenetek azok az esetek, amikor jogi ügyleteket rögzítenek a könyvekben. A kódexek közül a Debreceni kódex tartalmaz meglepően sokat, ezek közül néhány példa: *Anno Domini 1659 die 28 Martij volt nalō Fecz Balint úr, az Gülesbűl jőt hozzā kontora kért hogy szerezzek ha lehet [...]*³², *Johannes Kemen Quitavit in festo Marie Magdale-ne die 22 Julj 1635*³³. Illetve közismert gyakorlat a régi családi bibliák elejében vagy végében születési és halálozási feljegyzések vezetése. A kódexek anyagából ehhez hasonló szöveg: *Anno Domini 1661 Eztendöben Alih Bassa puztita Erdelt tüzzel vassal. Enis akkot temetem el Havasba 'a szovata vize mellett az en edes felesegemet Bala margitot kis aszonj napan ki helben [...]*³⁴.

„A holtak, akikre rákiáltunk” – a szerzőhöz szóló marginálisok

A fejezetcím idézete John Hollander költőtől származik (The Widener Burying-Ground c. verse), és arra az esetre is vonatkozik, amikor a szerzőnek szól a bejegyzés: „the dead whom we are shouting at”.³⁵ A másoknak szóló marginálisok egy furcsa altípusa ez, amikor a bejegyző a szerzőhöz beszélve saját maga számára megteremt a diszkurzivitás illúzióját. A szerző ugyanis ilyen formában nem tud válaszolni, még akkor sem, ha esetleg él, így mindig a(z aktuálisan legfrissebben) jegyzetelőé az utolsó szó.³⁶

Ennek a típusnak plasztikus példái származnak a hitviták korából, amikor úgy látszik, szokás volt a szerzőkkel vitatkozni. Igazából maga a hitvita-irodalom is ezzel a szándékkal íródott, így nem meglepő, hogy nem csak a hivatalos nyomtatott válaszok születtek meg, hanem egyszerűbb, de ugyanakkor mégis tájékozott olvasók is rögzítették a saját ellenérveiket a margókon. A magyar szakirodalomból ennek néhány példáját ismerjük. Egy korai írásban Klaniczay Tibor egy olyan ismeretlen evangélikus, teológiában jártas jegyzetelő marginálisait ismerteti, aki Telegdi Miklós Felelet-ének egy példányában rögzíti – zömmel ellenkező – megjegyzéseit. A helyesírás és az írástechnika alapján a bejegyzések valószínűleg a XVI. századból származnak.³⁷ Ezek néha csak rövidebbek, pl. *ladde hogy benne maracz*

³² DebrK. 343.

³³ DebrK. 366.

³⁴ DebrK. 632.

³⁵ Idézi JACKSON 2001:82–83.

³⁶ Hollander szerint ráadásul minden értelmezésünk pusztán a szerzők szájába adott konstukció, így nincsen, nem is lehet diszkurzivitás, csupán annak illúziója, valójában magunkkal beszélgetünk: „Our marginalia all insist / – Beating the page as with a fist / Against a silent headstone – that / The dead whom we are shouting at, / Though silent to us now, have spoken / Through us, their stony stillness broken / By our outcry (we are the dead / Resounding voices in our head)...”.

³⁷ KLANICZAY 1962.

– amikor Telegdi érvelése szerinte nem kielégítő (121. lap³⁸), máskor hosszabban felel, egy-egy hatásos mondattal vezetve be az érvelését: *Nem ugy, hanem így...* (42. lap), *ladd e hol czavargas...* (43. lap), *Nem hiszem te se hid* (45. lap, vö. uo). További példák: *Hejaban czavargas mert mindenüt megh akarcz köves engemet rosszul erted ez két sot, mert nem csak az az követis az ki utanna megyen, mint Judasis követe fegyverekkel es botokal midön el arula...* (58. lap), *Megh adod az Christusnak tistesigit, csak hogy ki rekedted annak erdemit Ugy adod mint Ananias az Peternek az pinzt alnok roka...* (63. lap, vö. uo), *Christus mondasa ez, hogy be akarsz az örök eletre mennyi tarch meg parancholatokat...* (146. lap, vö. i. m. 54).

Ugyancsak egy protestáns olvasó vitázott Pázmánnyal a Kalauz egyik példányának (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, RMK 486.) margóin. Hosszabb-rövidebb bejegyzéseiből néhány példa: *Rágod a szart* (2. lap³⁹), *Talám nem olvastad a Római breviáriumot, hiszen ott vannak azok, de olvastad szemtelen, de nem akarod érteni hittől szakadt eretnek* (1v), Pázmány mondatára, amely szerint „a régi Római Ecclesiában nincsen semmi sötétség”, ezt írja válaszként: *Igazat mondál abban, mert mihelt az misére mentek, mingyárt gyertyát gyútotok, mintha nappal az nélkül nem látnátok* (554), amikor pedig az érsek Augustinusra hivatkozik, a lapszélen a helytelenítő megjegyzés: *bár Szent Pállal bizonyítanál* (555⁴⁰). Bitskey néhány befogadástörténeti megállapítást is tesz. „A glosszák az irodalmi recepciótörténet fontos adalékai lehetnek, a múltbeli olvasók reflexióit rögzítik, a szóban forgó vitákba történő bekapcsolódásnak egy sajátos módját jelentik”⁴¹, illetve „a hitviták korában meglehetősen csekély hatása volt az argumentációnak; az ellentétes felekezetű olvasók valószínűleg más esetekben is inkább csak a replika szintjén maradtak meg, amikor ellenlábasaik szövegeit olvasták. A szövegek ritkán működtek érdemi dialógusként, ehelyett a saját felekezeti identitásmegerősítését szolgálták...”⁴².

Egymásra reagáló marginálisok

A marginálisok között vannak olyanok, amelyek egymásra reagálnak. Általánosan is van egyfajta bevonzó hatása egy-egy marginálisnak: mintha feloldaná a bejegyzési tabut, hogy valami már szerepel a könyvben. Ez a fajta bokrosodás a kódexek esetében is megfigyelhető, azonban azok nem reagál-

³⁸ Vö. KLANICZAY 1962:53.

³⁹ Vö. BITSKEY István (2005), „Nem úgy bátya!” Marginálisok Pázmány Kalauzában. In JAN-KOVICS József (főszerk.), *„Nem súlyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet. 475–479, 477.

⁴⁰ Vö. BITSKEY 2005:478.

⁴¹ BITSKEY 2005: 476.

⁴² BITSKEY 2005:479.

nak egymásra. Egymásra reagáló marginálisokat találunk viszont ismét Pázmány Kalauzának egyik példányában, amelyet a PPKE BTK Magyar Irodalomtudományi taszékén őriznek (jelzet: 247126). Ebben nemcsak Pázmánnyal, hanem egymással is vitatkozik két bejegyző⁴³. Pázmány szövegéhez a XVIII. század elején egy magát Munkácsy Istvánként megnevező kéz tesz megjegyzéseket. Ő feltehetően azonos azzal a Munkácsy Istvánnal, aki 1677-ben debreceni főbíró, apja pedig 1642-ben a Református Kollégium professzora volt.⁴⁴ A Munkácsy-megjegyzések mellé a kötetet a XVIII. század közepén birtokló, egykori nagyszombati kollégista, majd egri kanonok, Ambrusovszky Mihály tett Pázmányt védő feleleteket, tudatosan is vállalva „a cenzúra cenzúrázását”⁴⁵. Így az eredeti szerzőre reagáló marginálisok rétege kiegészül egy korábbi olvasónak felelő marginális-réteggel. Ezekből példák:

III. könyv, IV. rész, §. 7. (166. lap): Pázmány írja az újtókról: „Mert, hányáékfel a’ Sz. Írást, és mutassák-meg, hol szidalmazta Noe a’ Halottakért-való könyörgést, a’ Szenteknek-való esedezést?” – Munkácsy: „Mutasd meg hát te is, hol javallotta Noé az Sz. Írásokban!” – Ambrosovszky: „Se nem javallotta, se nem kárhoztatta; nem lehet tehát mondani, hogy Noe, és Ábrahám Lutheránus volt, vagy Kalvinista; Sapienti pauca”.

III. könyv, XI. rész, §. 8. (320. lap): Itt Pázmány az Úrvacsoráról elmélkedve megállapítja: „A’ Calvinisták, töb balgatagságok-közöt azt vitétték, hogy a’ hol kenyeret és bort nem találnak, akár-minémü ételben italban szolgáltatathatni az Ur Vacsoráját [...] Azért, mikor a’ szállot Várban ló hussal élnek, ló husban kel a’ Calvinista Vacsorát osztogatni; az havasokon, makban és fog-hagymában.” – Munkácsy: „Pfuj káromló Szamá; nem féled é az Istent?” – Ambrosovszky: „E’ már gázság, de nem emberség édes Praedikátorom! Pázmány Consequentiait nem lehet tagadni.” – A két bejegyzés alatt egy más kézzel írt marginália is olvasható: „és az Sült ostyaban”.

V. könyv, II. rész, §. 5. (481. lap): Pázmány egy hosszabb fejtegetés keretében a Rómaiakhoz írt levél 9. részével kapcsolatban Szent Pált idézve írja: „Christus átokká lön érettünk, mikor az átkozottak kínnyját szenvedé [...]” Itt a margón Munkácsy részéről csak egy „N[ota] Bené” áll, amihez Ambrusovszky rögtön odaírja: „Calvinus azt tanítja, oda alább, fol. 495, hogy Xtus az ell kárhozottak kinnyát meg kóstolta pokolban: de ez Isten ellen való nagy káromkodás. Pázmány Péter pedig csak azt mondgya, hogy

⁴³ HARGITTAY Emil (2016), A recepció egy változata: hitvita a Kalauz margóján. In Uő., *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újrajrása*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 54–62, 54. http://real-d.mtak.hu/911/7/dc_1210_16_doktori_mu.pdf (Letöltve: 2017. 07. 06.)

⁴⁴ HARGITTAY 2016:55–56.

⁴⁵ HARGITTAY 2016:56.

Xtus az Emberek Kinnyát Szenvedé, a' kik átkozottak, az az: átok alatt való: az eredendő bűn miát, de azt nem mondgya, hogy a' pokol kinnyát szenvedé az el kárhozottakkal. Heában való tehát a' Nbené, a' könyv szélin; mert Pázmány nem lett kalvinistává.”⁴⁶

Túlvilágiakkal társalgó marginálisok

Összefoglalóan ebbe a csoportba sorolom azokat a fohászokat, amelyek a lapok margóin találhatók. Ezek nagyon sokszor csak Jézus, Mária, vagy szentek nevének a bejegyzése. Példák: *Iesus maria*⁴⁷, *iesus cristus*⁴⁸, *S Margareta*⁴⁹. Ezek elhelyezkedésük, tartalmuk és megformáltságuk miatt esnek a fohász kategóriájába, egyfajta invokációnak foghatók fel. Ahhoz túl kidolgozottak, hogy tollpróbák legyenek, ahhoz viszont túlságosan szakrálisak, hogy pusztán díszítő funkciót töltsenek be, és maga a kontextus is ezt feltételezi. Másutt hosszabb fohászok fogalmazódnak meg, pl. *Azzonyonk Maria ymagy býnessekerth*⁵⁰, *Oh felseges vr Isten segel mvnket amen*⁵¹. Sőt, olyan példánk is van, amikor mint régi ismerőssel beszélget a bejegyző Máriával vagy Jézussal. Ez a kéz a Lobkowicz-kódex egyik scriptora, aki a főszöveg bejegyzésekor a margókon rubrumos bejegyzéseket is tesz: az „Atkozok[!] legen meeg azÿz maria es ky zylte istennek ffyat Atkozot legien istennek ffya...” főszöveg mellett a következő marginális olvasható: *meg Bocassad edes az / zoniom maria me[r]t / ziuemnek keserusege- / -vel irtam ezt meg / te es edes vram iesus*⁵². Tíz lappal később pedig, utolsó bejegyzésében egy hálaadás található: *O edes zy z maria me- / ly nagy kegesseg vagi- / -on te nallad*⁵³, itt az ihlető főszöveg: „Ezeket halvan azzoníunk zy z maria monda en edesseges ffyam te azt mondtad hogy ate barátyd segeyhetneyek meg elelket”. Egyéb, későbbi használók által bejegyzett fohászok: *enedes*

⁴⁶ A példák forrása HARGITTAY 2016:57–58, további példákra lásd 58–62.

⁴⁷ AporK. 189.

⁴⁸ Döbrentei-kódex (DöbrK.): Gyulafehérvár, Batthyaneum, R. III. 76, 519. Kiadása: *Döbrentei-kódex 1508*, közzéteszi, bevezetés, jegyzetek: ABAFFY Csilla és T. SZABÓ Csilla, Budapest, Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 19.)

⁴⁹ Gömör-kódex (GömK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 5, 290. Kiadása: *Gömör-kódex, 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közzéteszi és a bevezetést írta: HAADER Lea – PAPP Zsuzsanna, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001. (Régi Magyar Kódexek, 26.)

⁵⁰ AporK. 59.

⁵¹ AporK. 176.

⁵² LobkK. 329.

⁵³ LobkK. 339.

Istenem segec engemet erre az konre⁵⁴, orok yten legy yrgalmas nekem az te zent fyadert hog dycerheswnk⁵⁵, Fiat uolluntas tuā⁵⁶.

Tanulságok és összegzés

A marginálisok, mint sajátos dialógusok, izgalmas kutatási kérdéseket tartogathatnak a történeti szociopragmatikai szemlélettel dolgozóknak is. Ezek közül a legegységesebb, hogy egyetlen marginálist sem lenne szabad (és legtöbbször nem is lehet) értelmezni a szövegszintű, tárgyiszintű és társadalmi kontextusától függetlenül. Ezek közül az első kettő általában a hordozó kötetek vizsgálatával lehetővé válik, a társadalmi kontextus esetében a bejegyző személy identitásának valamilyen fokú feltárása szükséges. Akkor gondolom különösen is termékeny szempontnak a történeti szociopragmatikát, ha egy – ismert – személy esetében nagyobb mennyiségű marginális áll a rendelkezésünkre. Emellett, ha a marginálisokra mint szövegtípusra tekintünk, esetlegesen vizsgálhatjuk az egyes bejegyzők ezen szövegtípus „normájától” és hagyományaitól való eltérését és ezen eltérések céljait.

Egy-egy kötet nagyobb mennyiségű marginálisa esetében jól használható szempont lehet a kommunikációs helyzetek egymásra rétegződése, ahogy azt a megszólaló és a befogadó közötti viszonyok áttekintése során bemutattam.

Ugyanakkor az ómagyar kódexek marginálisai esetében, az anyag nagymértékű széttartása mellett (időben, térben, bejegyzők tekintetében), azt tartom reális célkitűzésnek, hogy az egyes összefüggő marginálisok csoportjának a kontextusait feltárva próbáljam értelmezni azokat. Erre a legkézenfekvőbb lehetőség a klarissza apácák által bejegyzett marginálisok elemzése. A történeti körülmények következtében a pozsonyi és nagyszombati klarissza zárdákból maradt ránk a ma ismert ómagyar kódexek nagy része, és ebben szép számmal – egyértelműen – klarissza bejegyzőknek tulajdonítható marginálisok és szövegjavítások. Ezeknek az összegyűjtésével

⁵⁴ Érsekújvári kódex (ÉrsK.): Budapest, MTA Kézirattára, K 45, 77. Kiadása: *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közlétesztési: HAADER Lea, Budapest, Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 2013. (Régi Magyar Kódexek, 32.)

⁵⁵ DebrK. 631.

⁵⁶ Kazinczy-kódex (KazK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 11, 102v. Kiadása: *Kazinczy-kódex 1526–1541*, közlétesztési: Kovács Zsuzsa, Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003. (Régi Magyar Kódexek, 28.)

és elemzésével például betekintést nyerhetünk a klarissza apácák XVII–XVIII. századi (kézíratos) szövegolvasási és -használati gyakorlatába⁵⁷.

RÉKA P. KOCSIS

The marginalia of old-hungarian codices as special Dialogues

The study examines the notes left on the margins and other blank spaces of the extant 44 codices written in Old-Hungarian during the 15th and 16th centuries. In the case of marginalia, the opportunity of writing on the edge of the page creates a special discursive space from the perspective of communication theory, where the relationship between the sender(s) and recipient(s) is multifaceted. In most cases, there is a targeted communication intention in the background of the creation and writing down of marginalia. Annotators' intention to communicate with someone, for which the margin of the page or other blank spaces of the book can act as suitable surfaces. Following the approach of historical sociopragmatics – especially *discursiveness* – all language usage is a dialogue, since speakers or writers use language to communicate with a real, possible, or imagined addressee. In the case of the marginal notes, the dialogue nature is clearly an important and compelling element to consider. In this study I present those layers and illustrate them with the marginalia of the codices and examples from other secondary literature.

⁵⁷ Bővebben l. P. Kocsis Réka (2019), Ómagyar kódexek klarissza apácák használatában. In FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 231–244.

Egy korai Mária-imádság – háromféle változatban

Bevezetés: a dolgozat tárgya és célja¹

A tanulmány egy ómagyar kori imádság különböző helyeken fennmaradt lejegyzéseivel foglalkozik. Az ima Máriát szólítja meg (*Nemes asszonyom, Szíz Mária ...* kezdettel), segítségét kérve, hogy *ez mai szent igéket hallhas-suk, érthessük, tarthassuk.*² Szövegét a korszak kutatói leginkább a XVI. század első negyedéből származó Peer-kódexből ismerhetik, korábban ma-gam is csak itt találkoztam vele. Az elmúlt években azonban – a kódex-irodalmon túli ómagyar nyelvemlékek gyűjtése és rendszerezése során – a műnek további két korabeli szövegpárhuzamára is rábukkantam. Ezek egyi-kének eredetijét vagy betűhű szövegét eddig nem publikálták – magam egy munkálat számára előkészített kéziratos összeállításban találkoztam vele. A másiknak 130 évvel ezelőtt tették közzé betű szerinti (hibáktól nem men-tes) átírását.³ A jelen dolgozat célja a hármas szövegpárhuzam nyelv(emlék) történeti feltárása, aminek a fotómásolatok, valamint az olvasati és a betű szerinti átírások közlése is a részét képezi. A háromféle változat részletes összevetését a velük távolabbi szövegpárhuzamot mutató korabeli imádsá-gok felvillantása követi, végül szó esik az ima eredetének és szerzetesrend-hez köthetőségének kérdéséről is.

A háttér

Egymással rokon szövegű nyelvemlékek együttes vizsgálata többféle tudományterület kutatóit is érdeklő kérdéseket vethet fel. Az ómagyar kori anya-nyelvű kódexek párhuzamos szövegeinek kutatásához hasznos kiindulást kínálnak a *Régi magyar kódexek* sorozatának darabjai, amelyekben a közre-adók a korábbi szakirodalmak összegzéseként megadják az adott kötetbe beírt munkáknak a többi kódexben fellelhető párhuzamait.

A legtöbb egymással rokonságban álló szöveg az imaanyag körében ta-lálható, ami nem is váratlan, tekintettel a megörökített művek jelentős szá-mára. A korabeli szövegpárhuzamokra jellemző, hogy még az alapján

¹ Köszönöm tanulmányom lektorának, Haader Leának a hasznos észrevételeit.

² A változatok közül a Peer-kódex szövegéből idéztem olvasati átírásban.

³ A hivatkozásokat a lentebbiekben részletezem.

azonos szövegek lejegyzései sem mutatnak teljes egyezést. Ennek többféle oka is lehet. A kisebb eltéréseket a lejegyzők-másolók nyelvjárársbeli és hangjelölési-helyesírási különbségei, illetve tévesztései okozhatják. Amennyiben jelentősebbek a különbségek, a háttérben a (szóbeli) használat során bekövetkező módosulások állhatnak, illetve az is lehetséges, hogy a lejegyzések ugyanazon alapszöveg más-más fordításán alapulnak. Az előbbivel összefüggésben elmondható, hogy a műfaj darabjait sajátos kettősség jellemzi: egyfelől állandósuló/állandósult, másfelől pedig megszövegezésükben akár nagyfokú variabilitást is felmutató művekkel állunk szemben.

A legalapvetőbb imádságok számos helyen fennmaradtak. A kódexirodalomból kilenc Miatyánk-, tíz Üdvözlégy-, hat Hiszekegy- és tizenkét Mária hálaéneke (Magnificat)-lejegyzést ismerünk,⁴ amelyek változatos módon mutatják a többféleképpen kanonizálódó, egymástól különböző fokban eltérő imaszövegek jelenlétét a kor irodalmában, liturgiai hagyományában. Ezeken kívül van még számos más jellegű imádság is, amelyeket több kódexbe bemásoltak, szerzetesrendektől akár függetlenül is (ismeretes, hogy a szöveghagyományozódás útjain gyakran elhalványult a rendi eredet fontossága). Különösen népszerű volt a korban például a Szent Brigittának tulajdonított tizenöt imádságból álló imafüzér, amelynek nyolc változata-másolata ismeretes⁵ – azaz közel azonos vagy éppen jelentősebben eltérő szövegét minden ötödik-hatodik fennmaradt kódex őrzi.

Míg a szakirodalom az anyanyelvű kódexekben megőrződött szövegpárhuzamokról meglehetősen gazdag ismeretanyagot halmozott fel, kevesebbet tudunk azokról az egymással rokonságban álló szövegekről, amelyek a kódexek lapjain kívülre mutatnak. Ugyanakkor arra is vannak példák, hogy egy-egy frissen felfedezett ómagyar kori kisebb szövegmélek úgy lett a nyelvemlékkutatás tárgya, hogy ismertetésük, vizsgálatuk egyik meghatározó szempontja a kódexirodalombeli megfelelőikhez való viszonyítás volt. Domokos Pál Péter az általa felfedezett *Częstochowai nyelvemléket* a Peer-kódex egyik Mária-imájával állítja párhuzamba (145v–146r),⁶ de a szövegnek más kódexekbeni rokonságára is kitér.⁷ Legújabbban Haader Lea vizsgálta a nyelvemlék szövegrokonságát négyféle, kódexekben megőrződött va-

⁴ HAADER Lea (2005), A Müncheni emlék. *Magyar Nyelv* 101: 161–178.

⁵ Vö. BÁRDOS Gy. József (1903), *Szent Brigitta tizenöt imádsága codexeinkben*. Budapest, Stephaneum.

⁶ A szerző (tévesen) mindannyiszor a Winkler-kódexet említi forrásként. Az elírásra először MOLNÁR József hívta fel a figyelmet. L. MOLNÁR József (1975), *Częstochowai magyar nyelvemlék 1501-ből*. *Magyar Nyelv* 71: 110–112.

⁷ DOMOKOS Pál Péter (1966), Magyar nyelvemlék Częstochowában. *Magyar Nyelv* 62: 489–492.

riánssal.⁸ A Holl Béla által Sibenikben megtalált *Laskai-sorokkal* Máta Mária és A. Molnár Ferenc is foglalkozott, részletezve a Therwrewk-kódex egyik Oltáriszentség-imájával való szövegpárhuzamot (123r), és megemlegetve további hasonló tartalmú szövegeket is.⁹ A Sarbak Gábor által felfedezett *Müncheni emlék* imádságait – Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy, Mária hálaéneke – a kódexirodalomban fellelhető összes párhuzamuk tükrében mutatta be HAADER Lea.¹⁰

Figyelemre méltó, hogy a fentebbi bekezdésben felsorolt szövegek szintén mind imádságok – akárcsak a jelen tanulmány tárgyát képező művek. A lejegyzés módja is hasonló mind a fentebbiekben említett, anyanyelvű kódexeken kívüli imák, mind a jelen dolgozatban bemutatandó imádságok esetében: vendégszöveggéként örökítették meg őket idegen nyelvű kódexek lapjain. A scriptor, aki esetenként a kódex írója, esetenként más személy, valamilyen okból fontosnak tartotta, hogy másolás útján vagy emlékezetből írásban megörökítse az akár közismert imákat is. Természetes, hogy a beírt anyanyelvű imádságok elsősorban a vallási élet céljait szolgálták; kivételes esetben azonban világi célzat is vezethette a scriptort, amint ezt a nyelvtanulási, esetleg nyelvészeti segédletként született *Müncheni emlék* imaszövegei bizonyítják.¹¹

A jelen tanulmány témája: egy imádság, háromféle lejegyzés

A címnek és a bevezetőben érintetteknek megfelelően a lentebbiekben egy Mária-ima háromféle lejegyzési változatáról lesz szó. A korszak a XV. század második fele és a XVI. század első fele közötti időkor. Az őrzökötetek az Országos Széchényi Könyvtárban (Peer-kódex), a göttweigi Stiftsbibliothekban (Miscellanea), illetve az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban (Szent Ágoston-ősnymtatvány) találhatóak.

A szövegekre, illetve rokonságuk tényére akkor figyeltem fel, amikor egy kutatásra szánt kéziratban (lásd lentebb) megtaláltam az imádság egyetemi könyvtári változatát. A Peer-kódexbeli variánssal korábban

⁸ HAADER Lea (2022), A magyar vendégszöveg. In CZAGÁNY Zsuzsa – SARBAK Gábor (szerk.): *Cantuale Paulinorum S. XVI. (Czestochowa, Archiwum Jasnogórskie, I-215, R583). Zene- és nyelvtörténeti tanulmányok a Czestochowai pálos kantuáléről*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, Régi Zenetörténeti Osztály – Magyar Pálos Rend, Budapest, 168.

⁹ MÁTAI Mária (1997), *Első magyar nyelvű verses imádságunk*. Budapest, Universitas Kiadó.; A. MOLNÁR Ferenc (1996), A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. *Magyar Nyelv* 92: 21–32.; uő. (2000), *Két régi magyar ima az Oltáriszentségről*. Nyelvtudományi Értekezések 149. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹⁰ HAADER 2005.

¹¹ HAADER 2005.

már foglalkoztam,¹² így feltűnt a két imaszöveg közötti átfedés. Amikor azonban találkoztam Timár Kálmán egy utalásával,¹³ szembesülnöm kellett vele, hogy „friss” felfedezésemet az imák közeli rokonságáról már csaknem egy évszázada leírták, igaz, akkor a harmadik szorosan ide kapcsolódó szöveggel, egy göttweigi imával kapcsolatban. Eszerint magától értetődően kínálkozott a jelen vizsgálat anyagául ez a háromféle változat.

Korábbi munkáim alapján feltűnt ugyanakkor néhány más, korabeli kéziratos imaszöveggel való hasonlóság is: (1) Gyöngyösi kódex 14r–14v; (2) egy az ELTE Egyetemi Könyvtárában korábban őrzött, de mára eltűnt kötet egyik bejegyzése; (3)–(4) az OSzK MNy. 6. jelzetű nyelvelmékegyüttesének két imádsága.¹⁴ Egy további rokonszövegre a már említett TIMÁR Kálmán-tanulmány hívta fel a figyelmemet.¹⁵ Az összeolvasás ebben az öt esetben arról árulkodott, hogy ezek a szövegek a jelen tanulmányban vizsgálandó három imaváltozatnak csak távolabbi párhuzamai. Róluk a részletes hármass összevetés után lesz szó röviden.

A dolgozat alapanyagául szolgáló hármass szövegpárhuzam bemutatása a lentebbiekben nem a lejegyzés feltételezhető időrendjét követi, hanem a kutatók számára ismertebb változat felől halad az ismeretlenebbek felé.

A Peer-kódexbeli imádság

A három közül a legkönnyebben hozzáférhető, így a legismertebb változat a XVI. század első negyedében keletkezett Peer-kódexben található (120v–121v).¹⁶ A *Nemes asszonyom, Szíz Mária* ... kezdetű imádság további imák közé ékelődik (l. 1–3. kép), a sriptor azokkal együtt másolta be a kódexbe.

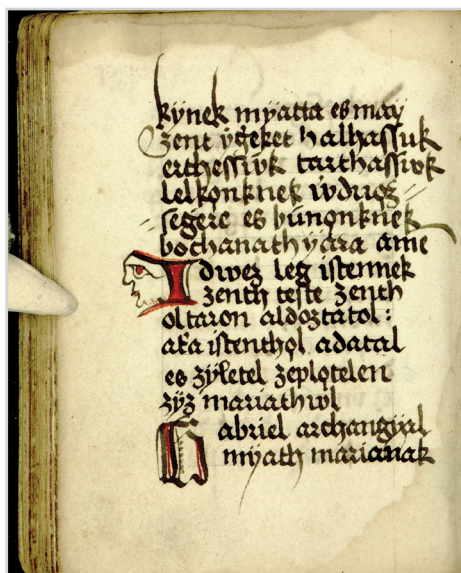
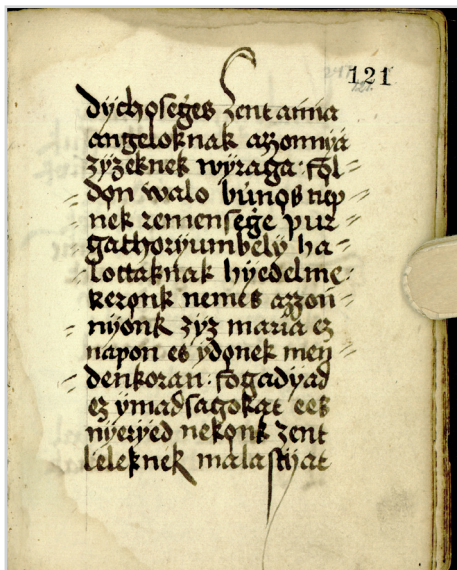
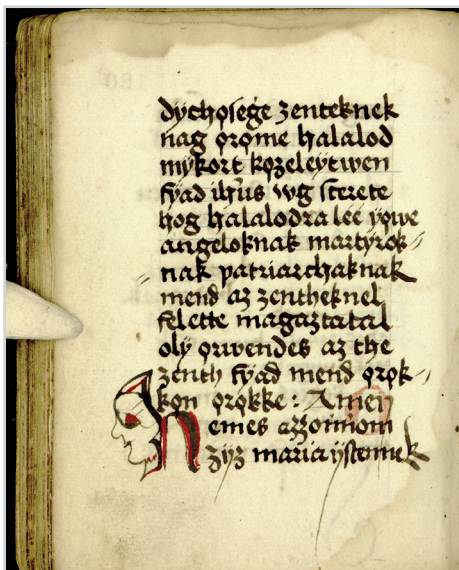
¹² DÖMÖTÖR Adrienne – HAADER Lea (2012), „*Halandó, ezeket megmondjad!*” – magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból. Budapest, Tinta Kiadó. 170.

¹³ TIMÁR Kálmán (1929), Magyar kódexcsaládok. (Negyedik közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 39. 27.

¹⁴ DÖMÖTÖR Adrienne (2001), *Gyöngyösi kódex*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 94–97.; uő. (2018), Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvelmékek (nem csak) a margón. In BOROS István – TAKÁCS László szerk. (2018), *Litteris vincimur*. Szent István Társulat, Budapest. 99.; uő. (2022), Fóliók készleten. Ívfüzetek és papírlapok magyar nyelvű feljegyzései a XVI. század közepéig. In BOROS István – TAKÁCS László szerk. (2022), *Cura scriptorum*. Budapest, Szent István Társulat. 32.

¹⁵ TIMÁR Kálmán (1929), 27.

¹⁶ Kiadása: KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea – OSZKÓ Beatrix (szerk.) – KOZOCSA Sándor Géza (irányításával) (2000), *Peer-kódex*. Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság.

1–3. kép. A Peer-kódex 120v, 121r, 121v lapja¹⁷
 (OSZK, MNy. 12)

¹⁷ A kódexlapokon az ima szövege az emberi arccal díszített iniciáléval kezdődik, és a következő ilyenig tart.

Olvasati szöveg:¹⁸

Nemes asszonyom, Szíz Mária,
Istennek dicsőséges szent anyja,
angyeloznak asszonya,
szízeknek virága,
földön való bűnös népnek reménysége,
purgatóriumbeli halottaknak hiedelme!
Kérünk, nemes asszonyonk, Szíz Mária,
ez napon és időnek mendenkorán,
fogadjad ez imádságokat,
és nyerd nekünk Szentléleknek malasztját,
kinek miatta ez mai szent ígéket hallhassuk,
érthessük, tarthassuk
lelkönknek üdvösségére
és bűnönknek bocsánatjára!
Ámen.

Az ima felépítése a könyörgő imádságok szokásosnak mondható szerkezetét tükrözi. A szöveg két részre osztható – az itt alkalmazott tördelés szerint 6 + 8 sorra –, és az *ámen* szóval zárul. A kezdősorok Szűz Máriához fohászkodnak, az ő többféle megszólítását tartalmazzák, amely a korszak imakincséből ismerős kifejezések néhány darabját fűzi egybe. A második részben az imádkozó – miközben ismét megszólítja az imádság címzettjét – kérést intéz hozzá: járjon közben a Szentléleknél annak érdekében, hogy *ez mai szent ígéket hallhassuk, érthessük, tarthassuk*.

Betű szerinti átírás:¹⁹

Nemes²⁰ azzoónom zÿz maria
ÿstennek dÿchõséges zent áhna
angeloknak azzonnÿa
zÿzeknek wÿraga :
fõldõn walo bûnõs nepnek remensege
purgathorÿumbelÿ halottaknak hÿedelme :

¹⁸ Megjelent: DÖMÖTÖR Adrienne – HAADER Lea 2012.

¹⁹ A könnyebb áttekinthetőség érdekében a betű szerinti átírások tördelésében itt és a következőkben is az olvasatokra kialakított sorbeosztást követem. – A jelen átírás (az áttördelést leszámítva) megegyezik a kódexkiadásbeli közléssel: KACSKOVICS-REMÉNYI – OSZKÓ – KOZOCSA 2000: 529, 531, 533.

²⁰ A betű szerinti átírásokban a félkövér szedés a rubrumozások jelölésére, a dõlt betűs szedés pedig a rövidítések feloldására szolgál.

kerõnk nemes azzoõnyõnk zÿz maria
ez napon es ÿdõnek mendenkoran :
fogadÿad ez ÿmadsagokat
ees nyeryed nekõnk zent leleknek malastÿat
kÿnek mÿatta es maÿ zent ÿgeket halhassuk
erthesswk tarthasswk
lelkõnknek wduõzsegere
es bõnõnknek bochanathÿara
amen

A göttweigi ima (ún. Göttweigi töredék)

A göttweigi kolostor könyvtára õrzi azt a XV. század második felére keltezhető latin nyelvű, vegyes tartalmú kódexet (*Miscellanea theologica*), amelybe egy magyar nyelvű imát is beírtak. A mű elnevezéseként Zolnai Gyula nyelvemlékkatalógusa utána Göttweigi töredék vált általánossá.²¹ A szöveget Vinzenz WERL monostori könyvtáros fedezte fel a XIX. század közepén, amikor a könyvtár állományát katalogizálta. A kötet más könyvekkel együtt a rannai (Unterranna, Alsó-Ausztria) pálos kolostorból került Göttweigbe a XVIII. század végén, II. József feloszlató rendeletének hatályba lépése után.²² Az imádságot 1881-ben Rómer Flóris közölte betű szerinti(-nek szánt) átírásban; a szövegbe azonban hibák kerültek.²³ Rómer az imabejegyzést másolatnak tartja. Kormeghatározásaként a középkori kézirat irodalom katalógusa²⁴ a XV. század második felét jelöli meg.²⁵

Az *Irgalomnak anyja, Mária ...* kezdetű ima – mint a 4–7. képeken látható – vegyes tartalmú latin nyelvű munkák közé ékelődik. Egy korábban üres lap tetején kapott helyet, folytatásában különböző időszakaszokban tett bejegyzések olvashatók *Hugo de bono conscientiae* cím alatt. A magyar nyelvű szöveg esztétikus írásképe, díszítettsége arra vall, hogy inkább másolás révén kerülhetett a lapra (ahogyan első szövegközlője is állította), semmint emlékezetből való megörökítés által.

²¹ ZOLNAI Gyula (1894), *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 29.

²² SARBÁK Gábor (1998), Újabb pálos magyar nyelvemlék Göttweigben. *Magyar Nyelv* 94: 462.

²³ RÓMER Flóris Ferencz (1881), Könyvtári buvárlataim Altenburgban és Göttweigben. *Magyar Könyvszemle* 6: 99–116.

²⁴ CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1995), *Ariadné. A középkori magyarországi irodalom kéziratainak lelõhelykatalógusa*. Budapest, MTA. 43.

²⁵ A jelen tanulmány kéziratának leadása után vettem észre, hogy a nyelvemlékrõl NÉMETH Dániel (2021) is készített átírást (amely azonban szintén számos hibát tartalmaz): *A Peer-kódex és töredéke. Újabb kérdések és válaszok a Peer-kódex keletkezésérõl*. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet. 60.

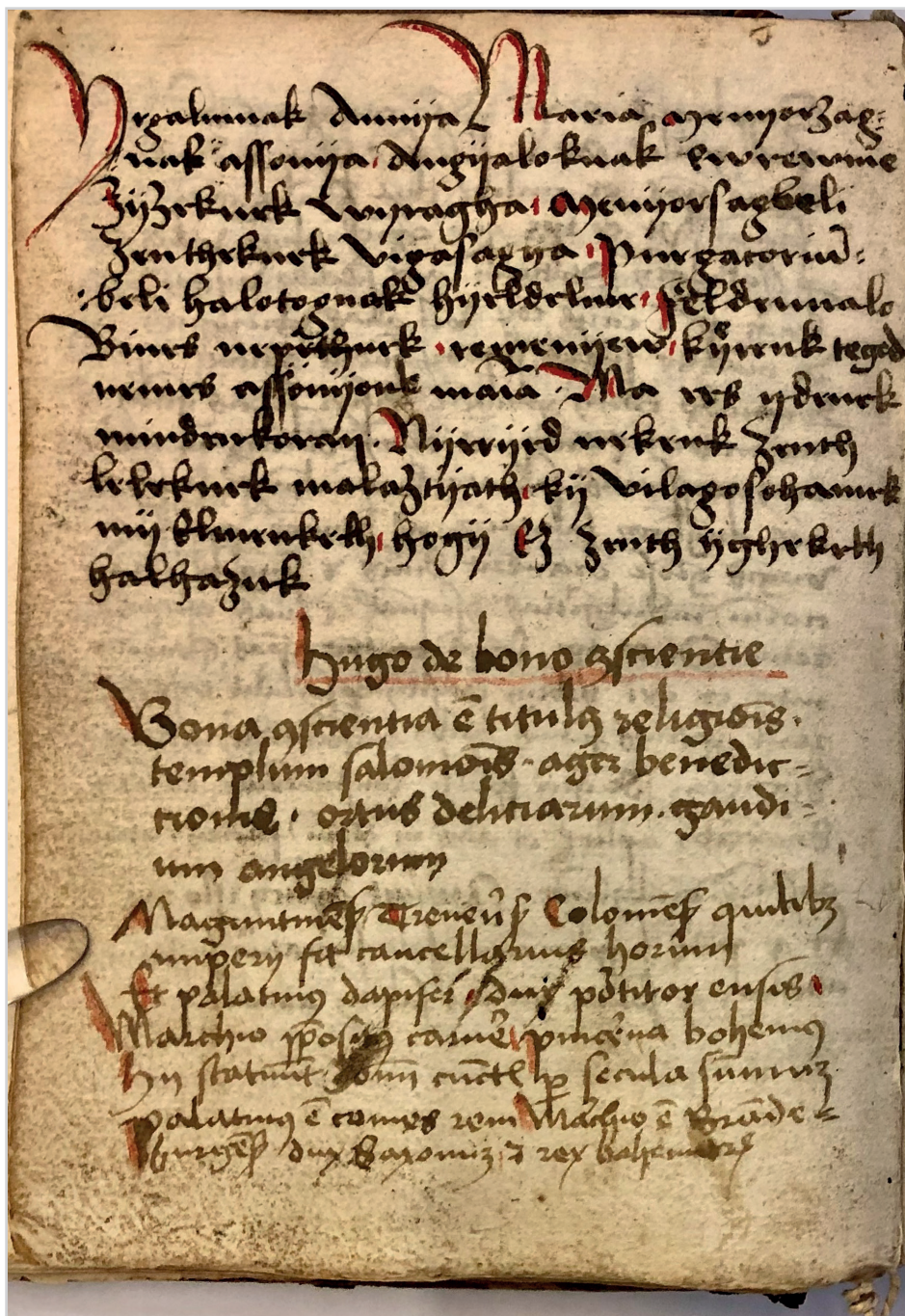
Ad sumam missam ad .s. Mariam Maiorem
 In die .s. Steffani ad .s. Steffan & leho mate
 In die .s. Johans ad .s. Mariam Maiorem et
 ad .s. Johans in Laterano & ad .s. Salvator
 Iste die ostendit caput .s. Johans Baptiste
 In die Innocenti ad .s. Paulum
 In Laterano die ad .s. Mariam ad fores dei
 In Ephesum die ad .s. Petrum
 Hora sexta ad .s. Laurentium extra muros
 Hora septima ad .s. Paulum
 Hora octava ad .s. Petrum
Supplicatio p[er] Indulgentiam istar[um] stationum
 Beatissime pz ut devotoz oratoz vicium prood
 gualis ac fatum ordms fci pauli pmi h[ab]ente
 Sub regis bti Augustini lpi regem p[er]m[itt]it d[omi]n[us] &
 futur[us] quib[us] cor[um] claustra desic non credit
 Et p[er]sonal[ite]r civib[us] vrbis visitare no possunt
 Ut dicit saluti salubris consulatur: et ip[s]i eo magis
 ad exorad[em] orp[er] utq[ue] de[us] p[er] felici statu die fcti
 et fite Romae ecclie inflammet[ur] quo vident
 maiorib[us] g[ra]t[ia] aptitaz muncib[us] se fore istos

4. kép. A Miscellanea 14v lapja
(Stiftungsbibliothek, Göttweig, Cod. 478 [rot] / 322 [schwarz])

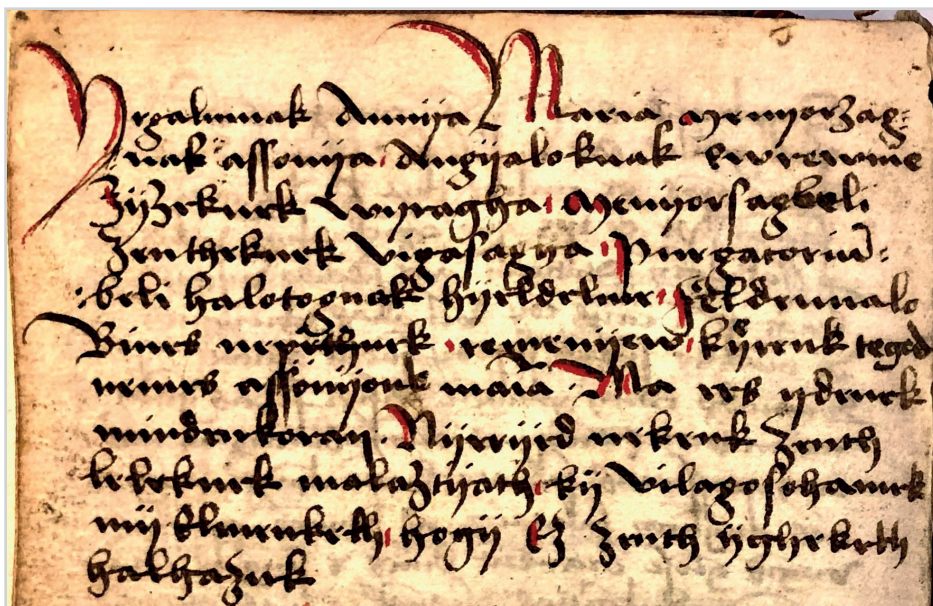
15

Supplicavit . 8 . v . p̄d̄m̄ oratores v̄n̄
 post quales ac v̄p̄s̄i f̄us̄ p̄f̄ari ord̄m̄s̄
 C̄tus̄ ip̄s̄ et om̄ib̄ cor̄e sp̄c̄al̄e gr̄am
 fac̄m̄ Vt eo t̄p̄e quo c̄p̄o al̄m̄e v̄rb̄s̄
 q̄ Indulgen̄ Stat̄m̄ a p̄ f̄id̄el̄ib̄ v̄s̄it̄ur
 C̄tus̄ ip̄s̄ i c̄at̄is̄ cor̄e vel alijs v̄b̄ic̄uque
 de m̄ad̄ato suor̄ sup̄ior̄ f̄ūer̄it q̄st̄it̄ur
 Am̄od̄o cor̄as̄ ym̄aḡie c̄r̄is̄t̄i fl̄oris̄ ḡeib̄
 n̄t̄ m̄ t̄er̄e C̄ūm̄q̄ or̄am̄ d̄m̄t̄ur̄ m̄ m̄co =
 r̄as̄ p̄as̄s̄ion̄s̄ sal̄v̄ator̄ n̄r̄i ih̄s̄ū & f̄ sep =
 r̄ies̄ anḡl̄or̄ sal̄v̄ator̄ ad h̄on̄ore p̄as̄s̄ion̄s̄
 v̄rḡis̄ gl̄os̄e or̄ant̄ur̄ Om̄es̄ & sinḡl̄os̄ Bra =
 r̄iom̄ indulgen̄as̄ q̄sequat̄ur̄ C̄ūm̄ q̄sequi =
 z̄etur̄ Si eo t̄p̄e t̄er̄as̄ eo t̄p̄e ip̄as̄ C̄ūm̄
 m̄t̄q̄ et c̄t̄ v̄rb̄em̄ c̄or̄p̄is̄ p̄f̄or̄ul̄it̄ v̄s̄it̄a =
 z̄ent̄ p̄p̄t̄us̄ fut̄ur̄s̄ t̄p̄ib̄ m̄s̄er̄ic̄ord̄ī indulge =
 dignem̄ de gr̄a sp̄c̄ali C̄on̄s̄tit̄ur̄ib̄ et or =
 d̄m̄at̄ur̄ib̄ apt̄is̄ et alijs m̄ gr̄am̄ fac̄m̄ n̄on =
 obst̄at̄ quib̄c̄unq̄ Am̄m̄it̄ d̄p̄t̄ic̄ȳ isto m̄o
 Et q̄ p̄nt̄e sup̄plic̄ac̄ion̄s̄ sola signat̄ur̄ suff̄ic̄iat̄
 att̄ento . q̄ solum̄ ḡer̄unt̄ sal̄ut̄e ann̄uar̄um̄

5. kép. A Miscellanea 15r. lapja

6. kép. A Miscellanea 15v lapja, a lap felső felén a magyar nyelvű imádsággal

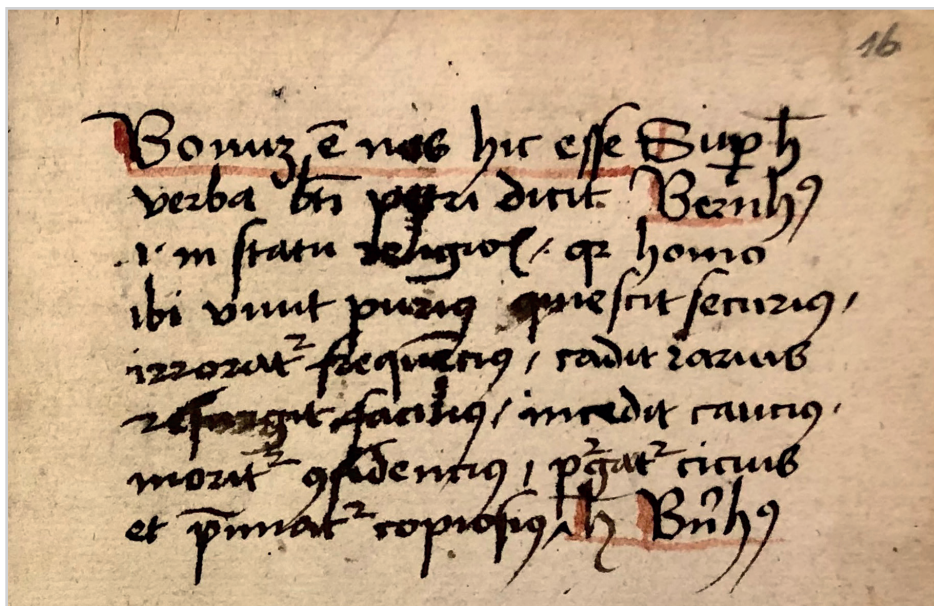
7. kép. A Miscellanea 16r lapja

Olvasati szöveg:²⁶

Irgalomnak anyja, Mária,
 Mennyországnak asszonya,
 angyaloknak öröme,
 szízeknek virága,
 menyországbeli szenteknek vigassága,
 purgatóriumbeli halottaknak hiedelme,
 felden való bínus népnek reménye!
 Kierenk téged, nemes asszonyok, Mária,
 Ma és idének mindenkorán,
 nyerjed nekenk Szentléleknek malasztját,
 ki világosohha meg mi elménket,
 hogy ez szent ígéket hallhassuk.

Első olvasásra is szembetűnő, hogy a szövegnek mind a tartalma, mind a felépítése megfelel a Peer-kódexbeli variánsénak, ugyanakkor megszövegezése és ebből adódóan két szerkezeti egységének a hossza némileg eltérő

²⁶ Az olvasati átírás a saját munkám.

8. kép. A Miscellanea 16r lap

(a további különbségekről lásd lentebb). Az első része valamivel terjedelmesebb, míg a második része rövidebb (a fentebbi tördelés szerint: 7 + 5 sor). Az azonban nem bizonyos, hogy az utóbbi tényből valóban arra kell következtetnünk, hogy a szöveg töredékes. Arról is szó lehet ugyanis, hogy a lejegyző (akár ezé a szövegé, akár a jelen szöveg másolati előzményéé) ennyit tartott lényegesnek megfogalmazni, és/vagy egy ilyen szövegű változatot ismert.

Betű szerinti átírás:²⁷

Yrgalmnak Annja Maria
Menyorzagnak assonja,²⁸
Angyaloknak ewrewme
Zýzeknek wyragha,
Menyörsagbeli²⁹ zentheknek vigasagha,³⁰

²⁷ Az átírás a saját munkám.

²⁸ A scriptor szövegtagoló jelként először fekete apró virgulákat használt, ezek később nagyobb vonásokkal rubrumot kaptak, de olyan hely is van, ahol elmaradt a rubrumozás, vagy a rubrum olyan helyre került, ahol előzőleg nem volt fekete tagolójel. Átírásomban az összes változatot vesszőben egységesíttem.

²⁹ A -be szótagon javítás nyoma látszik.

³⁰ A gh betűkapcsolat felső része nagyon elmosódottan látszik.

Purgatoriumbeli halotognak hýeldelme,
Feldenualo Bines nep<eth>nek,³¹ remenyew,
kierenk³² teged³³ nemes assonyonk maria,
Ma ees ydenek mindenkoran,
Nyeryed nekenk zenth leleknek malaztyath,
ky vilagosohamek my Elmenketh,
hogy Ez zenth ygheketh halhazuk

Bejegyzés az Egyetemi Könyvtár Szent Ágoston-ösnyomtatványában

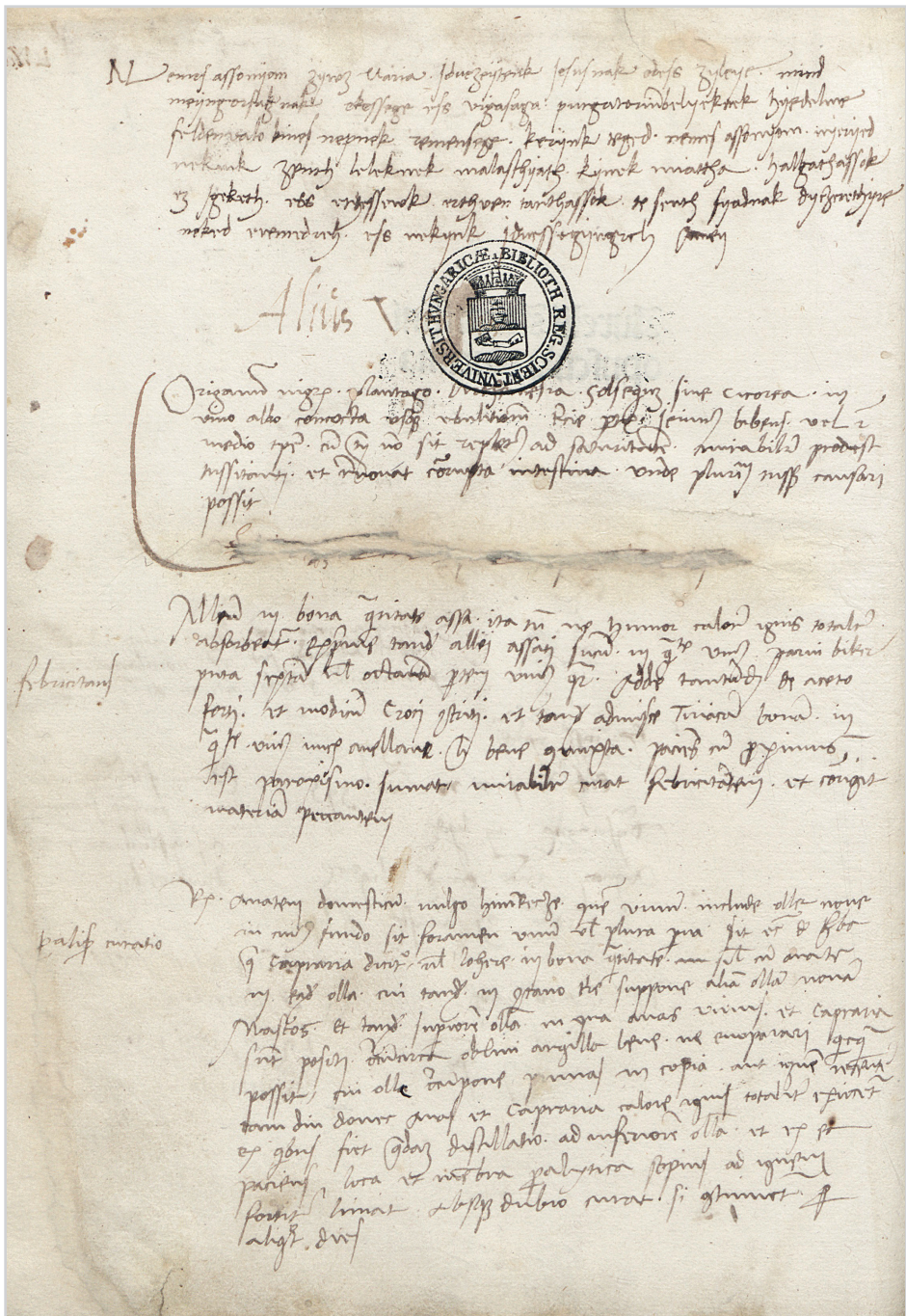
Az 1980-as évek elején az ELTE Egyetemi Könyvtárban Fodor Adrienne könyvtáros magyar sorokat talált Szent Ágoston (Augustinus) *Opuscula plurimájának* (Argentinae [Strassburg], 1489) egy példányában, amelyet Budán kötöttek be a XV. század végén. A címlap (a kötet első számozott lapja) verzójára a *Nemes asszonyom, Szíz Mária ...* kezdetű imádságot írta be egy kéz, latin nyelvű szövegek társaságában. A nyelvemlék felfedezője XV. század végi bejegyzésnek valószínűsítette a szöveget, és feltette, hogy egy budai pap, esetleg a Nagyboldogasszony templom prédikátora lehetett a biztos kezű, jól iskolázottnak mutakozó scriptor. Fodor átírta és jegyzetekkel látta el a nyelvemléket, de nem publikálta, hanem átadta Hegedűs Attilának és Papp Lajosnak, akik akkoriban az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén a középkori levelek mellett az úgynevezett kisebb nyelvemlékeket is elkezdték összegyűjteni.³⁴ A zömmel korábbi szövegközléseket tartalmazó gyűjteményben az ima figyelmet követelt magának mint eddig ismeretlen nyelvemlék (9. kép).

³¹ A szó közepi *-eth-* betűkapcsolatot a scriptor áthúzással törölte.

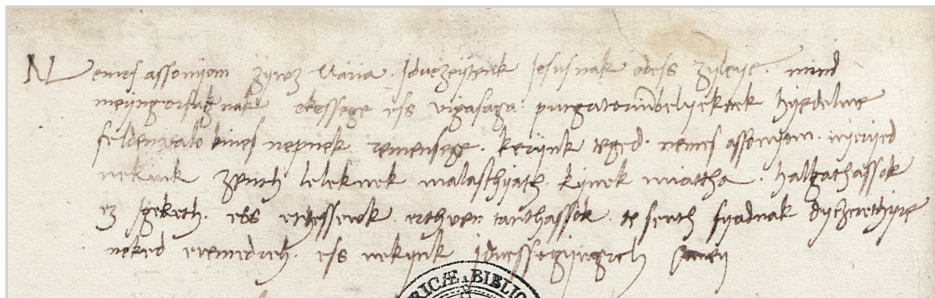
³² A szó első magánhangzója eredetileg *y*, az *e* a scriptor interlineáris betoldása. Mivel az *y-t* nem törölte, arra gondolhatunk, hogy nem javításnak, hanem többletmagánhangzónak szánta – az átírás ezt a feltételezést tükrözi. (Ha a javítási szándék látszana valószínűbbnek, a *kerenk* átírás volna megfelelő.)

³³ A szó végi *d-t* valószínűleg *t-ből* javította át a scriptor.

³⁴ A kisebb nyelvemlékeket tartalmazó mappát 2018-ban kaptam meg HEGEDŰS Attilától, miután megjelent a tanulmányom, amely az I. Scriptorium-konferencián tartott előadásomból készült (DÖMÖTÖR 2018). A gyűjteményt közös megegyezéssel a Nyelvtudományi Kutatóközpont Magyar Nyelvtörténeti Kutatócsoportjának könyvtári anyagai között helyeztük el, ahol szabadon kutatható. – A korábbi tanszéki gyűjtőmunka eredményeképpen jelent meg: HEGEDŰS Attila – PAPP Lajos szerk. (1991), *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest, Tankönyvkiadó. A szerzők a leveleken kívüli nyelvemlékekkel végül nem folytatták a munkát.

9. kép. Bejegyzések egy ösnyomtatványban (ELTE EKL, Inc.352.1b)

10. kép. Az egyetemi könyvtári nyelvelék (a 9. kép felső részlete)

Olvasati szöveg:³⁵

Nemes asszonyom, Sziz³⁶ Mária,
 idvezejténk Jézusnak édes sziléje,
 mind Mennyországnak ékessége és vigassága,
 purgatóriumbelieknek hiedelme,
 felden való bínes népnek reménysége!
 Kérink téged, nemes asszonyom,
 nyerjed nekink Szentléleknek malasztját,
 kinek miatta hallgathassok ez ígékét,
 és érthessök, értvén tarthassok
 te szent fiadnak dicséretire,
 neked eremedre
 és nekink idvességinkre.
 Ámen

Az imabejegyzés tartalmában, felépítésében egyértelműen párhuzamban áll a fentebb közölt szövegekkel. Megformáltságában és két szerkezeti egységének hosszában azonban eltérések is mutatkoznak (a további különbségekről lásd lentebb). Ennek a változatnak a legszükszavúbb az első része, míg a második része csaknem annyira terjedelmes, mint a Peer-kódexbeli variánsé (a fentebbi tördelés szerint: 5 + 7 sor, *ámen*-nel zárva az imát).

³⁵ Az olvasati átírás a saját munkám.

³⁶ A szó írásmódja egyrészt diftongusos ejtés nyomát is tükrözheti (ugyanilyen vagy hasonló írásmód a kódexirodalomban is fellelhető, például a Debreceni kódex negyedik kezénél, illetve a Jókai kódexben). Másrészt jelezheti a lejegyzőnek az *i* és az *ü* közötti bizonytalankodását is; ebben az esetben az illabiális változatot írta volna felül a labiállással (de nem törölte az előzőt sem). A szöveg kifejezetten erős illabialitására való tekintettel – de nem minden kétely nélkül – döntöttem az *i*-s változat mellett.

Betű szerinti átírás:³⁷

Nemes assonyom zÿwz Maria ·
 iduezeÿtenk Iesusnak³⁸ edess zÿleye ·
 mind meÿngorsaknak³⁹ ekessege ess vigasaga ·
 purgatoriumbelÿeknek hÿedelme
 feldenvalo binés nepnek remensege ·
 kerÿnk teged · nemes assonyom ·
 nÿerÿed nekink zenth leleknek malasthÿath ·
 kÿnek miattha · hallgathassok⁴⁰ ez igeketh ·
 ess erthessewk⁴¹ · erthven tarthassok ·
 te senth fyadnak dyczerethÿre
 neked eremedreh ·
 ess nekynk idvessegÿngreh
 Amen

A vizsgált szövegek rokonsága – közelebről

Ismert tény, hogy a korszak nyelvemlékeinek szövegrokonságára a skalaritás jellemző, vagyis aligha volna eredményes próbálkozás pontos határokat húzni a szoros / lazább / távolabbi párhuzamok (változatok) / tág értelemben vett szövegértékezések közé. Ugyanakkor az egymással rokonságban álló imaszövegek vizsgálatakor – mivel ezekből a leggazdagabb a kínálat, itt lehet a legtöbbféle rokonszöveget egymás mellé állítani – bizonyos általános kapaszkodókat, többé-kevésbé elkülöníthető fokozatokat mégis lehet találni.

Szorosan párhuzamosnak akkor tarthatunk két vagy több lejegyzési változatot, ha azok alapvetően megegyeznek, a közöttük lévő különbségek csak a sriptorok nyelvállapotának (nyelvjárásának) és hangjelölésének-helyesírásának eltéréseit mutatják, lejegyzési hibákból fakadnak, vagy egyéb, de mindenképpen kisebb módosulásokat rejtenek. Ez a korabeli magyar nyelvű szövegek esetében igen-igen ritka, de a tanulmány elején említett Miatyánk-lejegyzések között található rá példák.

³⁷ Az átírásnál FODOR Adrienne fentebb említett kéziratos munkáját vettem alapul, de több helyen is módosítottam rajta.

³⁸ A szókezdő *i* hasonló formájú és méretű mind a négy előfordulásában; itt a funkcióit is figyelembe véve írtam nagybetűt (bár a korban ez nem volt feltétlen szempont).

³⁹ A szó első *k*-ját *g*-ből javította a sriptor.

⁴⁰ A szó *g*-je utólagos beszúrás.

⁴¹ A szó *t*-je utólagos beszúrás.

A lazább párhuzam fő kritériumaként a szerkezeti és az egyes szerkezeti részek tartalmában tetten érhető egyezés kínálkozik. Emellett a megformáltságban különböző eltérések is mutatkozhatnak: a szóhasználatban (szinonimák, bővítettebb/szűkítettebb kifejezések), a morfológiai elemekben, a (tag)mondatok számában, a szó- vagy mondatrendben.⁴² Ezt az összetartozási fokot képviseli a vizsgált hármas imapárhuzam.

Távolabbi a szövegpárhuzam, amikor a szerkezeti-tartalmi hasonlóság mellett a változatok megformáltságában – hosszában, kifejezőkészségében, a megfogalmazás módjában – jelentős(ebb) eltérések mutatkoznak. A vizsgált hármas párhuzamnak ilyen típusú rokonsága is létezik, erről kitekintésként lesz szó a lentebbiekben.

Szövegérintkezésként tartható számon, ha az imaszövegekben csak bizonyos kifejezések, toposzok közösek, de alapvető szerkezeti-tartalmi hasonlóság nem áll fenn közöttük. A téma szempontjából jó példa az ilyen típusú kapcsolatra a Peer-kódexnek egy az említettekén kívüli imádsága (142v–143r), amelynek első, megszólítástoposzokat tartalmazó része valamennyire összevethető ugyan a vizsgált imákéval, a második, kérő része azonban egészen más kívánságot fogalmaz meg.⁴³ (Az ilyen típusú szövegkapcsolódások túlmutatnak jelen dolgozat témáján.)

Az alábbiakban először a tartalmi-kifejezésbeli rokonság vizsgálata következik, amely megalapozza az imént megelőlegezett megállapítást: a vizsgált imák egymásnak lazább szövegpárhuzamai. Ezt követik az egyes imádságok nyelvallapotára és lejegyzési sajátosságira – hasonlóságaikra és különbségeikre – vonatkozó megállapítások.

Tartalom, kifejezőkészség – sorról sorra

A tüzetes összehasonlításhoz a legbeszédesebbnek tűnt a sorokra bontott összerendezés.⁴⁴ (P = a Peer-kódexbeli szöveg, G = a göttweigi változat, E = az egyetemi könyvtárból származó szöveg.)

⁴² Ahogyan a bevezetés is utalt erre, az eltérések többféle okból fakadhatnak: lehet szó ugyanazon forrásszöveg eltérő fordításairól vagy a szóbeli használat során, illetve a lejegyzés közben bekövetkező szövegmódosulásokról is.

⁴³ TIMÁR 1929: 27 szerint ez is ide tartozó szöveg, magam azonban nem látom indokoltnak, hogy ide vonjuk.

⁴⁴ A tördelési ötletet DOMONKOS Pál Péter (1966) tanulmánya kínálta.

Az első szerkezeti egység

1. sor

P: Nemes azzoónom zÿz maria
G: Yrgalmnak Annÿa Maria
E: Nemes assonÿom zÿwz Maria ·

2. sor

P: ÿstennek dÿchõseges zent anña
G: Menyorzagnak assonÿa,
E: iduezeÿtenk Iesusnak edess zÿleye ·

3. sor

P: angeloknak azzonnÿa
G: Angÿaloknak ewrewme
E: _____

4. sor

P: zÿzeknek wÿraga :
G: Zÿzeknek wyragha,
E: _____

5. sor

P: _____
G: Menÿorsagbeli zentheknak vigasagha,
E: mind meÿngorsaknak ekessege ess vigasaga ·

6. sor

P: purgathorÿumbelÿ halottaknak hÿedelme :
G: Purgatoriumbeli halotognak hÿeldelme,
E: purgatoriumbelÿeknek hÿedelme

7. sor

P: földön walo búnos nepnek remensege
G: Feldenualo Bines nep<eth>nek, remenÿew,
E: feldenvalo bines nepnek remensege ·

Szûz Mária megszólítása különbözõ fokú variabilitást mutat; olyan sor nincs is, amely teljesen azonos volna mindhárom szövegben. A leginkább a 6. és a 7. sorok egyeznek mindhárom helyen (igaz, ehhez annyi „csalás” kellett, hogy a Peer-kódex elvándorolt sora itt önkényesen a helyére tétesen). Az 1. és 4. sorban csak az egyik szöveg mutat eltérést vagy hiányt.

A 3. és 5. sorban hiány is, részleges eltérés is mutatkozik, míg a 2. sor teljesen különbözik egymástól a három szövegben. Különös módon éppen ez a sor segíthet leginkább rámutatni az első szerkezeti egység meghatározó jelenségére: a megszólítási formák szabad variálódására. A három változat sorai egymás után rendezve szerves egésznek tűnnek, amely önálló részletként bármelyik szövegbe beleillene.

Egymással akár közeli rokonságban álló korabeli szövegekben is rendszeresen tapasztalható, hogy a devóciós irodalom érzelemkeltő kellékeként Jézus, illetve Mária megszólításai, aposztrofálásai eltérő változatokban jelennek meg az egyes művekben. A lejegyzőkre, másolókra könnyen hathattak a szóbeliségben is minden bizonnyal variálódó, más imádságokból is ismerős jelzők, metaforák. „A túlsorduló, kimondhatatlannak tűnő érzéseket a misztikus művek nyelvi zsúfoltságukkal tükrözik. Máriát, Jézust dús jelzőbokrokkal övezik, vagy bőkezűen halmozott képekkel állítják körül” – jellemzi az irodalomtörténész a kolostori misztika irodalmát, és abból is elsősorban az imádságok megszövegezését.⁴⁵

A vizsgált hármas imapárhuzam első részében található különbségek némileg eltérő változatok mutatják tehát a szövegeket. A tartalmi és lexikai jellemzők mellett ugyanez igaz a morfológiai megformáltságra is (ennek jegyei külön kiemelés nélkül is megfigyelhetők az egymás alá rendezett sorokban).

A második szerkezeti egység

1. sor

P: kerõnk nemes azzoõnyõnk zÿz maria
G: kierenk teged nemes assõnyõnk maria,
E: kerÿnk teged · nemes assõnyom ·

2. sor

P: ez napon es ÿdõnek mindenkoran :
G: Ma ees ydenek mindenkoran,
E: _____

3. sor

P: fogadÿad ez ÿmadsagokat
G: _____
E: _____

⁴⁵ ALEXA Károly (1970), A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74: 285.

4. sor

P: ees nÿeryed nekõnk zent leleknek malastÿat
G: Nÿeryed nekenk zenth leleknek malasztÿath,
E: nÿeryed nekink zenth leleknek malasthÿath ·

5. sor

P: _____
G: kÿ vilagosohamek mÿ Elmenketh,
E: _____

6. sor

P: kÿnek mÿatta es maÿ zent ÿgeket halhassuk
G: hogÿ Ez zenth ÿgheket halhazuk.
E: kÿnek miatta· hallgathassok ez igeketh ·

7. sor

P: erthessÿk tarthasswk
G: _____
E: ess erthessewk· erthven tarthassok ·

8. sor

P: lelõnknek wduõzsegere
G: _____
E: te zenth fyadnak dycherethÿre

9. sor

P: _____
G: _____
E: neked eremedreh ·

10. sor

P: es bÿnõnknek bochanathÿara
G: _____
E: ess nekynk idvessegÿngreh

P: amen
G: _____
E: Amen

A második rész 1. sora a *kérünk* ige után ismét megszólítást tartalmaz, amely némileg szintén eltér a három változatban, de ezen kívül is mutatkozik apró eltérés a variánsok között. A leginkább azonos mindhárom válto-

zatban a 4. sor. A 6. sor változatai is közel állnak egymáshoz, kisebb szóhasználati és szórendi eltérésekkel.

A további sorok közül egyik sem szerepel mindhárom változatban. A 2., 7., 8., 10. sor két-két variánsban van jelen. Közülük a 2. sorok szinte teljesen azonosak, továbbá a 7. sor változatai is viszonylag közel állnak egymáshoz. A 8. és a 10. sorok ugyan különböznek egymástól a kétféle megjelenési helyükön, nyelvtani formájuk (bővítményi minőségük) ugyanakkor azonos, sőt a 8. sorból az egyik változat a 10. sor egyik változatával mutat igen közeli kifejezésbeli hasonlóságot. A 3., 5. és 9. sorok csak egy-egy változatban jelennek meg (mindegyik egy-egy másikban), ezek tehát a fennmaradt szövegek betoldásainak mutatkoznak (miközben a keletkezéstörténetet illetően a másik két változat kihagyásai is lehetnek). Érdeemes arra is felfigyelni, hogy az 5. és 7. sorok a három változatban – legalábbis részben – kiegészítő jellegűek: ugyanúgy a 'megérteni segítsen' jelentést adja vissza mindkétféle megoldás, a *világosohha meg mi elménket* és az *érthessük* is.

A második szerkezeti egység különbségei – elsősorban a hiányok/többletek miatt – nagyobbak, mint az első részben látottak. Egyforma sorok ebben a részben sincsenek (amiért a lexikai elemeken túl morfológiai jellemzők is felelősek). Mindazonáltal a különbségek nem lépnek túl a lazább párhuzamokra jellemző fokon.

A második részben foglalt kérés értelmében – *hallhassuk, érthessük, tarthassuk az igéket* – különböző vélemények születtek azt illetően, mikor hangozhatott el az imádság a liturgia során. A következő megállapítások, feltételezések ismeretesek ezzel kapcsolatban (a szakirodalmak időrendjében haladva).

Timár Kálmán a göttweigi változatot vizsgálva az imádságot a prédikáció elé, az Üdvözlégy elimádkozása utánra helyezi.⁴⁶ FODOR Adrienne az egyetemi könyvtárban őrzött változattal kapcsolatban úgy véli, hogy evangéliumi szöveg előtt mondhatták.⁴⁷ Vizkelety András a göttweigi imáról említi, hogy prédikáció vagy misehallgatás előtt mondandó.⁴⁸ A Csapodi–Gárdonyi katalógus a Peer-kódexbeli változatot prédikáció utáni imádságként azonosítja (ugyanakkor a göttweigi imáról nem tesz ilyen értelmű megállapítást).⁴⁹ Bartók Zsófia Ágnes liturgiátörténeti szempontból foglalkozik a hármasszóvegpárhuzamból kettővel (a Peer-kódexbeli imát nem említi). Alapvetően papi beszédpozíciót nélkülöző imádságoknak tartja őket, kitérve azokkal a rokonszóveggű imákkal való összefüggéseikre, ame-

⁴⁶ TIMÁR 1929: 27.

⁴⁷ A fentebb említett, az 1980-as évek elejéről származó kéziratában.

⁴⁸ V[izkelety] A[ndrás] (1985), 167. [tárgyleírás]. In *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Budapest. 158.

⁴⁹ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1995), *Ariadné. A középkori magyarországi irodalom kéziratának lelőhelykatalógusa*. Budapest, MTAK. 65, 43.

lyek a prédikáció elején vagy végén hangzottak el. Elképzelhetőnek tartja, hogy az imádságok – kortól és területtől függően – egyszerre voltak használatban pap által mondandó szöveggént és magánimaként is: az egyetemi könyvtári változat inkább az előbbire, a göttweigi az utóbbira utalhat.⁵⁰

Részösszegzés és további kérdések

A szövegösszehasonlítások tehát azt mutatták, hogy tartalom és kifejező-készség tekintetében a különböző lejegyzések szövege közel áll egymáshoz, bár a három változatnak egyetlen sora sem mutat tökéletes azonosságot. Az eltérések jellege elsősorban arra utalhat, hogy háttérükben akár a szóbeli, akár az írásbeli szöveghagyományozódás során fellépő elmozdulások állhatnak. Ezek azonban sem a szövegszerkezetet nem bontják meg, sem az imádság tartalmát nem változtatják meg. Mindennek alapján a három nyelvemléket megalapozottan azonosíthatjuk szövegpárhuzamként (ha nem a legszorosabbként is), azaz ugyanaznak az imádságnak az egymáshoz viszonylag közeli variánsaiként.

A korszakban meglehetősen általános, hogy az anyanyelvű imaszövegek latinból való fordítások. A fentebbi három lejegyzéssel kapcsolatban azonban nem került elő ilyen forrás. Szóba jöhetne esetleg a német eredet is, de ilyen alapszöveg sem vált ismeretessé. Lehetséges, hogy az imádság variánsai magyar nyelvű szövegalkotás eredményeként jöttek létre? A későbbiekben erre a kérdésre még vissza fogunk térni.

Hangalakbeli és lejegyzési sajátosságok

A három szöveg a hangtani állapotában és lejegyzési jellemzőiben is mutat különbségeket (ahogyan az a korszakban megszokott, egymáshoz egészen közel álló munkák esetében is). A scriptorok (de esetleg már az alapszövegek lejegyzői is) eltérő nyelvi közegből származhattak: ez tetten érhető nyelvjárásuknak a labilitás fokában és a nyelvállás tekintetében mutatkozó eltéréseiben, illetve kettejük egy-két „németes” hangjelölésében is. De részben az íráshagyomány is más, amelyet követnek.

Ismeretes, hogy amennyiben a korabeli szövegek másolás útján keletkeztek, a különböző jellemzők nemcsak vagy esetleg nem elsősorban a másoló, hanem a forrás leírójának sajátosságai is lehetnek, és a kétféle közelítésmód keveredését mutathatják. A Peer-kódexbeli imádság – mint a kötet törzsszövegének része – másolat. Dekoratív írásképe alapján a göttweigi ima is tervezett módon és feltehetőleg másolás útján került vendégszöveggént a kódexlapra. Az egyetemi könyvtári ima, amelynek beírásához (más szöve-

⁵⁰ BARTÓK Zsófia Ágnes (2021), *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei. A Pray-kódextól az Érdy-kódexig*. Budapest, Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport. 68–71.

gekkel együtt) a scriptor egy nyomtatott könyvben keresett szabad helyet, spontánabb módon is keletkezett, és ennek alapján fejből lejegyzett szöveg is lehet. Utalhat erre az imádság nyelvjárási hangtani állapotának következetes volta is.

Tekintetbe kell venni továbbá egy másik közismert adottságot is, azt, hogy a hangjelölés konzervatív jellegű eljárás. Ez a vizsgált korszakra – amelyben a normativitás szándéka még nem meghatározó tényező – különösen jellemző. Vagyis lehetséges, hogy az adott íráskép nem a kortársi kiejtést tükrözi, hanem még egy korábbiak a képét őrzi. (A probléma természetesen minden olvasati szövegváltozatot is érint.) Vizsgálni azonban csak azt áll módunkban, amit az íráskép megőrzött számunkra.

Hangalakbeli jellemzők

A Peer-kódexbeli szövegre szinte teljes körű labialitás jellemző, mind az *ö/e*, mind az *ü/i* megfeleléseket illetően. Egyedül a *szűz* szó előfordulásai térnek el ettől. A *szíz* szóalakokkal kapcsolatban azonban fontos megemlíteni, hogy a korszakban jóval gyakrabban képviselteti magát, mint labiális megfelelője – megjelenése tehát független is lehet az adott szöveg illabialitásának fokától. (Korabeli normakezdemény?)⁵¹

A göttweigi szöveg ezzel szemben túlnyomóan illabiális (az *öröme* alak a kivétel), az Egyetemi Könyvtárban őrzött változat pedig tisztán illabiális képet mutat. E szerint a szempont szerint tehát a másodiknak és harmadiknak feltüntetett változat áll egymáshoz közelebb.

1. táblázat

Labiális/illabiális változatok a három szövegben

Peer-kódexbeli ima	göttweigi ima	egyetemi könyvtári ima
földön	felden	felden
kérönk	kérenk	kérink
nekönk	nekenk	nekink (2x)
–	öröme	eremedre
időnek	idének	–
bűnös, bűnönk	bínes	bínes
szíz (2x), szízeknek	szízeknek	? ⁵²
üdvösségére	–	idvességinkre, idvejténk

⁵¹ Próbatvizsgálataim alapján a *szíz* a teljes kódexirodalomban körülbelül kétszer olyan gyakran fordulhat elő, mint a *szűz*.

⁵² A *szűz* szónak ezzel a szövegváltozattal kapcsolatban fentebb már említett olvasati problémái miatt a formát kihagytam az összehasonlításból.

A toldalékok magánhangzóinak nyelvállása szerint is különböznek egymástól a szövegek, bár ez a vizsgálati szempont az adatok megoszlása miatt inkább csak a Peer-kódexbeli és az egyetemi könyvtári változatban érvényesíthető. Az előbbi vegyes képet mutat: felső nyelvállású igeragok és középső nyelvállású birtokos személyjelek jellemzik. Ezzel szemben az utóbbiban következetesen a középső nyelvállású formák érvényesülnek.

2. táblázat

Nyelvállás szerinti változatok a három szövegben

Peer-kódexbeli ima	göttweigi ima	egyetemi könyvtári ima
hallhassuk	hallhassuk	hallgathassok
tarthassuk	–	tarthassok
érthessük	–	érthessök
asszonyonk	–	asszonyonk
lelkönknek	–	–
bünönknek	–	–

Lejegyzési jellemzők

Akárcsak ahogyan a labialitás/illabilitás váltakozásánál láttuk, a lejegyzési sajátságok esetében is vannak tulajdonságok, amelyek a göttweigi és az egyetemi könyvtári szöveget mutatják egymáshoz közelebb állónak.

Az egyik ilyen jellemző a hangjelölés-helyesírás. A Peer-kódexbeli imádság scriptora vegyesen alkalmaz mellékjeles és betűkapcsolatos megoldásokat: a mássalhangzók esetében váltogatja a kettőt (pl. *azzonnya* ~ *azzoñnom*, sőt *azzoñnyonk*⁵³), magánhangzóknál viszont mellékjeles betűket használ (pl. *búnos*). A másik két változat következetesen betűkapcsolatos mind a mássalhangzók, mind a magánhangzók esetében (pl. *assonja*, *ewrewme*, ill. *assonjom*, *erthessewk*).

A henyé *h* használata is hasonlóbbnak mutatja a göttweigi és az egyetemi könyvtári szöveg scriptorának eljárását. A Peer-kódexbeli kéz csak elvétve írja le (két *t* után). A másik két változat lejegyzői viszont rendszeresen használják: ezekben a szövegekben nyoeszor- kilencszer fordul elő (a göttweigiben elsősorban *t* és olykor *g* után, az egyetemi könyvtárban szintén elsősorban *t* és olykor szóvégi magánhangzó után).⁵⁴

A göttweigi és az egyetemi könyvtári szöveg scriptorának hasonló megnyilvánulása az is, hogy teret engednek bizonyos németes hatásoknak. Olykor keverik a zöngés *g* és a zöngétlen *k* jelét. Mindkettejüknek mindkét irányban van efféle atipikus megoldása (*halotognak*, *vilagosohamek* illetve

⁵³ Ez utóbbi hibridmegoldás sorvégi elválasztás során állt elő (*azzoñ-nyonk*).

⁵⁴ A példákat l. az egyes imádságok betű szerinti átírataiban.

idvessegjngreh, meýngorsaknak; az utóbbiban a hangjelölési bizonytalanodást mutatja, hogy a kéz az *ország* szó *g*-jét javította át *k*-ra). A *halotognak* és a *vilagosohamek* egyúttal arra is példa, hogy a göttweigi ima scriptora a hosszú mássalhangzót (*tt*, illetve *hh*) rövidként jelölte. Továbbá az [sz] hang jeleként a korszakban stabilnak mondható *z* betű mellett mind a két szövegben elég erőteljes mellékvariánsként jelen van az *s* (a göttweigiben háromszor, a másokban négyszer, pl. *assonyonk*, illetve *senh*).⁵⁵ Ugyanebből a szempontból érdemel figyelmet a göttweigi ima scriptorának a *halhazuk* szóban (és esetleg még egy helyen) megnyilvánuló *s~z* bizonytalansága.

Az, hogy a göttweigi és az egyetemi könyvtári nyelvemléknek vannak hasonló lejegyzései sajátosságai, kevés adalék ahhoz, hogy esetleges összefüggésükről árulkodjon. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az *s*-sel írt [sz] zömmel azonos helyeken jelenik meg bennük (*assonyja / assonyom, Menyorsagbeli / meýngorsaknak, assonyonk / assonyom*). Sejtethet-e ez a háttérben – valahányadik közös ősként – azonos másolati példányt? A kérdést talán nem érdektelen felvetni, megválaszolni azonban nehéz volna, különös tekintettel arra, hogy mindhárom szópárnak eltérő a morfológiai felépítése, vagyis a megjelenésük egésze a legkevésbé sem vág egybe.

Kitekintés: néhány szó a távolabbi szövegpárhuzamokról

A fentebbiekben már szóba került, hogy a tárgyalt szövegváltozatoknak távolabbi párhuzamai is léteznek a korszak kéziratos irodalmában. A bevezetőben is említettek szerint (eddig) öt olyan imádságot sikerült összegyűjteni, amelyek – egyezéseik és eltéréseik alapján – ide sorolhatók.

Az öt szöveg közös jellemzője, hogy megvan bennük a vizsgált imádságok két szerkezeti egysége, a fohászokodó-megszólító rész és az „igéket hallhassuk, érthessük, tarthassuk” tartalomnak megfelelő kérés rész. Terjedelmük, megformáltságuk, a két rész hossza, terjedelmük aránya azonban – különböző mértékben – eltérő, nemcsak a vizsgált hármas szövegpárhuzam imáitól, hanem egymástól is. Három esetben tovább növeli a vizsgált szövegektől való távolságot az, hogy az első rész megszólítottja nem Mária, hanem az Úr.

Máriát szólítja meg, hozzá intézi az ígére vonatkozó kérést két, kódexbe bejegyzett XVI. század eleji imádság: *Irgalmasságnak anyja, Mária...* kezdettel (Gyöngyösi kódex 14r–14v) és *Irgalomnak anyja, Mária...* kezdet-

⁵⁵ Az [sz]-et jelölő *z* betű stabilitásáról lásd KNIEZSA István (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 103, 113 és kk. Egy-egy kódexkéznél azonban nem példátlan, vö. 127, 140.

tel, *Post Ave Maria in sermone* megjelölés alatt (Peer-kódex 143r–144v). A Peer-kódexen belül tehát különböző helyeken két rokon szövegű ima is olvasható ugyanakkor a kéznek a lejegyzésében (hiszen a fentebb elemzett variánsok egyike is ebből a kódexből való).⁵⁶

A vizsgált hármashoz – mind az öt szöveg közül – a Gyöngyösi kódexbeli ima áll a legközelebb. Voltaképpen akár fel is lehetne melléjük venni negyedik variánsnak arra való tekintettel, hogy több benne a hozzájuk közelebb álló sor, mint a különböző. A göttweigi szöveggel közös tagmondata a *ký vilagosohamek my Elmenketh* megfelelője, amelyik a másik két párhuzamos szövegben nem szerepel. Kifejezőkészlete ugyanakkor a hármashoz képest jó pár eltérő elemet is tartalmaz. (Számos íráshibája mellett pedig éppen a leglényegi pontján egy értelemzavaró kihagyás rontja a szöveget.)

A Peer-kódexbeli ima mindkét szerkezeti egysége hosszabb az eddig sorra vett variánsokénál (az első igen jelentősen: Mária megszólítása litániaszerű bőséggel árad), de a kérést tartalmazó rész magva meglehetősen hasonló a fentebbi imádságokéhoz. Fordulatai, kifejezései között háromféle olyan is található, amely a hármashoz egyik szövegében sincs meg, a Gyöngyösi kódex imájában viszont ugyanígy jelen vannak.

Három imádság nem Máriát, hanem az Urat szólítja meg, hozzá intézi az „érthessük ...” kérést. Ezeket a fohászokat latin nyelvű nyomtatott könyvek üres helyére vagy a hozzájuk kötött lapokra írták. Az egyik, az összes változat közül a legrövidebb, *Örök mindenható Úristen...* kezdettel egy 1512-ben Velencében megjelent posztillakötet társaságában maradt fenn (Postilla Guillermi super Epistolas et Evangelia ...), és az ELTE Egyetemi Könyvtára őrizte, míg nem az 1980-as évek táján nyoma veszett.⁵⁷ Szövege azonban korábbi munkálatoknak köszönhetően mégis megőrződött.⁵⁸ A másik két ima, *Örök mindenható Úristen...* és *Mindenható és irgalmas Úristen...* kez-

⁵⁶ A TIMÁR 1929: 27 által ide vett harmadikat (142v–143r), ahogy ez fentebb szóba került, nem indokolt szövegpárhuzamként kezelni.

⁵⁷ A tájékozódásban 2018–2019-ben a könyvtár munkatársai közül KNAPP Évától, MÓD Zsuzsannától és CSÉKA Györgytől kaptam segítséget, amelyet ezúton is köszönök.

⁵⁸ A nyelvemlék átírása a XIX. század végén jelent meg egy szerzőnév nélküli, vélhetőleg a szerkesztőtől, SZILÁDY Árontól származó cikkben: Vegyes följegyzések. *Irodalomtörténeti Közlemények* 3 (1893), 125. Úgy tűnik, a szövegközlő nem tekintette külön imának, hanem a fölötté lévő imádság(ok) folytatásaként vette. Magam leválasztva kezeltem a szöveget (DÖMÖTÖR 2018: 99), de így sem voltam elég körültekintő, hiszen valójában nem két, hanem három imaszöveget írt be a scriptor folytatólagosan, vö. BARTÓK 2021: 69. – A nyelvemlék fotómásolata az 1980-as évek elejéről a fentebb már hivatkozott HEGEDŰS Attila – PAPP Lajos-féle kéziratos anyagban tekinthető meg, illetve digitalizálva itt:

https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/61388/GUILLERMUS_Fenykepek.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2023. május 2.)

dettel egy kétkötetes szemkolligátum tagjai közé volt bekötve. (Az első könyv: *Sermones tredecim universales Magistri Michaelis de Ungaria ...*, Strassburgban jelent meg 1494-ben, a második könyv: Johannes Verdena beszédei, amelynek hiányzik a címlapja, így kiadási adatai sincsenek meg).⁵⁹ A nyelvemlékeket tartalmazó levelek őrzőhelye az OSzK, ahol a kolligátumról leválasztva archiválták őket.⁶⁰

Mindhárom bejegyzés a XVI. század első felére tehető. Az imádságoknak nemcsak a megszólítottja eltérő a hármasszövegpárhuzamétól, hanem mások az arányaik is: az első részük mindhárom esetben rövidebb, a második részük változó hosszúságú. Azok a kifejezések, fordulatok, amelyek közősek bennük a hármasszövegpárhuzam darabjaiéval, változatos sorrendeket mutatnak. Sajátos továbbá, hogy az OSzK-ban őrzött lapok két imaváltozatában a többi rokonszöveg *tarthassuk* szava (*meg*)*tanulhassuk*-ra módosult (a két ige egyébként a Gyöngyösi kódex szövegváltozatában együttesen szerepelt). Az egyik szöveg alá a *Post sermonem* megjegyzés került, a másik fölött azonban a *Precatio incipientis sua studia* felirat áll, ami arra utalhat, hogy a lejegyző ennek a változatnak eltérő szerepet szánhatott.

A távolabbi párhuzamoknál is halványabb szövegérintkezések sorra vétele nem tartozik a jelen tanulmány céljai közé. Ha az imádságokra mint nyelvemlékszövegekre tekintünk, a legfőbb tanulságokat a párhuzamok szolgáltatják (illetve az esetleges részpárhuzamok is: amikor más kontextusban köszön vissza a vizsgált szöveg egyik szerkezeti egysége). Az imádságok funkciójából, a szertartásban elfoglalt helyéből kiinduló liturgiatörténeti kutatásban ugyanakkor jelentős szerep jut a legkülönbözőbb fokozatú szövegérintkezések, hálózatszerű szövegösszefüggések vizsgálatának is. Bartók Zsófia Ágnes hét – eltérő fokban rokonítható szövegű – imát tárgyal a liturgiában betöltött szerepüket illetően. A szöveghagyományozódás szempontjából is érdekes tanulságokkal szolgálnak többek között az általa hozott korai könyvnyomtatáskori protestáns és katolikus változatok (Bor-nemisza Péternél, illetve Telegdi Miklósnál).⁶¹

⁵⁹ SÁGI István (1906), Magyar bejegyzések a Magyar Nemzeti Múzeum egy ősnymtatvány-kolligátumában, *Magyar Könyvszemle*, 14. 345-350.

⁶⁰ Az egyéb nyelvemlékeket is tartalmazó levélegyüttes jelzete: MNy. 6.

⁶¹ BARTÓK 2021: 66–75. – A kódexekben fennmaradt változatokat a szerző figyelmen kívül hagyja.

Eredet, rendiség

A vizsgált imádságok eredetének kérdése a fentebbiekben csak felvetésként került szóba (a forrásszöveg hiányával kapcsolatban), és szintén érintőlegesen volt csak szó a szerzetesrendhez köthetőség szempontjáról (a göttweigi ima őrzőkötete kapcsán).

A vizsgált imádságok eredetének kérdése

Mint ismeretes, a XV–XVI. századi magyar nyelvű imádságok tipikusan latin nyelvű forrásokra mennek vissza. Esetünkben azonban az imádság különböző változataival foglalkozó kutatók egyike sem találta meg a latin (vagy más nyelvű) forrásszöveget. Ennek alapján felvethető a feltételezés, hogy az imakincsből ismert részletekből magyar nyelven is összeállíthatták a szöveg vázát, amely azután a használatban egymáshoz közelebbi vagy jobban eltérő változatokban nyert megformálást. Éppen azért őrződhetett meg ennyiféle variációban, mert a lejegyzők fontosnak tarthatták, hogy pontosan megörökítsék az érintett körben imádkozott változatot. Imák egybeillesztése ismert szövegalkotói eljárás: elég a később általánosult Üdvözlégy forrásaira utalni. Korondi Ágnes az Ave ancilla Sanctae Trinitatis-imák magyar nyelvű változatait elemezve állapítja meg, hogy a hasonló funkciójú imák gyakran kontaminálódnak.⁶² Legutóbb a *Częstochowai nyelvemléket* vizsgálva Haader Lea emelte ki a kompiláció szerepét az imaszöveg létrejöttében.⁶³

Kontamináció, kompiláció a szövegeknek nemcsak a makroszerkezetét, hanem a kisebb részleteit is érintheti. Ha egy-egy korabeli imaszöveg rokonságát koncentrikus körökbe rendezve képzeljük el, és a közelebbi szövegparhuzamoktól kifelé haladunk a távolabbiak irányába, jó eséllyel a külső kört metsző köröket is fel kell rajzolnunk, érzékeltetve a közös tartományt, amelyben más imaszövegek távolabbi változatai átfedődnek az aktuálisan vizsgált imádság távolabbi változataival. (A Peer-kódexnek a fentebbiekben említett imavariánsa (143r–144v) például kiegészül az Ave ancilla némi elemével, így egyszerre két imádságtípus rokonságaként is számon tartandó.)

A jelen tanulmányban tárgyalt imapárhuzam első szerkezeti egységében a devóciós irodalom sokféle imádságából ismerős megszólítások variálódnak – önmagukban apró építőkövek, amelyek nagyon sokféleképpen össze-

⁶² KORONDI Ágnes (2007), Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban. In BALÁZS Mihály – GÁBOR Csilla (szerk.), *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. Kolozsvár*, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság. 50.

⁶³ HAADER 2022: 168.

rakhatók. A második részben foglalt kérést körülvevő szószerkezetek, tagmondatok sem látszanak kőbe vésve lenni. Sőt a távolabbi szövegpárhuzamok egyike arra is kínál példát, hogy az itteni kéréssel más imából származó kívánság is kombinálódhat (szintén a Peer-kódex 143r–144v).

A szövegek bejegyzési helyei arra vallanak, hogy az ima (és számos változata) pálos környezetben keletkezhetett.

A göttweigi imádság, amely a legkorábbi lejegyzés a vizsgált hármas imparhuzam darabjai közül, pálos kódex vendégszövege.

A távolabbi párhuzamok közül három imaszöveg is nagy valószínűséggel pálos kötődésű: a nyomtatott könyvek, amelyekbe beírva vagy hozzákötve fennmaradtak, pálos eredetű, illetve pálosok használatában álló kötetek voltak.⁶⁴

A két érintett magyar nyelvű kódexről a következőket lehet elmondani. A Peer-kódex (amely két imaváltozatot is tartalmaz), ha nem teljesen bizonyosan is, de a legvalószínűbben szintén pálos eredetű. Az egyik változat közelébe egyébként más pálos származásúnak feltételezett imádságot is beírtak:⁶⁵ a *Częstochowai nyelvemlék* rokonszövege egy pagina híján szomszédos a jelen tanulmányban említett imaváltozattal, egy blokkban jegyezte be őket ugyanaz a kéz. Figyelemre méltó mozzanata a szöveghagyományozásnak, hogy az ismeretlen eredetű Gyöngyösi kódexben is ugyanilyen sorrendben követi egymást ugyanennek a kétféle pálos származásúnak feltételezett imának egy-egy változata, azonos kéz írásaként, itt közvetlenül szomszédosan.

Bár a szerzetesrendi eredet a későbbiekben nyilvánvalóan jelentőségét veszíti (lásd pl. Bornemisza vagy Telegdi kapcsolódó imádságait), a XV–XVI. századi kéziratok források valószínűsíthetővé teszik, hogy a számos változatot felvonultató, variábilis szövegű ima a magyar alapítású pálos rendhez köthető.

ADRIENNE DÖMÖTÖR

A Marian Prayer – Three Early Variants

This study examines various recordings of an Old Hungarian Marian prayer. Historically, researchers primarily associate this prayer with the Peer Codex, although two closely related parallels have also been preserved, both as guest entries. One of these has remained unpublished until now, while the other was published approximately 130 years ago in a letter-by-letter (albeit not error-free) transcription.

⁶⁴ SÁGI (1906), 345; [SZILÁDY] 1893: 125.

⁶⁵ HAADER 2022: 168.

Within this paper, I present all three textual variants (accompanied by facsimiles and transcriptions, both literal and interpretative). I meticulously compare them, with particular attention to their vocabularies on a line-by-line basis. Furthermore, I contrast their phonological characteristics and recording peculiarities. In a broader context, I also touch upon five additional prayer variations, these offer more distant parallels to the discussed texts.

Examining the content of this variably worded prayer and, where available, its Hungarian transcription environment, I delve into its potential role in liturgy, as well as questions concerning its origin and monastic affiliation. Regarding the latter, evidence suggests that the prayer likely originated in a Pauline context, emerging not as a direct translation but rather as a result of compiling Hungarian lines and textual segments from different sources into one prayer.

W. SOMOGYI JUDIT

Marginális titkok, titkos marginálisok

Bejegyzések a késő-középkori itáliai diplomáciai levelezési iratokban

Bevezetés

A korábbi századokban keletkezett írásművek használati nyomai egy ma is élő olvasói szokást dokumentálnak. Előfordulásuk gyakoriságát, tartalmi és formai jellemzőiket többnyire a befogadó szöveg terjedelme, témája, valamint az olvasók száma határozta meg. A kéziratos vagy nyomtatott könyvek és az önálló lapokra írt néhány oldalas szövegek bejegyzései között számos közös vonás figyelhető meg, de az utóbbiak (például a hivatalos célból keletkezett iratok, a magánlevelek vagy a néhány oldalas feljegyzések) sajátos jegyeket is mutathatnak.

Ebben a tanulmányban XV-XVI. századi, népnyelven szerkesztett kéziratok szövegeinek bejegyzéseire irányuló kutatásaim eredményeiről számolok be. Olyan írások egy kisebb csoportját vizsgáltam, amelyek észak-itáliai kancelláriák politikai gyakorlatát örökítik meg, ezeken belül a konvencionális formától eltérő, rejtjeles írásrendszer alkalmazásához köthetők. A megjelölt korszakban Itália nagyobb hatalmi központjaiban a diplomáciai kapcsolattartás keretében ugyanis több kommunikációs csatornát is igénybe vettek, és ennek egyik módja volt, hogy egyes üzeneteket vagy az üzenetek egy részét sifírozva hozták létre és juttatták el a címzetthez. Kutatásom kiindulási pontját az a feltételezés adta, hogy a vizsgált korszakban a két említett kommunikációs csatornán keresztül küldött levelek annotációi között formai és funkcióbeli hasonlóságok vagy akár egyezések állhattak fenn, hiszen a kancelláriai iratok megszerkesztésének és feldolgozásának főbb külső körülményei (a helyszín, az időpont, az iratokat létrehozó személyek) a legtöbb esetben megegyeztek. A sifírozási gyakorlatra vonatkozó vizsgálódásaim során emellett több alkalommal felfigyeltem néhány marginálisra, amilyenekhez hasonlóval a korabeli, alfabetikus írásrendszerű diplomáciai szövegekben nem találok.

Az alfabetikus írásmódú üzenetet lényegében egyetlen irattípus (levél) tartalmazta. A korszakban elterjedt egyábécés titkosítási módszer¹ használata, ezzel szemben, a szokásostól eltérő dokumentum formák létrehozását

¹ Az egyábécés behelyettesítési módszer lényege, hogy egy adott kódjel mindig ugyanazt az alfabetikus egységet váltja ki. A kódrendszereket gyakran bővítették homofónokkal, amelyek

is indokolta. A rejtjeles csatorna igénybevételéhez ugyanis nélkülözhetetlen volt egy szimbólumrendszer előzetes felállítása, amelyet a rejtjelkulcsban rögzítettek, és ez alapján titkosították (és a címzett helyén dekódolták) az átalakításra kijelölt szöveget. Hosszabb szövegrész sifírozásához, az adott kódrendszer összetett jellege² vagy egyéb tényezők miatt,³ előzetesen gyakran megszerkesztették a szöveg alfabetikus verzióját is, amely így a rejtjelezett levél előszövegének tekinthető. Erre az eljárásra feltehetően nem került sor, amikor a levélben kevesebb volt a sifírozásra szánt rész, vagy az üzenet megfogalmazója képes volt írás közben közvetlenül alkalmazni a kódjeleket (mert például már nem először használta az adott szimbólumrendszert, vagy éppen ő állította össze a kulcsot és így „emlékezetből” is képes volt a szöveg kódolására vagy dekódolására).⁴ Szintén opcionális megoldás volt, hogy a megfejtést külön lapra írták (a címzett helyén), hiszen a rövidebb szöveget kényelmesebb volt a rejtjelezett sorok fölött vagy a levél üresen maradt részein rögzíteni, de a kód feloldását akár szóban is elvégezhették. A teljesen kódolt leveleket és az alfabetikus szövegbe illesztett (hosszabb) sifírozott szakaszokat ugyanakkor általában külön lapon dekódolták, valamint arra is akad példa, hogy a megfejtés után az egész levelet új lapra írták.

A rejtjeles csatorna igénybevételének eseteiben, a szimbólumrendszert megőrkítő kulcson kívül, az üzenetet rögzítő szövegnek tehát akár három lehetséges (a titkosítandó, a kódolt, a dekódolt) verziójával számolhatunk,⁵ amelyek időrendben egymást követve, két írásrendszer közötti megfelelte-

révén ugyanazt a betűt (vagy betűsort) akár négy vagy öt különböző kódszimbólummal is helyettesíthették, ezáltal az adott rendszer biztonságosabbá vált.

² A kancelláriákban alkalmazott kódrendszerek között jelentős eltérések figyelhetők meg, akár egy adott kancellárián belül használt rendszerek esetében is. Kiemelkednek a rejtjelek számában mutatkozó különbségek, amelyek gyakran igen széles skálán mozogtak: egy átlagosnak tekinthető rendszer 30–50 szimbólumból állt, amelyek közül 20–22 az ábécé betűit helyettesítette, a többi szerepe homofón, vakbetű, szótag vagy egyéb betűsor kiváltása volt. Több korabeli kulcsban a szimbólumok száma ugyanakkor ennél jóval magasabb volt, egyes esetekben meghaladta a kétszázat is. Ezek mellett az is meghatározhatta a rendszerek közötti diszkrépancia mértékét, hogy mi volt a kulcsokban szereplő szimbólumok funkciója (például egy vagy több betű, egy szó vagy egy több szóból álló egység helyettesítése). A korabeli kódrendszerek főbb strukturális jellemzőiről I. W. SOMOGYI Judit (2016), *Caratteristiche strutturali di cifrari monoalfabetici italiani nei secoli XIV e XV. Verbum XVII/1–2*, 195–217 (197–198).

³ A szövegek titkosítását általában a kancelláriák megbízható alkalmazottai, elkülönített helyen végezték; a megbízhatóság mindazonáltal nem jelentette automatikusan azt, hogy az illető megfelelő kódolói kompetenciával rendelkezett.

⁴ Erre utaló közvetlen információ olvasható például Maffeo da Treviglio, a milánói hercegi udvar követének egyik levele végén: „a fejemben van a kulcs” ’ho la cifra ad mente’. (Maffeo da Treviglio levele Bartolomeo Calcónak, 1492. 05. 07, ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 645/2,5,3)

⁵ A dokumentumokról esetlegesen készült másolati példányokkal jelen tanulmány nem foglalkozik.

tés eredményeként, a kódolt és a dekódolt változatok különböző helyszíneken jöttek létre. Mivel mind a négy iratfajtában megfigyelhetők bejegyzések, vizsgálatuk a marginálisok kutatása terén is új adatokat és ismereteket hozhat felszínre.

A tanulmányban az említett levélverziókban megfigyelhető, a rejtjelzéshez közvetlenül kapcsolódó bejegyzések bemutatására szorítkozom. Az elemzés során az egyes üzenetek írásrendszer szerinti variánsait – a másolatok elemzésénél alkalmazott eljáráshoz hasonlóan⁶ – önálló dokumentumként kezeltem. Ezt az is indokolta, hogy a lehetséges változatok közül többnyire csak egy maradt ránk, és jóval kisebb a biztosra vehetően összetartozó párok száma.

A következőkben először vázlatosan áttekintem az alfabetikus rendszerű kommunikációs csatorna egykorú leveleiben megfigyelhető bejegyzések főbb fajtáit, majd azok tükrében bemutatom a vizsgált levelek rejtjeles vonatkozású bejegyzéseit.

Az elemzett iratokat nagyobb itáliai városok (Milánó, Modena, Velence) levéltárai őrzik, a dokumentumok jelentős hányada magyar vonatkozással is rendelkezik. Az idézett dokumentumok levéltári elhelyezkedésére és jelzetére vonatkozóan az alábbi rövidítéseket használom: ASMi = Archivio di Stato di Milano; ASMo = Archivio di Stato di Modena; ASVe = Archivio di Stato di Venezia; b. = *busta* 'doboz'.

Bejegyzéstípusok alfabetikus írásrendszerű diplomáciai levelekben

A rövid áttekintés előtt lényegesnek tartom megemlíteni, hogy politika-, gazdaságtörténeti adatbőségük miatt a diplomáciai dokumentumok jelentős hányada napjainkig többnyire főként a történettudományi kutatók látókörébe került, amint azt az ebbe a körbe sorolható írások marginálisait egyszerűsítő formában megnevező és osztályozó két általánosabb kifejezés is tükrözi.⁷ A „kancelláriai annotációk” (*mentions de chancellerie*) jelzős szerkezet az utólagos beírások létrejöttének (intézményi) helyszínére mutat rá, és csak a dokumentum szerkesztése során keletkezett marginálisokkal számol. A másik megnevezés, a „szövegen kívüli bejegyzések” (*mentions hors texte*) szókapcsolat térben és időben kevésbé korlátozó jellegű, de jóval általánosabban csak arra utal, hogy a széljegyzet nem a szöveg tartalmára

⁶ Alessandro PRATESI (1957), L'edizione delle fonti documentarie. *Rassegna degli Archivi di Stato*, XVII, 1. 312–333. 319.

⁷ A megnevezésekre és az annotációk osztályba sorolására vonatkozóan Isabella LAZZARINI tanulmányára támaszkodom, l. Isabella LAZZARINI (2016), Lettere, minute, registri: pratiche della scrittura diplomatica nell'Italia tardomedievale fra storia e paleografia, *Quaderni storici*, nuova s. 51, 152/2. 449–470.

vonatkozik (hanem a dokumentumra). A két annotációfajta közül az előbbi szerepe a hitelesítés, az utóbbié a dokumentálás volt.⁸ A politikai vagy diplomáciai kapcsolatok kiépítésében és fenntartásában meghatározó szerepet betöltő kancelláriai iratokban (amilyenek például a képviselőre jogosító megbízólevelek, a kapcsolatfelvételt és -tartást tartalmazó levelek) egy irat hitelességét a küldőjének (legtöbb esetben) autográf aláírása vagy a dokumentum megszerkesztéséért felelős kancelláriai alkalmazott szignója biztosította. A másik csoportba tartoznak azok a bejegyzések, amelyek egy bejövő levél érkezésének idejét vagy egyéb regisztrációs adatokat rögzítettek,⁹ és ennek révén az iratokat kiadó és befogadó kancelláriák kapcsolattartási, levelezési, iratkezelési gyakorlatát is dokumentálták.

A diplomáciai levelekben előforduló marginálisok szerepének szélesebb körű, elsősorban filológiai megközelítésű vizsgálatához részletesebb osztályozás tűnik célravezetőnek. Ennek megvalósítására ebben az írásban nem nyílik lehetőségem, a tanulmány témája szempontjából azonban szükségesnek véltem a vizsgált periódusban keletkezett alfabetikus levelekben megfigyelhető bejegyzések vázlatos osztályozását (az általánosabb könyvannotáció típusok¹⁰ figyelembevételével) és a felállított csoportok rövid bemutatását. Funkciójuk alapján a marginálisokat tehát a következő három nagyobb csoportba soroltam (fenntartva a további alcsoportok kialakításának a lehetőségét): azonosító szerepű, betoldást jelölő, kommentár jellegű annotációk. Formájukat tekintve a nagyobb hányaduk verbális bejegyzés, a grafikus rajzok, ábrák előfordulása ritkább. Legtöbbjük esetében az is megállapítható, hogy hol (a küldő vagy a címzett helyén), mikor (az üzenetküldés melyik szakaszában) és kinek a közreműködésével kerültek az iratba.

⁸ LAZZARINI 2016: 454–456.

⁹ I. Bernard HEMERY (1977), Les mentions hors teneur des arrêts du Conseil du roi à la fin de l'Ancien Régime, *Revue historique de droit français et étranger* (1922–), quatrième série, 55, 2. 263–273.

¹⁰ A marginálisok ismertebb osztályozásai általában a könyvekben felbukkanó bejegyzéseket veszik számba. A főbb kategóriák felállítása azonban aszerint változhat, hogy mit tekintünk (utólagos) jegyzetnek (például csak a szemantikai tartalommal bíró elemeket vagy az egyszerűbb firkákat, tollpróbákat is); a szerzői vagy az olvasói bejegyzéseket vesszük figyelembe stb. Elaine E. WHITAKER hármass felosztása (lásd Elaine E. WHITAKER (1994), A Collaboration of Readers. Categorization of the Annotation of Caxton's Royal Book, *Text* 7. 233–242., 235. o.) például a marginálisok szöveghez való kapcsolódásának mértékét veszi alapul. Heather Jackson a kategóriába soroláshoz a bejegyzések elhelyezkedését veszi figyelembe, lásd Heather J. JACKSON (2001), *Marginalia, Readers Writing in Books*, New Haven-London, Yale University Press. 19–41. A funkcionális (és tartalmi) szempontokra épülő megközelítések általában hat csoporttal számolnak, l. például Giuseppe FRASSO (1995), Libri a stampa postillati. Riflessioni suggerite da un catalogo, *Aevum*, LXIX, 3. 617–640., 637–638; P. Kocsis Réka (2017), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben, *Magyar Nyelv*, 113, 1. 42–58. 48–56.

Az azonosító szerepű bejegyzések az üzenetet tartalmazó dokumentumot vagy az üzenetküldés résztvevőit identifikálták. Az utóbbi fajtához sorolható a (teljes alakban kiírt vagy rövidített) aláírás a levél végén, valamint a – gyakran a hátoldalon szereplő – címzés (a címzett megnevezése és helye). A vizsgált periódus kezdeti szakaszában ugyanis az aláírás és a címzés még nem volt kötelező strukturális eleme a diplomáciai célból megszerkesztett leveleknek, mivel azok szerepe eredetileg a küldött által szóban elmondottak hitelességének bizonyítása volt.¹¹ Feltehetően ezzel az (átmeneti) gyakorlattal magyarázható, hogy a ránk maradt források egy részében miért szerepel csak címzés vagy csak aláírás, valamint hogy több olyan irat is fennmaradt, amely mindkettő tekintetében jelöletlen. A diplomáciai kapcsolatok kiszélesedésével ugyanakkor fokozatosan átalakultak a kapcsolattartási formák és eszközök is; a folyamatos kontaktus fenntartásához az üzenetek írott változatát például már nem csupán a küldöttek vitték magukkal, hanem egyre gyakrabban futár révén juttatták el a címzethez. Miközben egyes iratfajták hivatalos érvényességét továbbra is a küldő (vagy a felelős kancelláriai alkalmazott) aláírása biztosította, az időközben kialakult újabb levelezési formákban az azonos társadalmi szintet elfoglaló résztvevők számára, például a kancelláriai beosztottak, küldöttek, követek egymás közötti levélváltásai során az aláírás dokumentum hitelesítő funkciója háttérbe szorult. A leveleket többféle utólagos beírás is azonosíthatta: egykorú regisztrációs jelölésfajta volt például a levelekbe érkezéskor beírt *R., reg. stb.* rövidítés, vagy egy kimenő levél (archiválásra szánt verziójának) hátoldalán szereplő *ito* 'elment' jelölés, de ide sorolhatók a modern kori őrző intézmények jelzetei is. Példányverziót azonosított a levelek fejlécébe írt *copia* 'másolat' megjelölés, amely gyakran kiegészült az eredeti szöveg küldőjének vagy a címzett névadataival is.

A második csoporthoz soroltam a szöveg tartalmi és nyelvi jellemzőit módosító, betoldó szerepű bejegyzéseket, amelyeknek a jellegében és az előfordulásuk arányaiban kifejezésre jutott a diplomáciai levelek tartalomközpontú karaktere is. A levelekben felbukkanó marginálisoknak ugyanis csak igen kis hányada került esztétikai vagy stílusjavító céllal a szövegekbe; a legtöbb annotáció funkciója a levelekben közölt adatoknak vagy a közlés módjának pontosítása, kiegészítése volt. Ebbe a csoportba tartoznak a kimaradt szövegelemeket beillesztő vagy a szöveget új elemmel kiegészítő betoldások (ez utóbbiakat a terjedelemtől függően gyakorta utóiratként, olykor akár külön lapon csatolták a dokumentumhoz), ezen kívül a nyelv

¹¹ MAKKAI László (1960), Levélírás Magyarországon az Árpádok és Anjouk korában. In MAKKAI László – MEZEY László (szerk.), *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század.* Budapest, Gondolat. 21–33.

különböző szintjeit – betűket vagy akár szócsoportokat is – érintő ortográfiai, grammatikai, lexikai cserék, törlések és egyéb javítást célzó változtatások.

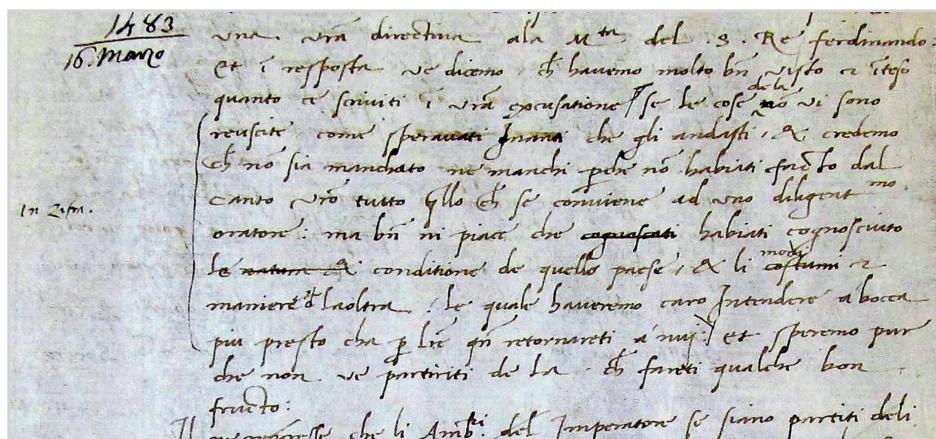
A kommentár jellegű bejegyzések csoportját azok a verbális és grafikus formájú marginálisok adják, amelyek a levelek létrehozásával és a szövegek feldolgozásával összefüggően kerültek a dokumentumokba. Többnyire az írás tartalmát véleményezték, értékelték; keletkezési idejüket tekintve lehettek egykorú vagy későbbi annotációk. Ide sorolhatók a figyelem felkeltése céljából a margóra rajzolt manikulák egymást keresztező vagy függőleges vonalak, egy-egy szövegrészt kiemelő aláhúzások stb.; ritkábban előfordul egy-egy kulcsszó vagy egy adott szövegrész néhány szóban megfogalmazott összefoglalása is (akár a margóra, akár egyéb üres helyre írva). Ide tartozóknak vélem még a fohász-szerű marginálisokat (*nomina sacra*), valamint az adott irat minél gyorsabb érkeztetésére vonatkozó szándékot jelölő *cito* 'gyorsan', *corri* 'fuss' formulát (a hátoldali címzés alatti részre írva).

Rejtjeles vonatkozású bejegyzések

Kódolásra kijelölt részt tartalmazó dokumentumok

A csoportba sorolt szövegek közös tulajdonsága, hogy egyértelműen jelölésre kerül bennük a sifírozásra utaló szándék, ezért ezek az írások eltérnek a többi (piszkozati vagy másolati példány formájában) fennmaradt alfabetikus írásrendszerben szerkesztett levelektől. Az említett szándékot az *in cifra* 'rejtjelezve' kifejezés jelöli, amelyet a lap bal felső szélére, ritkábban a levél első sora elé írtak (ilyenkor a szöveg egészére vonatkozott), vagy az adott szövegrész kezdetével megegyező sor mellett helyezték el a bal margón. Az utóbbi esetben a marginálist gyakran kiegészítette az érintett sorok mellé húzott függőleges vonal is. A soron belül kezdődő sifírozandó részek kezdetéhez és végéhez, az adott rész határainak kijelölésére, az esetek többségében segédjeleket is beírtak a kódolói munka segítése érdekében. Az 1. sz. képen látható levélrészletben mind a három marginálisfajta megfigyelhető (a szövegen belüli kijelölő-azonosító, egymás tükörképeként megjelenő jelpár a képen az általában a bekezdések jelölésére használt paragrafusjel formájához hasonlít).

Az említett kijelölő-azonosító szerepű grafikus segédjelek a kódolandó levelekben csak az *in cifra* szókapcsolat révén nyertek értelmet. A kifejezés jelentése ugyanakkor nem teljesen transzparens, mivel két interpretációt is megengedett. Jelenthetett egy későbbi tevékenységre irányuló (tehát a kódolónak szóló) munkautasítást: „kódolni kell”; ha csak a szöveg egy részére vonatkozott, az utasítás kiegészülhetett a passzus kijelölésével vagy azonosításával („ezt a részt kell rejtjelezni”). Más részről rögzíthette a kancellá-

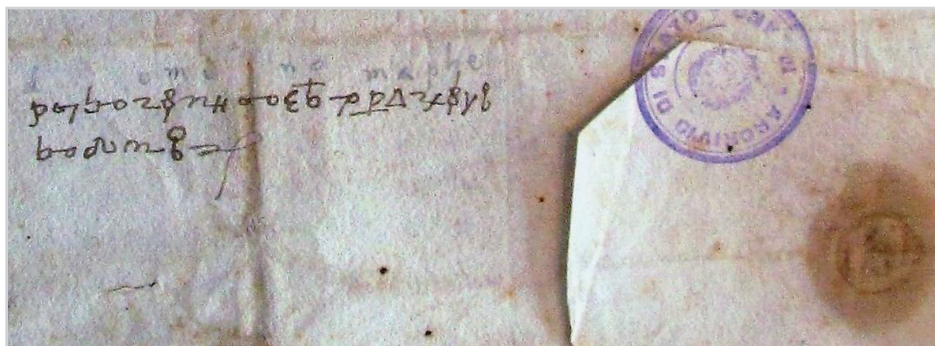
1. kép. Ercole d'Este levele Nicolo Sadoletto követ számára,
Ferrara, 1483.03.16. (ASMo, Amb.1/3,5 r)

riai archívum számára azt a tényt, hogy a levélben a megjelölt rész sifírozásra került.

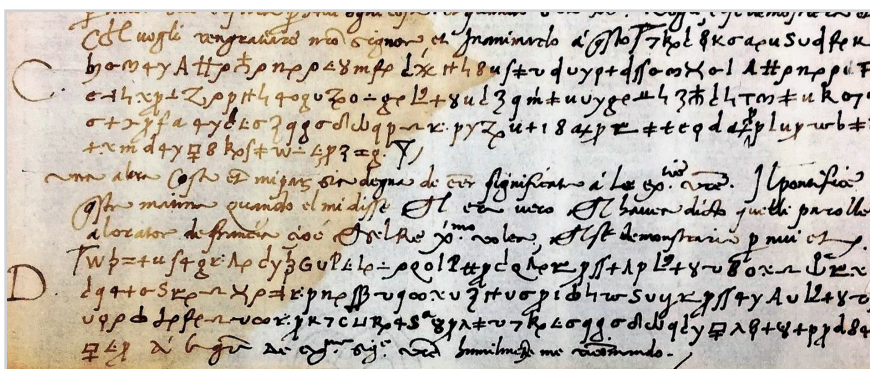
A titkosításra kijelölt szövegrészekre vonatkozóan betoldást jelölő vagy kommentár szerepű bejegyzésekre a vizsgált írásokban nem találtam példát.

Kódolt (vagy ilyen részt tartalmazó) levelek

A rejtjelezett levelek esetében az üzenet küldőjének aláírása vagy a címzett neve legtöbbször hagyományos írásmódban szerepelt. Néhány rövidebb terjedelmű, teljes mértékben kódolt levélben ugyanakkor előfordult, hogy az egyik vagy mindkét szereplő névadatait sifírozva írták, ahogy például a 2. képen a címzést.

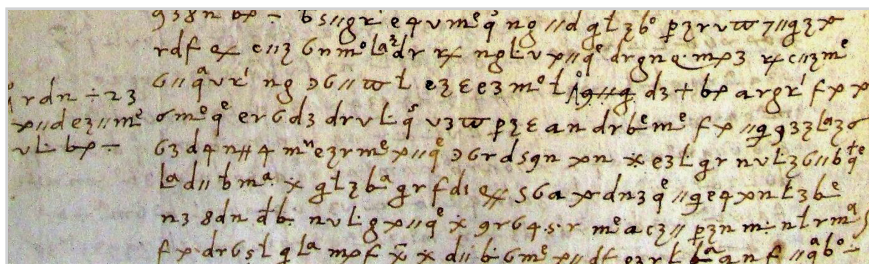
2. kép. (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 645/1491–1536/sine data/22, 2v)

3. kép. Marinus Georgius követnek a Velencei Tízek Tanácsa számára rejtjelezve írt levele, Róma, 1516. 09. 10. (ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci degli ambasciatori 1500-1780, b. 12, n.36 r)

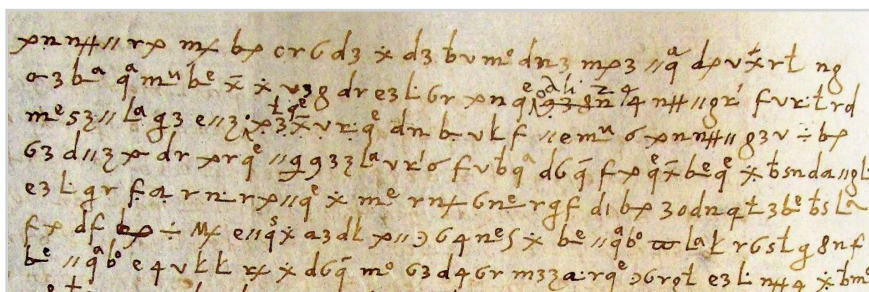
Több levélben megfigyelhető, hogy (a címzett helyén) a dekódolás segítésére – a kódolandó szövegnél látott példához hasonlóan – segédjelet helyeztek el a bal margón, vagy illesztettek a szövegbe, amint az a 3. sz. képen is látszik (a bal margón beillesztett C és D betűk), amelyek szerepe ezúttal az alfabetikus szövegbe ágyazott rejtjelezett részek azonosítása volt. A módszer azokban az esetekben bizonyulhatott különösen célravezetőnek, amikor a megfejtett részeket külön lapra vagy a lap üresen maradt részeire írták (lásd a 8. képet).

A betoldó szerepű annotációk egy része nem sokban különbözött a hagyományos írásmódú szövegek marginálisaitól. Gyakoriak voltak az önkorekciós beavatkozások, amelyek a kódolás folyamatában a szövegből kimaradt rész pótlását, a már leírt hibás szimbólumok, szimbólumsorok javítását vagy cseréjét célozták. A beillesztésre szánt kisebb egységeket a margón vagy a sorok között (az adott sor fölött) helyezték el, a nagyobb egységeket a lap üresen maradt részeire (ritkábban a levélhez csatolt külön lapra) írták. A szövegközi betoldás helyét minden esetben megjelölték (a jelölésre általában a ^ beszűrőjelet, akár egy kis karikát is föléírva alkalmazták, lásd a 4. sz. képen); a cserélni kívánt egységet törölték (általában vízszintes vonallal áthúzták). A beszúrandó, cserélendő vagy javítandó elemet kódolt formában illesztették be a sifírozott szövegbe, de arra is akad példa, hogy az adott egységet alfabetikus írásmód szerint írták. A 4. sz. képen látható szövegrészletben egy (beszűrőjellel megjelölt) áthúzott kódolt szó helyére a margóra írt (a beszűrő jel utáni) kódolt szavakat illesztették a szövegbe (az idézett példa átírásakor a kódolt részeknek megfelelő megfejtést nagybetűvel, a beillesztett elemeket dőlt betűvel jelölöm): IN QUESTO PROPOSITO HERI ALI 23 DEL PRESENTE LO VESCOVO VARADINO 'ezzel kapcsolatban tegnap e hónap 23-án a váradi püspök'.

4. kép. Maffeo da Treviglio levele Giovanni Galeazzo Maria Sforzának; Pécsvárad, 1490.07.31. (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 642/7,12, 1r)

Az 5. sz. kép ugyanannak a levélnek 1v lapjának részlete; itt a 2. sorban a sifírozott szövegben a cserélendő szót alfabetikus formában írva szúrták be az adott sor fölött: POTEVA DIRE HOGH A LI 24 ESSENDO ANDATO 'mondhatta volna ma 24-én mivel elment'. (Az alatta lévő (3.) sorban megfigyelhető egy sorközi, rejtjeles formájú betoldás is: ebben az esetben a cserélendő elemet ugyanakkor nem áthúzással, hanem a szimbólumok alatti pontsorról jelölték meg.)

5. kép. Maffeo da Treviglio levele Giovanni Galeazzo Maria Sforzának; Pécsvárad, 1490.07.31. (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 642/7,12, 1v)

Ennél a pontnál érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a két annotáció (kiegészítés, csere) – akár a kódolás alkalmával, akár a későbbiekben történő – beillesztésére csak azután kerülhetett sor, hasonlóan a scriptorok munkája során megfigyelhető megakadásokhoz,¹² hogy a bejegyző újraolvasta a korábban leírtakat. A szöveg nem konvencionális formája következtében ez a tevékenység a megszokottnál mindenképpen nagyobb elvárást támasztott a bejegyzővel szemben. A korabeli rejtjelezési írásmód meghatározó jellemzői közé tartozott ugyanis, hogy a kódszimbólumokat – amint az a 4. és 5.

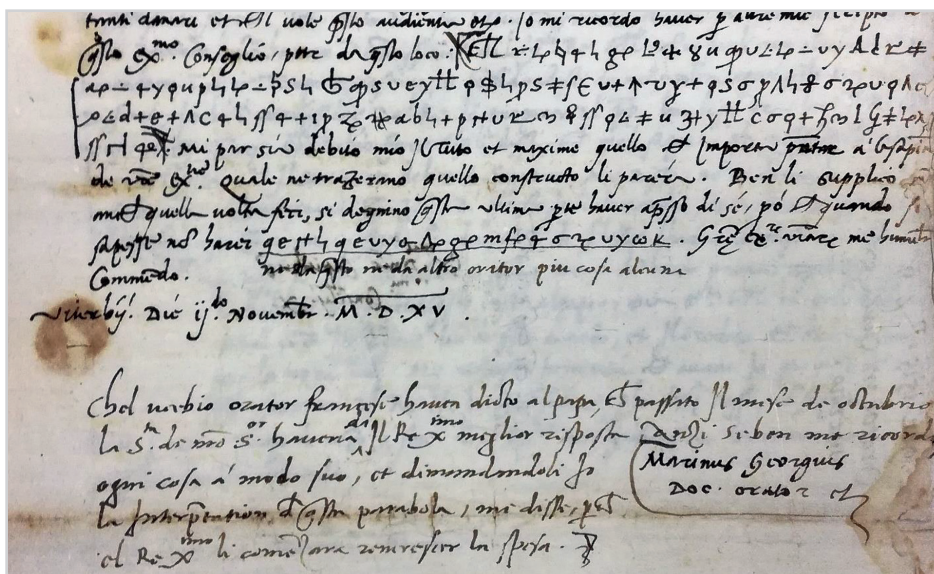
¹² I. HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből, *Magyar Nyelvőr*, 133,1. 48–65.

számú képeken látható levelekben is megfigyelhető – folyamatosan, szóköz nélkül írták le, és nem alkalmaztak központosásjeleket vagy nagybetűket. A kód biztonsági szintjét az adott rendszert alkotó kódjeleknek az átlagosnál magasabb számával igyekeztek emelni, de a kódtörést a homofónok, a nullítások stb. gyakoribb alkalmazása is nehezítette. Amikor például utólag szükségessé vált egy szó cseréje, egy hosszabb kódolt szövegben feltehetően még a gyakorlottabb kódolók számára is nehézséget jelentett, hogy rátaláljanak a keresett elemre (és az annak értelmezéséhez szükséges szövegkörnyezetre). Meglátásom szerint a kódolt szövegrészekben megfigyelhető önellenőrzés és/vagy a korrekciós bejegyzések gyakorlatának vizsgálata – amelyekre tudomásom szerint eddig még nem került sor – újabb, többek között a pszicholingvisztika területét is érintő eredményeket hozhat magával.

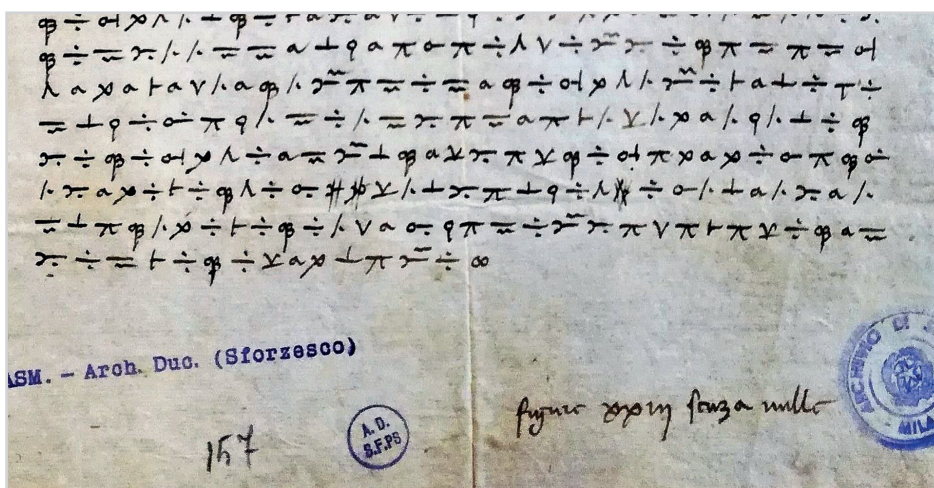
A betoldó szerepű marginálisok egy sajátos alcsoportját képezte a rejtjelezett részek megfejtése, amelyet a kódsor fölé vagy a levél üresen maradt részeibe írtak. A hagyományos írásrendszerbe történő visszaalakítás ugyanis nem bővítette a szöveget új elemmel, hiszen a kódolt változatot ismételte meg¹³. Az összetartozó (kódolt-dekódolt) részek közötti kapcsolatot gyakran ezekben az esetekben is grafikus segédjelekkel jelölték. A 6. sz. képen látható levélrészleten két rövidebb kódolt rész figyelhető meg. Az első körülbelül három soros sifírozott passzus elejének és végének jelölésére egy-egy segédjelet illesztettek a szövegbe, és a sorok mellé függőleges vonalat húztak a bal margón; a megfejtést a lap aljára írták (a keltezés alatti üres helyre, részben a levél küldőjének, Marinus Georgius követnek az aláírása köré), és ennek végén megismételték a kódolt résznél használt (záró) segédjelet. A levél utolsó előtti sorában látható mintegy fél soros sifírozott részt aláhúzták, és a megfejtést közvetlenül a rejtjeles rész alá írták.

Mivel a kódolt szövegverzió tartalma csak dekódolás után vált megismerhetővé, a sifírozott részekhez általában nem fűztek kommentárt. Az általam vizsgált iratok között is csupán egyetlen olyan annotációt találtam, amely feltehetően a levél kódolásához használt rendszerre (közelebről a rendszerben lévő szimbólumok számára) vonatkozik. A 7. sz. képen látható egy egy oldalas (teljes mértékben kódolt) levél részlete: a képen a kó-

¹³ Ugyanakkor nem ritka, hogy ugyanannak a szövegnek a titkosítással írt és a dekódolt verziója között tartalmi, nyelvi, stilisztikai vagy egyéb, például írásmódbeli különbségek figyelhetők meg. A témával kapcsolatban l. W. SOMOGYI Judit (2020), *Kapcsolódások és összefüggések késő-középkori rejtjelezési dokumentumok között*. In DOMOKOS György – W. SOMOGYI Judit – SZOVÁK Márton (szerk.), *Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről*. Vestigia, 3. Budapest, Balassi. 216–232.

6. kép. Marinus Georgius követ levele a Velencei Tízek Tanácsának, Viterbo, 1515. nov. 2. (ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci degli ambasciatori 1500-1780, b. 12, n.20)

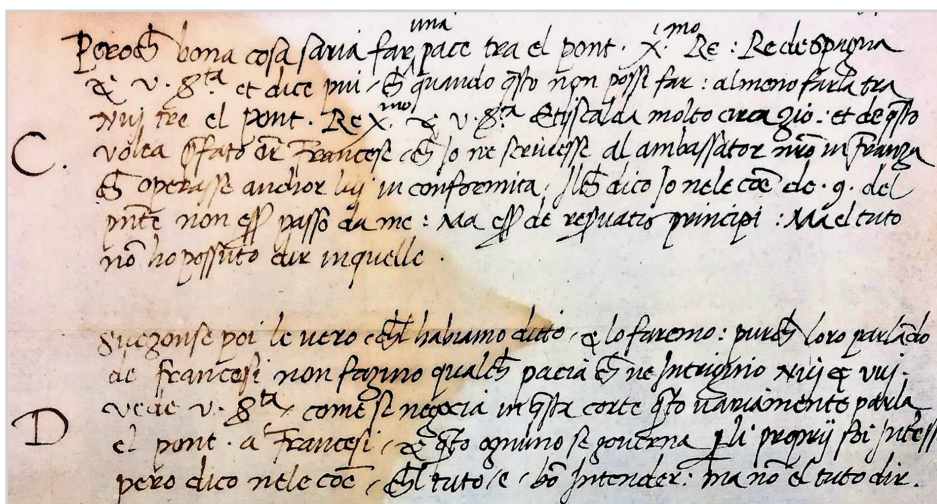

7. kép. Feltehetően XVI. századi keletkezésű levél, amelynek küldője és címzettje ismeretlen (ASMi, Carteggio Visconteo-Sforzesco, b. 1597, n.157)

dolt szöveg alatt, a lap jobb alján olvasható egy hagyományos írásmóddal írt bejegyzés: *figure xxij senza nulle* 'xxii figura [forma] nullítások nélkül'. A kódkulcs hiányában, a kódolt szöveg megfejtése nélkül a bejegyzés tartalma pontosan nem értelmezhető.

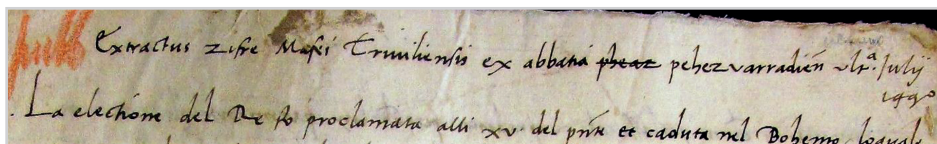
Dekódolt levelek

Ide tartoznak a kódolt részek külön lapra írt megfejtései, valamint azok a levelek, amelyeket a dekódolt részek nagyobb aránya miatt teljes terjedelmükben újrairtak. Előbbiek esetében szinte kivétel nélkül segédjel azonosította az egymással párban álló kódolt-dekódolt részeket, vagyis a dekódolásokat tartalmazó dokumentum csak a megfelelő titkosított részeket magába foglaló példánnyal együtt volt értelmezhető. A 8. sz. képen látható lapon az ábécé betűivel megjelölt szövegrészek a 3. sz. képen megfigyelhető levél C és D betűkkel azonosított rejtjelezett részeinek megfejtését tartalmazzák.

8. kép. Marinus Georgius követ által a Velencei Tizek Tanácsának írt levél (Róma, 1516. 09. 10) rejtjelezett részeinek dekódolt változata (ASVe, Capi del Consiglio di Dieci, Dispacci degli ambasciatori, 1500-1780, b. 12, n.37)

A megfejtést tartalmazó levelek fejlécébe általában beírták a dekódolás tényét, gyakran megjelölve a kiinduló (titkosított) levélre és a küldőre vonatkozó adatokat is, mint például a 9. sz. képen látható levél fejlécében olvasható annotációban: *Extractus litterarum Maphei Triviliensis Ill.mo*

9. kép. Maffeo da Treviglio Ludovico Sforzának rejtjelezve írt levelének (Bécs, 1490.03.11; ASMi, Sf., 642/3,4) korabeli dekódolt változata (ASMi, Sf., 642/3,5 1r)

D. Ludovico XI Martij 1490 Vienna 'Maffeo da Treviglio Ludovicus méltóságos úrnak 1490. március 11-én Bécsben kelt levelének megfejtése'.

Az eddig feltárt, dekódolt dokumentumpéldányokban más rejtjeles vonatkozású annotáció nem fordul elő, mivel – a kódolandó levélhez hasonlóan – ezek is alfabetikus írásmódban szerkesztett írások.

Összegzés

Az elemzés megerősítette a tanulmány bevezetőjében megfogalmazott hipotézisemet, amely szerint a hagyományos és a rejtjeles írásmódot alkalmazó üzenetküldés keretében létrejött írások bejegyzései között formai és funkcionális párhuzamok álltak fent. Emellett arra is rávilágított, hogy a sifrírozással összefüggésben keletkezett dokumentumok annotációi sajátos jegyekkel is rendelkeztek, amelyek terén szembetűnő a technikai jelleg dominanciája, hiszen a marginálisok túlnyomó része az üzenet sikeres célba juttatását célozta. A vizsgált iratokban mennyiségi szempontból kiemelkednek azok a bejegyzésfajták, amelyeknek szerepe a dokumentumnak (vagy annak egy részletének) az azonosítása volt, vagy az üzenet adatainak, a közlés módjának pontosítását célozták; ezzel szemben a levelekben feltűnően kevés a kommentár jellegű annotáció. A rejtjeles csatorna használata során létrehozott iratverziók egyes bejegyzései – különösen a titkosítási szándékot jelölő és a megfejtést a kódolt levélbe betoldó marginálisok – új elemekkel bővítik a korabeli konvencionális írásmóddal lejegyzett levelek annotációinak körét, ugyanakkor felvetik annak a kérdését is, hogy minden esetben használati nyomoknak tekinthetők-e a bejegyzések. Meglátásom szerint az izgalmas és egyedi kérdéseket is felvető téma mindenképpen igényli a vizsgálatok folytatását, amely lehetővé teszi a diplomáciai iratokban megfigyelhető marginálistípusok jellemzőinek alaposabb megismerését, ezáltal eredményezheti a bejegyzések korábbi osztályozásának pontosítását is.

JUDIT W. SOMOGYI

Marginal secrets, secret marginals
 – *Entries in Late Medieval Italian diplomatic correspondence*

The subject of this paper is the examination of one of the specific source groups of late-medieval Italian diplomacy, the graphic annotations of documents created in the context of encrypted messaging. The analysis, from a philological point of view, covers the verbal and figurative marginalia observed in the original version of letters written in the vernacular, containing ciphered parts, and the types of documents created in connection with them, as well as in their extant copies and drafts.

The starting point of this research was the assumption that there could be similarities or even correspondences in form and function between the annotations of letters sent through traditional and coded communication channels in the period under investigation, since the main external circumstances of the writing and processing of the writings (for example, the location, the range of office employees participating in work) agreed in most cases.

During the analysis it was possible to classify in outline the entries according to the type of documents containing them.

The research confirmed the above hypothesis, but at the same time highlighted that - taking into account the characteristics of the entries of the documents edited in the conventional writing style - the annotations of the documents created in connection with encryption may show specific features too, and that some document versions add new elements to the range of marginal known so far.

„daz dûchte in sîn ein stunde gar”
– A kizökkent idő a *Mönch Felix* című költeményben

Bevezetés

Ha a magyar nyelvű lelkiségi irodalmat minőségi középkori anyaggal gazdagíthatjuk, a frissen megszületett fordítás helyet követelhet a kéziratokról szóló konferenciakötetben. Az elragadtatott szerzetes¹ története ugyanis egykoron közismert irodalmi kísérlet volt arra, hogy az ember által megragadhatatlannak tapasztalt esemény valamilyen emberi módon mégiscsak megörökíttessék. Az ájtatos szerzetessel pontosan ez történik: amikor egy nap a monostorából sétára indul, hogy szokásos lelkiolvasmányát elvégezze, oly mértékben a szentírási szöveg hatása alá kerül, hogy máris a mennyországban érzi magát. Ekkor Isten madarat küld hozzá, amely az elragadtatást gyönyörű énekével teljessé teszi. Amikor azonban már tovaszállna, a szerzetes kétségbeesetten próbálja visszatartani, ám sikertelenül, ráadásul éppen megszólal a monostor harangja. A kapunál nem ismerik föl, és mint ismeretlen vándor, nem léphet a monostor területére. Nagy nehezen eléri, hogy az apáttal beszélhessen, aki az idegen szerzetest ugyan Isten küldöttjének véli, ám mivel nem ismeri, a monostor százéves szerzetesét hívja segítségül. Tőle származik végül a megoldás: az ismeretlen vándor nem lehet más, mint a száz esztendővel azelőtt, nyom nélkül eltűnt szerzetes.

A rövid leírásból kitűnhet, hogy a megszokott, monostori környezetet kívül, talán valamiféle erdőben történt esemény hathatott Félix barátra úgy, hogy a fölismerhetetlenségig megváltozott. A változás efféle mértéke az identitás kérdését veti föl: Félix barát mitől Félix barát? Hogyan lehetséges, hogy saját identitása vitathatatlan, ám a környezete számára a tagadásig menően kérdéses? Miért nem jut érvényre belső bizonyossága a külvilág számára?

¹ Erich MAI (1912), *Das mittelhochdeutsche Gedicht vom Mönch Felix*, Berlin, Mayer & Müller (a továbbiakban: Felix, sorszám). Az itt megjelenő tanulmány eredeti változata: Imre Gábor MAJOROSSY (2021), „Dô sante got von himelrîch / dar ein kleine vogelîn”; *Kommunikationsstrategie und Botschaftsvermittlung in ausgewählten mittelalterlichen literarischen Texten*, Berlin, Frank & Timme. 293–323. A tanulmányhoz csatolt magyar műfordítás itt jelenik meg először.

Hiába visel Félix beszélő nevet, az a konfliktus megoldásában nem játszik szerepet: sem ő maga nem hivatkozik rá, sem az értetlenkedő környezet nem értelmezi üzenetként; kizárólag a történet egésze szempontjából nyer jelentést. Jóllehet, a monostor és a külvilág közötti határt akadálytalanul léphette át, a séta közben megtapasztalt rendkívüli esemény minden bizonnyal közrejátszhatott abban, hogy a visszaút, a határátlépés visszafelé lehetetlenné vált, és a mindennapjaiba nem tudott visszatérni. Mindebből csak a tiltást érzékeli, ám a külső szemlélők tanúsága szerint a kinézete a fölismerhetetlenségig, pontosabban a beazonosíthatatlanságig megváltozott. Valamiféle alapvető – egyelőre áthághatatlan és megmagyarázhatatlan – különbség állt be az önértelmezés és a külső azonosítás között, ám hogy pontosan miben áll ez a különbség, illetve hogy miért vált lehetetlenné az ismeretlen barát Félix barátként való azonosítása, csak a szöveg utolsóelőtti, ispotálybeli szakaszából derül ki.

Motívum- és kutatástörténet

Az elragadtatott szerzetes története a középkori ír hagyományig nyúlik vissza, amelyet Maurice de Sully (1110–1196) párizsi püspök alkalmazott egyik beszédében,² és amely változat azután valamennyi későbbi földolgo-

² Charles Alan ROBSON (1952), *Maurice de Sully and the Medieval Vernacular Homily with the Text of Maurice's French Homilies from a Sens Cathedral Chapter Ms.* Oxford, Blackwell, 122–128. (Itt kell köszönetet mondanom Varga Benedeknek, aki a tanulmány eredeti változatának megírásakor a Cambridge University munkatársaként volt szíves Maurice de Sully szövegeit rendelkezésemre bocsátani.) Az elbeszélés a 471(A) motívumcsoportba sorolható: „A monk, thinking about the everlasting life in the monastery gardens, listens to the singing of a bird. He believes it lasts only a short moment but when he returns to the monastery he has grown old and nobody recognizes him because decades (three centuries) have gone by.” Hans-Jörg UTHER (ed.) (2004), *The Types of International Folktales (Animal tales, tales of magic, religious tales, and realistic tales, with an introduction)*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. 278. Az elbeszélés ugyanakkor a Marien-Ritter című történettel is (Friedrich Heinrich von der HAGEN (Hrsg.) (1850), *Gesammtabenteuer III*, Stuttgart, Tübingen, Cotta. 465–468) rokonítható. Ennek főszereplője oly sokáig hallgatja az egymás után következő miséket, hogy észre sem veszi, mennyire elszaladt az idő. Így azután le is kész a lovagi tornát, ám amikor szembetalálkozik a visszatérő lovagokkal, azok győztesként ünneplik, amit ő Szűz Mária csodatettének tekint. Végül monostorba is vonul. Ez a változat többek között a következő korai, ófrancia változaton alapul: Dominique Martin MÉON et Étienne BARBAZAN (éd.) (1808), *Du chevalier qui oit la messe = Fabliaux et contes des poètes François des XIe, XIIe, XIIIe, XIve et XVe siècles*, Paris, Warrée. Az indiai eredetű, az efezusi hétalvókról (azaz az efezusi hét szent alvóról) szóló történet a kereszténységben először Symeon Metaphrastes földolgozásában bukkan föl: SYMEON METAPHRASTES (1857), *Commentarii septem adolescentium, qui Ephesi dormierunt*, PG 115,427–448.

zásnak,³ így két korai német szövegnek,⁴ majd pedig a Mönch Felix című elbeszélésnek is az alapját képezi. Összevetve a korábbi változatokkal, mindenekelőtt az ófrancia prédikációval, azonnal föltűnik, mennyivel életközeli és megkapóbb ez a szöveg: Félix lelkendezése és elkeseredése, a kapus pimasz ellenállása és az apát Istenre nyitottsága hitelessé teszi az elbeszélést. A lezárás pedig minden bizonnyal az ismeretlen szerkesztő leleménye.⁵

Nemcsak maga az elbeszélés, hanem annak első része is két szakaszból tevődik össze. Az ájtatos szerzetes ugyanis már az olvasás közben elragadtatik, és ezt a madárdal csak kiegészíti, sőt egy addigél elképzeltetlen szinten teszi teljessé. Teljesen más jellegűvé válik azonban az elbeszélés, amikor Félix megpróbálja a madarat visszatartani. Az itt fölbukkanó tárgyalás-motívum maga is hosszú múltra tekinthet vissza;⁶ egyik, a korban legismertebb mintája éppen Barlaam és Josaphat egyik épületes tanmeséjében

³ „Zum Kontinent gelangte die Vogel-Mönch-Geschichte im 12. Jahrhundert aus Irland. Die nachweisbar älteste Version der Wundergeschichte ist auf dem Kontinent in den altfranzösischen Predigten des Pariser Bischofs Maurice de Sully (+1190) tradiert. [...] Die Erzählung des Pariser Bischofs Maurice de Sully bildet nachweislich die direkte oder indirekte Vorlage der meisten späteren lateinischen und volkssprachlichen Gedichte und Geschichten über den entrückten Mönch.” Fritz WAGNER (2004), *Der entrückte Mönch*. In Andreas BIHRER – Elisabeth STEIN (hrsg.) *Nova de veteribus: mittel- und neulateinische Studien für Paul Gerhard Schmidt*, München, Leipzig, Saur. 550–551.

⁴ Először a *Zwibélere* című anonim költeménynek (lásd Carl von HARDENBERG (hrsg.) (1880), *Geistliches Gedicht des XIII. Jahrhunderts. Germania*, 25. 339–344; újabban pedig Klaus RIDDER – Joachim ZIEGLER (hrsg.) (2020) *Deutsche Versnovellistik des 13. bis 15. Jahrhunderts*, I/1 (1–38), Berlin, Schwabe. 65–69), később pedig Heinrich von Teichner 447. számú (*von den himmlischen frawdén*) költeményének (Heinrich NIEWÖHNER (hrsg.) (1953), *Die Gedichte Heinrichs des Teichners I.*, Berlin, Akademie Verlag. 759–762. „Die spätmittelalterlichen Predigtmärlein vom entrückten Mönch teilen sich deutlich in zwei Gruppen: in der einen zweifelt er an der Zeitlosigkeit Gottes. Die Stelle, die den Zweifler beunruhigt, ist eben der 4. Vers des 90. Psalms: ‚mille anni ante oculos tuos tanquam dies hesterna quae praeteriti’, oder aber dem Mönch erscheint die Größe der himmlischen Freuden einfach unfaßbar. [...] In einer zweiten Gruppe von Erzählungen bittet der Mönch Gott, ihm eine Probe der himmlischen Seligkeit zu offenbaren. Gott sendet ihm ein Vöglein (oft auch einen mit wunderbaren Attributen ausgestatteten, nie zuvor gesehenen Wundervogel), dessen Gesang er 100, 200, 300 Jahre lauscht, die ihm dann wie eine einzige Stunde dünken, während der er im Himmel zu sein glaubt.” Lutz RÖHRICH (1962), *Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart I.*, Bern – München, Francke. 276.

⁵ „Die Szene im Infirmatorium des Klosters [...] ist eine kunstvolle Amplifikation des Erzählstoffs, für die sich in den tradierten Versionen keine Entsprechung findet. Vergeblich sucht man in den anderen Versionen auch nach dem von desolater und melancholischer Verzweiflung geprägten Klage-Monolog des Mönchs Felix anlässlich des Verschwindens des Vogels und des Verstummens von dessen unvergleichlichen himmlischen Gesang.” Fritz WAGNER (2006), *Der entrückte Mönch (Zur Rezeption eines mittelalterlichen Erzählmotivs)*. In Fritz WAGNER (hrsg.) (2006), *Von Hrotsvith bis Boccaccio (Mittelalter und Renaissance in der deutschen Literatur der letzten drei Jahrhunderte)*, Göttingen, Kümmerle. 248.

⁶ Lásd a 32. lapolji jegyzetet.

kerül elő,⁷ ahol valódi párbeszéd bontakozik ki a parasztember és a madárka között, mely utóbbinak életbölcsségei közmondásokban öltenek testet.⁸ Félix madárkája ezzel szemben néma marad, amennyiben nem beszél, viszont ellenállhatatlanul énekel.

Nem kétséges, hogy az elragadtatott szerzetes történetének ez a változata az irodalomtörténetben nem játszik annyira jelentős szerepet, mint a kerekelbeszélés és az épületes betéttörténetek a Barlaam és Josaphat-regényben. A *Mönch Felix*szel kapcsolatos legfontosabb kutatási irányokat a modern kiadás szerkesztője egykoron kijelölte: elsősorban a kultúr- és irodalomtörténeti kontextus (így a népi kultúra jellegzetességeinek, a spirituális beágyazottságnak és az udvari költészetnek) vizsgálatát javasolta.⁹ Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az eddigi elemzéseket kiegészítse, és rámutasson, mi a visszatérés körüli konfliktus gyökere, mi az oka a fölismérésre való képtelenségnek. A szokásos értelmezéseken túl, melyek a konfliktus gyökerét az eltérő időfölfogásokban sejtik, az elragadtatás magyarázata inkább a hasonló szentírási történetek körül keresendő. Ennek megfelelően

⁷ Legkorábbi változata Petrus Alphonsusnál lelhető föl („*ne credas omnibus dictis! Secundum: quod tuum est, semper habebis! Tertium: ne doleas de amissis!*” Petrus ALPHONSUS (1911), *Disciplina Clericalis*, Alfons HILKA und Werner SÖDERHJELM (hrsg.), Helsinki, Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft, 31, XXII: *Exemplum de rustico et avicula*), amelyet később többek között a XIII–XIV. század fordulóján született Lai de l’Oiselet dolgozott föl. „Le Lai d’Oiselet est un apologue d’origine indienne, et d’inspiration peut-être bouddhiste, comme en témoigne par exemple la version apparentée insérée dans le roman occitan de Barlaam et Josaphat; il est également un récit typiquement courtois.” Suzanne MÉJEAN-THIOLIER – Marie-Françoise NOTZ-GROB (éd.) (1997) *Nouvelles courtoises occitanes et françaises*, Paris, Livres de Poche. 396.

⁸ „In the lai, the three truths revealed to the villain by the bird are all proverbs. The first two, *Don’t weep for what you never had* (*Ne pleure ce c’ouques n’eüs*, 271) and *Don’t believe everything you hear* (*Ne croire qanque to oz dire*, 301), are fairly close equivalent of the Latin of the *Disciplina: Ne doleas de amissis* and *Ne credas omnibus dictis*. [...] The third truth, *Don’t throw down at your feet what you hold in your hands* (*Ce que tu tiens en tes mains, / Ne le giete jus at tes piez*, 326–327), is the one which shows most variation in the different versions of the little bird story. The proverb used in the Oiselet, with the noticeable physicality of its hands-feet format, is no prefigured in the earlier texts, which use a less concrete vocabulary of having and holding. [...] Thus the importance of proverbs in the Lai de l’oiselet is signalled both by the introduction of a proverbe au vilain for the third truth, and by an unusually high textual concentration of proverbial material. Moreover, the great majority of the proverbs introduced into the tale have links with the tradition of popular or common-man proverbs, [...]” Sally L. BURCH (2004), The Lai de l’oiselet, the Proverbes au vilain and the Parable of the Sower. *French Studies*, 58, 1. 4; 8. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a harmadik közmondásnak egy korábbi változata a Máté-evangéliumban, pontosabban a hegyi beszédben olvasható: „Ne adjátok a szent dolgokat a kutyáknak és gyöngyeiteket se szórjátok a sertések elé, [...]” Mt 7,6a.

⁹ Ehhez lásd a kiadás bevezetőjének 390–421. oldalait (lásd az 1. lapalji jegyzetben). A motívumtörténet kutatásához lásd a 4. és az 5. lapalji jegyzetet, továbbá: Fritz WAGNER (1991), *Der Mönch von Heisterbach. Cistercienser Chronik*. 98, 79–91, illetve Nigel F. PALMER (1987), *Mönch Felix*. In Wolfgang STAMMLER, Kurt RUH und Burghart WACHINGER (hrsg.) *Verfasserlexikon*, 6, Berlin, de Gruyter, Sp. 646–649.

nem pusztán a visszatérésre irányuló, sorozatosan eredménytelen kísérletek, vagy a madárkának tett ajánlatok állnak a vizsgálat középpontjában, hanem a találkozás valódi tartalma, ami Félix későbbi nehézségeiben meghatározó jelentőségű. A találkozás vizsgálata pedig értelemszerűen maga után vonja a kommunikáció alaposabb vizsgálatát is: hogyan érzékeli Félix a mennyei boldogságot? Milyen stratégiát alkalmaz az ismeretlen elbeszélő annak érdekében, hogy Félix tapasztalatának megragadhatatlan mivoltát a monostor lakói, egyúttal pedig a befogadó számára is közvetítse? Hogyan kerülnek ellentétbe az érzelemgazdag részletek és Félix visszafogadásának lehetőségei?

Az idő mint keret

Ha a monostor harangjai nem szólaltak volna meg, és nem szólították volna föl Félixet a visszatérésre, az elbeszélés nem lenne több, mint egy a számtalan ájtatossági mű közül. A könyvből idézett részlet és az arra mintegy válaszul fölcsendülő madárdal nemcsak a mennyországnak az evilágon nem tapasztalható előíze, hanem egyben benső párbeszéd is, amely az éppen olvasott szöveg és a szerzetes között a következőképpen épül föl: meg nem határozott szövegrészlet egy könyvből – Félix lelkendezése – fölismerhető részlet a Szentírásból. A párbeszéd először ahhoz vezet, hogy a szerzetes elveszti az eszméletét, majd pedig megjelenik előtte a madárka. Csak a második, immár pontos idézetkor derül ki, hogy lelkiolvasmányul maga a Szentírás szolgál,¹⁰ ami arra enged következtetni, hogy a beszélgetés való-

¹⁰ 1 Kor 2,9: „Így érvényes az Írás szava: Szem nem látta, fül nem hallotta, emberi szív föl nem fogta, amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik.” Hogy milyen szöveghelyre utal itt a szerző, rejtve marad. „Das Sehen, Hören und Begreifen ist daher traditionell mit prophetischer und apokalyptischer Offenbarung verbunden und hat sich im Falle des Zitates von I Kor. 2, 9 mit dem Motiv verknüpft, daß ein Geheimnis verborgen war oder ist und erst zu einem bestimmten Zeitpunkt und an bestimmte Zeugen geoffenbart wird – denn vorher hat es noch nie jemand gesehen.” Klaus BERGER (1978), Zur Diskussion über die Herkunft von I Kor. II. 9. *New Testament Studies*, 24,2. 277. „Das Zitat kann weder im AT noch im außerkanonischen jüdischen Schrifttum nachgewiesen werden. Aber ähnliche Stellen sind weit gestreut, nach der Verbreitung des religiösen Motivs von Verborgenheit und Enthüllung. Es bestehen a) biblische Anklänge: Jes 64s; Ps 30,20; b) rabbinische; c) apokalyptische: Asc Jes 11,34 (2. Jh. n. Chr.): ‚Du hast ja geschaut, was kein Fleischgeborener sonst geschaut hat.’” Hans CONZELMANN (1981), *Der erste Brief an die Korinther*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 88. „Es handelt sich jedoch nicht um ein direktes Zitat, sondern um einen in lockerer Anlehnung an biblische Worte (z. B. Jes 52,15; 64,3 [LXX]; Ps 30[31]20 [LXX]) formulierten Text, den Paulus möglicherweise schon (in einer nicht mehr erhaltenen apokalyptischen Schrift?) vorgefunden und als Schrifttext bewertet hat (vgl. auch die Anspielung in ThomEv 17: ‚Jesus sagt: Ich werde euch das geben, was das Auge nicht gesehen hat, und das, was das Ohr nicht gehört hat, und das, was die Hände nicht berührt haben, und das, was ins Herz der Menschen gekommen ist.’ sowie 1 QH 1,21).” Jacob KREMER (1997), *Der erste Brief an die Korinther*, Regensburg, Pustet. 59. „Paul apparently quotes from memory, because even the Greek translation of Isaiah varies: ‚From eternity we have not heard, and our

jában Isten és a szerzetes között jön létre. A szent szöveg látványos hatása további kérdéseket vet föl: mi lehet az az esemény, amelyet az ismeretlen szerkesztő ájulásként¹¹ rögzített? Hogyan képes Félix ebben az állapotában a madárdalt meghallani,¹² menyneinek érzékelni¹³ és a madárkával tárgyalást kezdeni?¹⁴

Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket meg tudjuk válaszolni, a cselekmény fordulópontjainak sorrendjét kell pontosan követnünk. Az a különös esemény, amelynek következtében Félix a visszatéréskor fölismerhetetlenné válik, nem a harangok megszólalásakor kezdődik, hanem az olvasáskor. Miután térben elszakadt mindennapi környezetétől, hamarosan elszakad lelkileg is. Először is a szövegre összpontosít, amely megéri lelkét:

dar inne begunde er lesen,
wie er mochte genesen.
dise rede im vor quam,
sô ichz wêrlîch vernam,
daz in dem himel wêre
vroude âne swêre
und immer âne ende.¹⁵

A számunkra ekkor még ismeretlen szöveg hatása a *himel* és a *vroude* fogalmaival közelíthető meg, és végül egy dicsérő énekekben fejeződik ki.¹⁶ A rákövetkező, csonka szentírási idézetben¹⁷ Félix mind Isten válaszát, mind a kinyilatkoztatás beteljesedését ismeri föl:

eyes have seen no God except you and your works which you will do for those who wait for mercy.' (Isa. 64,3 LXX). In view of divergency, some scholars think that Paul also took words from other passages (Isa. 52,15; 65,17; Jer 3,16). We presume that Paul relies on memory instead of having Scriptures in front of him. He formulates a text that agrees with passages taken from the prophecies of Isaiah and Jeremiah." Simon J. KISTEMAKER (1993), *Exposition of 1 Corinthians*, Grand Rapids, Baker Book House. 84–85.

¹¹ „dar an begunde er wenken / und düchte in sîn unmugelîch." Felix, 78–79.

¹² „sô rechte wunneclîche iz sanc, / daz der munich ûf spranc:" Felix, 85–86.

¹³ „sô lobelîchen sang iz dô, / daz der munich wart sô vrô, / sam er wêre in dem himel hô, / daz er nâch hette verloren / sîne sinne. [...]" Felix, 106–110a.

¹⁴ „scholde ich alsô lange / leben als Êlyas / oder in dem rômischen palas / gewaldich immer keiser sîn: / ich lieze ez durch daz singen dîn / aller harphen klingen / und aller vogelîn singen / ubersûzet, der dich hôret." Felix, 120–127.

¹⁵ Felix, 53–59.

¹⁶ „er ist sêlich, der sî schowen sal. / sô rechte grôz sî sîn, / daz tûsent zungen noch di mîn / sî volgrunden mochten nicht. / da ist daz êwîge licht, / daz nimmer verleschen mach." Felix, 66–71.

¹⁷ Lásd a 10. lapalji jegyzet.

nie kein ouge sî gesach
noch kein munt vol gesprach
noch keines menschen ôren
mochten sî vol hôren
noch herze vollen denken.¹⁸

Az olvasott könyv első részlete ugyan homályban maradt, ez a második, a Korintusiaknak írt első levélből származó szöveghely arról szól, hogy Isten mennyországát emberileg képtelenség fölfogni. A szöveg tartalmi rejtélyességét csak növeli, hogy egy további, ismeretlen részletre utal, ám ez a lényegi jelentését és hatását mit sem csorbítja: a mennyei boldogság előíze máris elkábítja, pontosabban, elvarázsolja a szerzetest.¹⁹ Az elbeszélés első váratlan és meglepő fordulópontja elhomályosítja a szentírási szöveghely lényegi üzenetét: „amit Isten azoknak készített, akik őt szeretik.”²⁰ A szöveg kiváltotta ájulással voltaképpen csak folytatódik a mindennapoktól történő elszakadás, hiszen Félix immár nem csupán testileg, de lelkében is másutt van. Ez a másutt-lét tűnik Félix megváltozása lényegének: hol van ekkor, mi történik vele ez alatt, milyen szabályok irányítják?

Mielőtt megkísérelnénk az időfölfogásnak Félix lelki kalandjában betöltött szerepét megmagyarázni, talán nem haszontalan átismételni, milyen hagyományos értelmezései vannak a Félixre oly nagy hatást gyakorló szentírási szöveghelynek. Az időnek az a fajta ábrázolása, amely Félixnek előbb az ájulását, majd fölébredését és a madárkával folytatott kommunikációját jelöli, arra utal, hogy a szerkesztő a szöveghely néhány korábbi interpretációját minden bizonnyal ismerhette. Ebből a szempontból igen tanulságos, ahogyan például Szent Ambrus az eljövendő üdvösség különféle kinyilatkoztatásait egymással kapcsolatba hozza:

Non incerta mysteria, quia certa sunt; nec incerta secreta et arcana sapientiae, sed non manifesta. Hoc enim significat, quia nullis adhuc essent manifestata. Quod enim oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, hoc praeparavit Deus diligentibus eum. Videns igitur ea dicit: Ecce iam non in umbra, nec in figura, nec in typo, sed in veritate lux aperta resplendet: ecce nunc veritatem aspicio, splendorem veritatis agnosco: nunc te maiori, Domine Deus noster, veneror affectu. Ecce enim veritatem dilexisti, non per speculum, non in aenigmate, sed facie ad faciem te mihi, Christe, demonstrasti; in tuis te invenio sacramentis.²¹

¹⁸ Felix, 73–77, lásd a 10. lapolji jegyzetet is.

¹⁹ „dar an begunde er wenken / und düchte in sîn unmugelich.” Felix, 78–79.

²⁰ 1 Kor 2,9c.

²¹ AMBROSIIUS MEDIOLANENSIS, *Apologia prophetae David*, XII, 58, PL 14,875A–B.

A Korintusiaknak írt első levél egy másik szöveghelyének segítségével²² a püspök megadja azt az időpontot, amikor valamennyi hittitok, illetve az üdvösség teljessége mindenki számára nyilvánvalóvá válik. Öntudatlan állapotában Félix nyilvánvalóan képtelen arra, hogy környezetét érzékelje, a szöveg részleteit pedig fölfogja. Miután a maga módján kifejezte Isten iránti szeretetét, bepillantást nyerhet a túlvilág titokzatos valóságába.

Szent Ambrus legnevesebb tanítványa, Szent Ágoston szembeállítja az idézett szentírási szövegben előkerülő, különféle érzékelésmódokat:

Sed magnum est, confirmatum habere cor et non commoveri, cum illi gaudent qui amant quod vident, et insultant ei qui quod non videt sperat: et ‚non commovebitur donec videat‘ et ipse, non deorsum quod inimici eius, sed sursum ‚super inimicos suos,‘ quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, quod praeparavit Deus diligentibus eum (I Cor. II, 9).²³

Másutt az Isten és ember közötti kommunikáció leglényegét ragadja meg:

Hoc est, Nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, quae praeparavit Deus diligentibus se (I Cor. II, 9). Si in cor hominis non ascendit, cor hominis illuc ascendat.²⁴

Félixet tehát a hite és a lelkiolvasmányban közvetített hittitkok iránti elkötelezettsége mozgatja. Hitére az éppen olvasott szövegben kap választ: először dalra fakad, miután pedig a mennyei üzenetet teljeskörűen fölfogta, el is veszíti eszméletét. Életben marad ugyan, de lelke és teste olyan különleges állapotba kerül, ami közel áll az álomhoz, és ami lehetővé teszi az énekesmadár érkezését. Ágoston a szívmetafora segítségével rögzíti, hogy a találkozás mindenképpen megtörténik.

Mivel a kiadást készítő Erich Mai vélekedése szerint az elbeszélés valamelyik ciszterci monostorban, illetve annak szellemi hatása alatt készülhetett,²⁵ anélkül, hogy a patrisztikus hivatkozásokat vég nélkül szaporítanánk,

²² „Ma még csak tükörben, homályosan látunk, akkor majd színről színre. Most még csak töredékes a tudásom, akkor majd úgy ismerem mindent, ahogy most engem ismernek.” I Kor 13,12.

²³ AUGUSTINUS HIPONENSIS, *Enarrationes in Psalmos*, CXI, 7. PL 47,1470.

²⁴ AUGUSTINUS HIPONENSIS, *Sermo III in symbolo*, XII, 12. PL 40,660.

²⁵ „Also bereits im 14. Jh. wurden die Mitglieder beider Orden als Graumönche charakterisiert, trotzdem eine Verwechslung (wenigstens für Fremdlinge in den jeweiligen Ortsverhältnissen) keineswegs ausgeschlossen war. Das eigentliche Konkurrenzjahrhundert aber ist [...] das 15., während das 16. den Franziskanern zu fast unbestrittener Alleinherrschaft in Nord- und Ostmitteleuropa verhalf. Was aber die thüringische Heimat des Felixdichters betrifft, so sind mir hier überhaupt nur Belege aus dem 16. Jh. bekannt geworden: [...]. Vielmehr gehört,

mégsem tűnik érdektelennek a rendalapító Clairvaux-i Szent Bernát munkáira egy gyors pillantást vetni, vajon ő hogyan kommentálta a kérdéses szöveghelyet. Az alábbi beszédében szigorúan elkülöníti a földi és a mennyei gazdagságot, amely utóbbi emberi érzékekkel nem fogható föl:

Absit autem ut talem quis putet ubertatem domus illius, et torrentem voluptatis, et si qua sunt alia quae nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, quae praeparavit Deus diligentibus se!²⁶

Ám hogyan lehet fölismerni a megígért üdvösségre vonatkozó igazságot? A látó- és hallóérvék, valamint a szív tagadó értelmű említése éppen a mennyei boldogság emberi módon való fölfoghatatlanságát hangsúlyozza. A megoldás, ezzel pedig a hitre támaszkodó ember és a szerető Isten közötti kapcsolat a lélekben jön létre, amely nyilvánvalóan a Szentlélek műve:

Denique nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit quae praeparavit Deus diligentibus se, nobis tamen revelavit per Spiritum suum.²⁷

Caeterum, ut iam memini, difficile omnino, aut etiam impossibile est illorum qualitatem investigare bonorum, nisi cui forte, iuxta illud Apostoli: Quae oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, quae praeparavit Deus diligentibus se (I Cor. II, 9), revelaverit ipse per Spiritum suum.²⁸

Látható, milyen különféle igeidőkben használtatik a *revelare* ige. Az első esetben a hívek számára már minden bizonyonnyal egyértelmű, mi vár rájuk a mennyben. A másodikban a végső kinyilatkoztatás (*revelatio*) a *futurum perfectum* révén a jövőbe tolódik el: csak akkor kerül rá sor, ha az előkészületek már lezárultak. Csak ekkor, az igeidők kapcsán tűnhet föl, hogy a séta kezdete óta semmilyen időhatározót nem találtunk. Félix számára föl sem merül, vajon meddig maradhat az olvasásban elmerülve. A valamiféle kor-

wenn auch nicht gleich das zwölfte, so doch das für den M. F. in Betracht kommende 13. regelmäßig den Zisterziensern. [...] Alles in allem glaube ich den milieukundigen Vf. des Felixlebens daher um so eher mit einem Zisterzienser identifizieren zu sollen als seine sämtlichen Vorgänger, zumal aber Maurice de Sully und die mhd., von dem Zisterziensertum des Legendenhelden so wenig etwas wissen wie von den sonstigen Beziehungen des Gedichtes zum grauen Orden.” Erich MAI (1912), *Das Felixgedicht unter kulturhistorischem Gesichtspunkt*. In Erich MAI, *Das mittelhochdeutsche Gedicht vom Mönch Felix, auf textkritischer Grundlage*, Berlin, Mayer & Müller. 93; 113.

²⁶ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *In dedicatione ecclesiae*, IV, 6. PL 183,529B.

²⁷ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *In festo Sancti Martini*, 11. PL 183,495B.

²⁸ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *In psalmum Qui habitat*, X, 1. PL 183,221C.

látozásra utaló szavak nem is monostoron kívül töltött időre, hanem a megígért üdvösségre vonatkoznak.²⁹ Amint korábban említettük, nem tudjuk, a szerkesztő vajon ismerte-e a korintusi levél idézett helyének recepciótörténetét, ám legalábbis valószínűnek látszik, hogy a Bernát-féle hagyomány bizonyos elemeit beledolgozta az elbeszélésbe. Ebben az időtlen, azaz idő nélküli állapotban, amíg Félix öntudatlan, ájult állapotban hever, még egy meglepetésben részesül: énekesmadár jelenik meg számára, melynek éneke meghaladja és tökéletessé teszi az addigi lelki élményt, egyben föl is ébreszti a szerzetest, és véget vet a monostoron kívül idő nélkül töltött szakasznak:

daz kundete im die gaudîn,
 die in dem himel wêre,
 mit sange lobebêre.
 sô rechte wunneclîche iz sanc,
 daz der munich ûf spranc:³⁰
 daz bûch er zusamen slôz.
 sîn vroude, dî was sô grôz,
 daz er enweste, wâ er was.
 [...]
 daz der munich wart sô vrô,
 sam er wêre in dem himel hô,
 daz er nâch hette verloren
 sîne sinne. er hette gesworen,
 daz daz himelisch paradîs
 wêre dâ in allen wîs.³¹

A madárka távozási szándékából érti meg Félix, hogy a boldog révület korántsem tart örökké, és ezzel a fölismeréssel válik az idő meghatározó tényezővé. Fölmerül a kérdés: hogyan is lehetne a korábban elképzelhetetlenül boldog pillanatokot valamiképpen meghosszabbítani, sőt, fönntartani – azaz: hogyan lehetne a pillanatot kimerevíteni, és tartós állapotá alakítani? Az idő különféle aspektusainak szembeállításán alapul az a részlet, amelyben ez az elbeszélés eltér a mintáitól. A szerzetes Félix, aki minden

²⁹ „daz in dem himel wêre / vroude âne swêre / und immer âne ende” Felix, 57–59; „daz in dem himelriche / wêre vroude âne zal.” Ibid. 64–65; „da ist daz ewige licht, / daz nimmer verleschen mach.” Ibid. 70–71.

³⁰ Érdemes már most megemlíteni, hogy a különféle hanghatások kétszer is az elbeszélés egy-egy szakaszának tagolására szolgálnak: először madárdal ébreszti a szerzetest, aki ekkor még inkább elmerül az elővételezett mennyei boldogságban; másodsor pedig harangszó szakítja meg a madárkával folytatott tárgyalást.

³¹ Felix, 82–89; 107–112.

bizonytal ismerte Ábrahám alkudozását Istennel,³² hasonló tárgyalásba kezd a madárkával, amelyet Isten küldöttének tekint.³³ Akár arra is kész lenne, hogy a hosszú életről és a nagy vagyonról is lemondjon.³⁴ Áldozatkész-ségének második része legalábbis furcsa, mert szerzetesként már bizonyára minden vagyonról lemondott,³⁵ életének hossza pedig nem tőle függ. Amögött, hogy egyetlen pillanatot, illetve egy rövid időszakot, az egész élet hosszával vessen össze, a sokkal későbbi Faust-motívum fedezhető föl. Ám a két motivikus kapcsolattal némiképp ellentmondóan itt a tárgyalás sikertelennek bizonyul: Ábrahámmal szemben, akinek sikerül az áldozatok számát csökkenteni, valamint Faustus doktor fogadásával szemben, akin legalább egy ideig boldog élet jut, Félix semmiféle választ nem kap a madárkától, így nem is jön létre semmiféle megegyezés a szerzetes és a különös küldött között.

A mentalitástörténetnek ezen a pontján, félúton a mennyei boldogságot elővételezni igyekvő szerzetes, illetve az akár az ördöggel is szövetkezni kész tudós között, érdemes egy pillantást vetni az énekesmadárra, és eltűnődni átfogó jelentésén. Jóllehet, pusztán hatvanöt sor jut neki, mégis bizonyos jegyek megkülönböztetik a más, hasonló, a hős segítségére siető alakoktól.³⁶ Nem is csoda, hogy ez az énekesmadár mennyei szépséggel énekel: a melléknév ezúttal nem leíró, hanem performatív szerepet tölt be. Nem metaforaként, hanem egyfajta igeként áll itt, amely mennyei hangulatot, sajátos érzületet és mindezzel egy még soha át nem élt mennyei állapotot teremt. A szokásos állatfigurákkal (pl. kifogott halacska, foglyul ejtett nyuszi stb.) ellentétben ez a madárka sem követeléseket nem támaszt, sem válaszokkal nem szolgál. Mivel mindegyikük a maga nyelvén kommunikál, nem alakulhat ki beszélgetés közöttük. A korábban bemutatott kommunikációs modell segítségével mégiscsak érintkezhetnek egymással, ám egy bizonyos ponton túl ez már nem működik. Amióta a lelkiolvasmányának ha-

³² Ter 18,23–33.

³³ „Dô sante got von himelrích / dar ein kleine vogelín.” Felix, 80–81.

³⁴ „scholde ich alsô lange / leben als Êlyas / oder in dem rômischen palas / gewaldich immer keiser sîn: / ich lieze ez durch daz singen dîn / aller harphen klingen / und aller vogelín singen / ubersûzet, der dich hôret.” Felix, 120–127.

³⁵ „an dem lîbe leid er nôt.” Felix, 31.

³⁶ „Das Tier wird zu einem Helfer, das dem Initianden hilft, den Übergang in die neue Lebensphase zu finden. In der Diskurswelt des Märchens wird dieser Übergang dargestellt als Hilfe, die bestimmte Tiere wie Vogel – insbesondere Schwan –, Wolf, Pferd oder Hirsch als Transporteure in eine andere Welt leisten (daher auch ein Fabelwesen wie der ippogrifo des Ariost). [...] Der zu initiiierende Held braucht daher geflügelte Helfer wie u. a. Vögel, geflügelte Pferde oder eben Engel. Diese Helfer, jetzt Engel, werden dann uminterpretiert als Mittlerwesen zwischen den Menschen und den Mächten des Jenseits.” Michael METZELTIN – Margit THIR (1998), *Erzählgenese (Ein Essai über Ursprung und Entwicklung der Textualität)*, Wien, Eigenverlag, 3 Eidechsen. 72; 73.

tására öntudatlan állapotba került, Félix a kommunikációnak ezen az emelt szintjén már nem képes részt venni.

A „nyelvi” különbözőség ellenére a madárdal mégsem hagyja Félixet minden hatás nélkül, hiszen különben nem kezdene bele a tárgyalásba. A mennyekről szóló írásbeli üzenet után a mennyei szépségű dal is igencsak megérinti szívét. Jóllehet, a madárka oly módon kommunikál, hogy énekét senki emberfia meg nem értheti, mégis képes valamiféle hatást gyakorolni a már amúgy is elragadtatott szerzetesre.

Az a tény, hogy az istenküldötte,³⁷ madár fehér,³⁸ a mennyei boldogságot helyezi kilátásba és az áhítatos embereket új elhatározásra indítja, legalábbis lehetőségessé teszi azt a föltételezést, hogy itt a Szentlélek sajátos irodalmi ábrázolását láthatjuk. Hogy a madárka pusztán látomás az ájult állapot közepette, vagy pedig valóságosan dalol egy valóságos madár, a szöveg alapján homályban marad. Ennél sokkal lényegesebb, hogyan viszonyul egymáshoz Isten küldötte és a szerzetes. Félix azt föltételezi, hogy a madár mindazon képességekkel és tapasztalatokkal rendelkezik, melyek révén a mennyországot képes helyben megteremtteni. A váratlanul megtapasztalt, elővételezett mennyei boldogság hatása alatt megkísérli kihasználni az alkalmat, és az adódó „résen” keresztül a mennybe becsusszanni. Ebben a kommunikációs helyzetben a felek nem egyenrangúak: Félix valósággal könyörög a madárkához – ám még csak válaszra sem méltattatik, legalábbis emberi nyelvű válaszra nem. Minden igyekezete – hízelgése,³⁹ ígéretése,⁴⁰ érzelmi zsarolása⁴¹ és elkeseredése⁴² – ellenére a tárgyalása nem vezet eredményre: a madárka tovaszáll.⁴³ A pünkösdi csoda ezúttal nem következik be, hiszen a Szentlélek inspirálta nyelv a szerzetes számára mindvégig érthetetlen marad.⁴⁴

Amint korábban említettük,⁴⁵ a „jelenetváltást” most is hanghatás kíséri. Amint a mennyei madárdal Félixet az ájulásból fölébresztette, ugyanúgy

³⁷ „Dô sante got von himelrîch / dar ein kleine vogelîn.” Felix, 80–81.

³⁸ „iz was wîz sô der snê.” Felix, 93.

³⁹ „dû hâst gemût daz herze mîn / mit dînem sûzen sange.” Felix, 118–119.

⁴⁰ „scholde ich alsô lange / leben als Êlyas / oder in dem rômischen palas / gewaldich immer keiser sîn: / ich lieze ez durch daz singen din” Felix, 120–124.

⁴¹ „do ich dich hôrte unde sach, / mich dûchte wêrlîch, / ich wêre in himelrîche.” Felix, 130–132.

⁴² „ô wê und ô wê, / sol ich gehôren nimmer mê / dînen lobelîchen sanc?” Felix, 143–145.

⁴³ „daz vogelîn vor im vlô. / [...] / Iz vlôch vil schîre dannen.” Felix, 105; 113. Tehát először kiderül, hogy a madár hamarosan tovaszáll, és csak ez után kerül sor az egyoldalú tárgyalás részletezésére, amint fentebb olvasható.

⁴⁴ „Mindannyiukat eltöltötte a Szentlélek, és különböző nyelveken kezdtek beszélni, úgy, ahogy a Lélek szólásra indította őket. [...] Amikor ez a zúgás támadt, nagy tömeg verődött össze. Nagy volt a megdöbbenés, mert mindenki a saját nyelvén hallotta, amint beszéltek. [...] halljuk, hogy a mi nyelvünkön hirdetik Isten nagy tetteit.” ApCsel 2,4; 6; 11b.

⁴⁵ Lásd a 30. lapalji jegyzetet.

kerül vissza, ám ezúttal a monostor harangjainak köszönhetően, a valóságba. A hangok és hatásuk igencsak különböznek. Míg a madárdal a mennyország előízét nyújtja, a harangszó éppen hogy a varázslatot teszi tönkre, egyben pedig a krízist indítja el. Ha szabad fizikai hasonlattal élni: a madár bizonyára a harangokétól eltérő frekvencián énekelt, és éppen ez a frekvenciakülönbség okozhatja a varázslat és egyben az időtlenség eltűnését. A harangok immár nem csupán a *tertiára*, hanem vissza, a földi valóságba, azaz a monostorba hívják Félixet:

Zuhant ein glocke erklanc:
dô lûte man mitten morgen.
dô begunde der munich sorgen:
grôze rûwe er enphinc.⁴⁶

Félix csak most szembesül az idő észrevétlen elmúltával. Mivel távolléte alatt egyáltalán nem gondolt arra, vajon mennyi ideje lehet távol, nem is érti, hogy a kapus miért nem ismeri meg, és mint idegent miért utasítja el:

„lîber brûder, lât mich îh!” —
„wer sît ir?” — „ich bin
ein munich, Fêlix genant.”⁴⁷

Vajon tényleg elképzelhető, hogy a kapus ne ismerje meg a monostor egyik tagját? Aligha: a kérdés már önmagában is fölkelti a gyanút, hogy Félixszel valami rendkívüli történt. A viszontkérdés pedig valamilyen érthetetlen tilalomra utal, amely lehetetlenné teszi a szerzetes visszatérését. Hosszas huzavona kezdődik, amelynek során Félix megpróbálja igazolni magát, és valamilyen kapcsolódási pontot találni közte és a monostor között.

Az, hogy Félix egy mindennapos eljárás során, a monostorba visszatéréskor, ahol igazolnia kell odatartozását, kudarcot vall, arra enged következtetni, hogy az elragadtatás a teljes lényét érintette, ideértve az evilágból való teljes kiszakadást is. Ezzel a tér és az idő átmenetileg elveszítik ugyan jelentőségüket, ám Félix mégis kevésbé fizikailag, mintsem inkább metafizikailag lehetett elragadtatva.⁴⁸ Éppen ez a különös állapot képezi a kelle-

⁴⁶ Felix, 146–149.

⁴⁷ Felix, 153–155.

⁴⁸ Az egyik legismertebb elragadtatás Pállal történt: „Ha dicsekednem kell, bár az mit sem ér, rátérek a látomásokra és az Úr kinyilatkoztatásaira. Tudok egy emberről Krisztusban, aki tizennégy évvel ezelőtt – testben-e, nem tudom, testetlenül-e, nem tudom, csak az Isten tudja – elragadtatott a harmadik égig. És tudom, hogy ez az ember – testben-e vagy testetlenül, nem tudom, csak az Isten tudja – elragadtatott a mennybe, és titokzatos szavakat hallott, amelyeket embernek nem szabad kimondania.” 2 Kor 12,1–4. Az apostol elragadtatásának hagyományos,

metlenül elhúzódó párbeszéd kiindulópontját, amely az énekesmadárral nemrég eltöltött, az egyik oldal számára ideális időszakkal ellentétben áll. Ám valójában egyik esetben sem alakul ki valóságos beszélgetés. A madárral ellentétben ezúttal egy nyelvet beszél a kapus és a szerzetes, mégsem jutnak dülőre, hiszen nincsen lehetséges közös kiindulópontjuk.

Mivel a külső környezet változatlanoknak tűnik, és az idő múlása érintetlenül hagyta, Félix csak a beszélgetés kezdetekor, az első visszautasítás miatt ébred rá, hogy valami lényeges változott meg rajta. Még nem sejti, hogy – akár egy csillagközi utazáson, ahol az idő másképpen telik, mint a Földön – számára immár egy másik időszámítás érvényes: az idő csak az ő számára állt meg, pontosabban egy darabig nem telt, ám másokra ez nem igaz. Ez a nem érzékelt különbség akadályozza meg Félixet, hogy az evilágba, az „itt és most” világába, illetve ennek konkrét megjelenésébe, a monostorba visszatérjen.

Időtlenység és időhöz kötöttség

Időhöz és térhez nem kötött távolléte alatt, mialatt az elővételezett mennyei boldogság részese lehetett, Félix maga egyáltalában nem érzekelte, hogy kiszakadt a valódi világból. Csak akkor érti meg helyzetét, amikor a túlvilág, azaz az elragadtatás, és az evilág, azaz a monostor közötti határ átléphetetlennek bizonyul. Ahhoz, hogy mégiscsak átléphesse, valahogyan meg kellene magyaráznia mindenekelőtt az időbeli elszakadást megszokott monostori világától, illetve valahogyan ismét egybe kellene fűzni az időtlen távollét idejét a monostorban eltelt idővel.

Arre irányuló küzdelme, hogy magát ismét egynek ismertesse el a többi szerzetes közül, két, illetve három kisebb konfliktust foglal magában. Bár a kapus zaklatott mondatai hatásosabbak, Félix állításai mégis megalapozottabbnak tűnnek, hiszen azok a szerzetes múltjára és a monostorhoz tartozását bizonyító tettekre utalnak vissza. Érdeemes megfigyelni, hogyan változnak mondataiban az igeidők: első válaszában Félix megpróbálja az emberi kapcsolatait jelenidőben ábrázolni:

— ich bin
ein munich, Félix genant.
dem apte bin ich wol bekannt
und der samenunge.

átfogó, a középkorban közismert elemzését lásd Ágostonnál: *De Genesi ad litteram*, XII,12, PL 34,455–486.

alte unde junge
bekennen mich algemeine wol,
als ein brüder den andern sol!⁴⁹

Valamivel később a kapus tágít a perspektíván, mégpedig a múlt irányában, amint alább a mellékmondat Präteritumában láthatjuk, amely a múlt egy hosszabb szakaszát foglalja össze:

ich bin gewesen drîzich jâr
in disem klôster alhî,
daz ich ûch gesach nî.⁵⁰

Amikor a kapus hosszú, a monostorban eltöltött éveire hivatkozik („drîzich jâr”⁵¹), Félix a maga időre vonatkozó elképzelését állítja szembe: „îzunt nâch prîme zît / ûz dem munster ich ginc.”⁵² Az időfölfogások közötti különbség abban áll, hogy a kapus egy időtartamot ad meg, ám Félix csak az általa fölidézhető legkésőbbi időpontra képes visszaemlékezni.

Stratégiáját megtartva ekkor taktikát változtat: emlékeiből olyan részleteket idéz föl, amelyek világossá tehetik a kapus számára, mit tett és élt át az elmúlt órákban.⁵³ Az események Präteritumban állnak, a madárka két utolsó tettének kivételével, amelyeket Perfektben mesél el:

îzunt nâch prîme zît
ûz dem munster ich ginc,
grôze vroude ich enphinc
von einem kleinen vogelîn.
sô grôz wart die vroude mîn,
deiz mich her hât betrogen.
daz ist mir listicliche enphlogen.⁵⁴

Ennek megfelelően az elragadtatás időbeli lefolyása továbbra is homályban marad: mind a beszélgetés résztvevőinek, mind az olvasónak rejtély, milyen

⁴⁹ Felix, 154b–160.

⁵⁰ Felix, 170–172.

⁵¹ Felix, 170.

⁵² Felix, 174–175.

⁵³ Ha az időmegjelölések szempontjából követjük az eseményeket, egyértelműnek tűnik, hogy Félix a *prima* után indul, és a *tertiára* hívó harangszókor tér vissza. Ha föltesszük, hogy a *prima* mint kis óra reggel hat órai kezdettel nagyjából fél óráig tart, akkor Félix nagyjából két és fél órát tölthetett sétával. Ezután kezdődött volna a *tertia*, melyet Félix a kapussal folytatott vitája miatt elmulasztott.

⁵⁴ Felix, 174–180.

hosszan időzött Félix elragadtatott állapotban: Félixnek az imént idézett mondata minimális információt nyújt: „îzunt nâch prîme zît / ûz dem munster ich ginc.”⁵⁵

A fenti idézet az első eset, hogy Félix folyamatosan elbeszéli elragadtatását. Ezen alapul minden további, ismételt magyarázat. A rövid és a kívülálló számára valószínűleg nehezen követhető mondanivalóra válaszul a kapus emelt hangon már részegséggel is vádolja Félixet („ir sît drunken / worden eines wînes.”⁵⁶), ami meglehetősen durvaság Félix szelídségéhez képest. A szemlátomást mind reménytelenebbé váló helyzetet mentendő, valamint bennfentességét bizonyítandó Félix egyrészt részletekkel szolgál a monostor napirendjét illetően, másrészt monostorbéli személyes kapcsolatait eleveníti föl. Ennek során elsősorban Präsenset használ, amely éppen a kapcsolatok elevenségét és a monostor életében való folyamatos részvételt hangsúlyozza:

der hî unser apt is,
weiz, deich hînacht zu metten was:
eine leczen ich dô las
und half singen ein responsôrium.
sol mir daz nicht gevrum,
sô bin ich ein unsêlich man.
mit valsche ich nicht gewerben kann.
ich bekenne den kelnêre
und den kamerêre
unde den priôre;
zu kapitel und zu kôre
habe ich lange gelesen.⁵⁷

Félix tehát a távolabbi és a közelebbi múlthoz nyúl vissza, amelynek immár a jelenben kellene folytatódnia. Hiába tartalmaz azonban a részletes magyarázat új információkat, illetve próbálja meg a régmúltat az aktuális jelennel kapcsolatba hozni, a kapus hajthatatlannak bizonyul. Nem marad más hátra, mint a legfelsőbb fórumhoz fordulni: „got, unser hêre, / verlihe mir rechten glouben!”⁵⁸ A hivatkozás Istenre máris a későbbi megoldás előjele. Mivel Isten mindent lát és tud, ő az egyetlen, akinek az egész ügyről áttekintése lehet. A fölkiáltás egyben Félix első önreflexióját is mutatja:

⁵⁵ Lásd 52. lapolji jegyzet.

⁵⁶ Felix, 182b–183.

⁵⁷ Felix, 190–201.

⁵⁸ Felix, 212–213.

dirre brüder will mich rouben
mîner funf sinne.
[...]
herre got, wî'st mir geschên?
[...]
nû hân ich mich verwandelt sô?
daz ist nicht unmugelîch.⁵⁹

Mindez azt mutatja, hogy azon igyekezetén túl, hogy elragadtatását a lehető legrészletesebben, egyben pedig minél meggyőzőbben ábrázolja, Félix a magyarázatának rejtélyes és szemlátomást veszélyes sikertelenségén is elgondolkodik. Amikor a kapus hatalmi jelvényét, azaz a kulcsot mutatja föl, Félix megérti, hogy a kizáratás immár valódi fenyegetésként jelenik meg:

mir gebreche denne der sinne mîn
oder ûch vûre der wint her în,
ir mûzet blîben dâ vor:
ich habe die sluzzel von dem tor!⁶⁰

A sikertelen visszatekintési kísérletekkel szemben csak akkor nyílik lehetőség a kölcsönös megértésre, amikor Isten helyi képviselője, az apát is bekapcsolódik a beszélgetésbe. Amikor a kapus elmagyarázza neki a helyzetet, olyasvalamit is hozzáfűz, amit Félix nem említett: „er sî gewesen vîrzic jâr / in disem klôster alhie.”⁶¹ Ha hitelt adunk ennek a megjegyzésnek és összevetjük a kapus életpályájával („ich bin gewesen drîzich jâr / in disem klôster alhî,”)⁶² adódik tíz év különbség, ami Félix rejtélyes távollétét és hirtelen fölbukkanását némiképp hihetőbbé teszi. A különbség a kapusnak is föltűnik: „trûwen, den gesach ich nie!”⁶³ Bár az apát az egész ügyet Isten akaratának tulajdonítja,⁶⁴ mindenképpen utána akar járni, miből adódik Félix és a kapus eltérő leírása. Fölismeri, hogyan lehetne a rejtélyt megoldani:

⁵⁹ Felix, 214–215; 221; 226–227. Lásd: 48. lapalji jegyzet. Félixnek aligha jutott eszébe, hogyan vélekedett erről a szöveghelyről Nagy Szent Leó: „Et tamen hoc consequetur, cum transformabitur humana natura, ut non iam per speculum, neque in aenigmate, sed facie ad faciem (I Cor. XIII, 12), ipsam quam nullus hominum videre potuit (Ioan. I, 18; I Tim. VI, 16), sicuti est, videat Deitatem: et quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit (Is. LXIV, 4; I Cor. II, 9), per ineffabile gaudium aeternae contemplationis obtineat. Merito haec beatitudo cordis promittitur puritati.” LEO I, *Sermones*, VIII, PL 54,465A.

⁶⁰ Felix, 243–246.

⁶¹ Felix, 260–261.

⁶² Felix, 170–171.

⁶³ Felix, 262.

⁶⁴ „hât in uns got here bracht / sô sule wirs im gunnen wol, / als ein brüder dem andern sol.” Felix, 266–268.

egy harmadik hivatkozási pontot, pontosabban, hitelesítő személyt kell találni, akinek az emlékezete az eddigiekét meghaladja, és ezért mindenki elfogadja. Az apát először a legrégebben a monostorban élő szerzetest hívja segítségül:

Der apt die eldisten nam:
 vur die porten er quam.
 dô sî'n ane gesâhen,
 algemeine si jâhen,
 daz sî'n hetten nie gesên.⁶⁵

Később azonban a százéves, az ispotályban fekvő szerzetes testvért fogja előkeríteni, ám előtte Félix az elutasítástól elkeseredetten, immár eskü⁶⁶ alatt immár harmadszorra meséli el történetét.⁶⁷ Ez meggyőzni látszik az apátot: Félixet mint Isten küldöttét nem csupán a monostorba engedi viszsza,⁶⁸ hanem a szerzetesi közösségbe is újfent befogadja.⁶⁹

Időfölfogások és személyes viszonyok

A befogadást ünnepélyesen lezáró ősi hálaadó énekből vett idézet után („Te, Deum, laudamus!”⁷⁰), a nyomozás mégiscsak folytatódik. Ezt még a kézirat is jelzi: egy üres sor utal arra, hogy a voltaképpeni magyarázat még várat magára. Az apát ugyanis nem elégszik meg az énekes madárkáról szóló érzelmes és hitelt érdemlő elbeszéléssel, hanem nagyobb bizonyosságra vágyik, ezért tágitani kívánja a nyomozás perspektíváját. Mivel az „eldiste” tanúbizonysága túl rövid időtartamra vonatkozik, az apát még egy annál is öregebbhez fordul, akinek lehetséges emlékezete a kapusét és Félixét egyaránt meghaladja. A megismételt nyomozás az időtartam körüli töprengést tükrözi. Az ismeretlen szerzetes azonosítása körüli bizonytalanságban az apát egy biztos hivatkozási pontot keres, melynek segítségével a tovatűnő múltat a sürgető jelennel összehasonlíthatja. A nehézség éppen abból adódik, hogy a múlt csupán néhány, nem bizonyított állításban és tagadásban létezik, amely így aligha egyeztethető össze a jelennel. Az apát – nem tudatosan, mégis helyesen – ismeri föl, hogy a konfliktus gyökere a két, eltérő

⁶⁵ Felix, 269–273.

⁶⁶ „ich swer ûch bî mîner sêle / und bî sante Michahêle / deiz alsus kument ist.” Felix, 281–283. Ezután Félix nem szólal meg többé.

⁶⁷ Felix, 292–300.

⁶⁸ „got, der hât ûch her gesant: / ich wil ûch gerne enphân.” Felix, 302–303.

⁶⁹ „er nam in unde vûrte in dan / zu der samenunge” Felix, 304–305.

⁷⁰ Felix, 309.

időérzékelés. A kapus, az apát és az „eldiste” az időt lineárisan kezelik, amely többé-kevésbé fölidézhető. Ezzel szemben Félix képtelennek bizonyul arra, hogy a közelmúltban átélt csodálatos eseményt a megszokott monostori életével és környezetével összekapcsolja. Ennek egyik számottevő oka az lehet, hogy számára a monostor lakói idegenek – csakúgy, mint ő a monostor lakói számára.

Korábban már esett szó róla, hogy fölmerül Félixben a kérdés,⁷¹ vajon mi változott meg benne / rajta olyan lényeges módon, hogy idegennek tekintsek, ám kérdésére nem kap választ – hiszen a külső szemlélőknek nem áll rendelkezésükre összehasonlítási alap. Az idő folyamatos, megszakítatlan volta hiányzik számára, amely egyes időpillanatokból állna össze. Az egyetlen, a „prîme zît” időpontjára vonatkozó emlékezete nem elegendő, hiszen – amint a geometriában sem – az idő számításában sem elegendő egyetlen pont egy időtartam – azaz egyenes – meghatározásához. Még élete legboldogabb élményének hatása alatt állva kerül vissza Félix a közösségbe, ahová azonban egyelőre csak formálisan veszik vissza. Az identitását övező külső bizonytalanság és az érthetetlen módon elvesztett időtartam keltette belső elbizonytalanodás nem hagyják Félixet nyugodni, jóllehet, nem tudatosan bár, de az időtlenséget is megtapasztalta, és átmenetileg az idő kötöttségétől is megszabadult.

Az ismeretlen szerkesztő – jeléül átgondolt elbeszélői stratégiájának –, még egy, immár elevenebb figurával gazdagítja a rejtély megoldását. Az apát újabb kísérletet tesz ugyanis az igazság kiderítésére, és szemben a meg nem nevezett, egyetlen szót sem szóló,⁷² tapasztalt szerzetessel, a százesztendő testvér nemcsak az egykor eltűnt rendtársának szent életmódjáról számol be, hanem még a nevére is emlékszik:

in disem klôster ein munich was,
der gerne von gote las,
swaz er geschriben vant.
der was Fêlix genant,
von grôzen tugenden wo bekant.
[...]
der was ein heiliger man.
nâch prîme zît er entran,
daz unser keiner nî vernam
sider dem mâle, war er quam.⁷³

⁷¹ Lásd 59. lapalji jegyzet.

⁷² Lásd 65. lapalji jegyzet, különösen a 273. sort: „daz sî'n hetten nie gesên.”

⁷³ Felix, 325–329; 337–340.

Fölmerülhet a kérdés, vajon mi indokolta az ispotálybéli jelenet beillesztését, hiszen a bizonyítást a közösség legrégebbi tagjának ajkára is adhatta volna a szerkesztő.

A szerkezeti hasonlóság ellenére a második bizonyítási kísérlet jelentősen eltér az elsőtől. A valós hivatkozásokon túl végre megtörténik a múlt és a jelen régóta várt összeillesztése. Amint remélte, a százéves szerzetes emlékezőképessége valóban meghaladja mindenki másét, így azután lehetőségessé válik Félix eltűnését, azaz a múltat a visszatéréssel, azaz a jellel összekötni. Amint az idézetből kiderül, a fölismerés minden téren eredményes, hiszen a százesztendő szerzetes szinte megismétli a Félix jellemzésére a bevezetésben elhangzott sorokat: „der gerne von gote las, / swaz er geschriben vant. / der was Fêlix genant,”⁷⁴ A szövetség egyezése ellenére Félixet egyelőre nem tartják szentnek,⁷⁵ mindenesetre a két részlet egybeesése a történet, illetve Félix életének örvendetes kimenetelét jelzi.

Az apát második próbálkozása a váratlanul fölbukkanó szerzetes azonosítására valójában a feszültség fokozására is szolgál. A második instancia a megoldatlan helyzetet meghosszabbítja, és a szokásos lelkiolvasmányt egy realiztikusabb, hihetőbb szöveggé alakítja.⁷⁶ Ezt bizonyítja az utolsó, immár döntő lépés. Jóllehet a szöveg nem tudósít az apát belső tépelődéseiről, nyilvánvalóan valami arra indítja, hogy a részben ellentmondó kijelentések között valamilyen kézzelfogható kritérium segítségével igazodhassék el. Érdemes emlékeztetni arra, hogy Félix visszafogadása óta a probléma két részre válik: egyrészt ismét a közösség tagja ugyan, másrészt a személyazonossága megnyugtatóan még mindig nem tisztázódott. Hogy a vitatott múltat és a kérdésekkel teli jelent valamiféle szilárd köteléssel összekösse, az apát a monostor halottainak jegyzékét nézi át:

der apt, der hiez im brengen
ein bûch, dâ er inne vant,
wie'z umbe die was gewant,
die gestorben wâren
zu drin hundert jâren.

⁷⁴ Felix, 20–22 und 326–328.

⁷⁵ „ein heiliger munich was,” Felix, 19; „in disem klôster ein munich was,” Felix, 325.

⁷⁶ „Mit besonderer Liebe behandelt der Dichter aber auch die Rückkehr des Mönches ins Kloster, die Verwirrung und die Aufklärung seines wunderbaren Erlebnisses. Er [a szerkesztő; MI] verlegt dabei das Hauptgewicht auf das lange Wechselgespräch zwischen Felix und dem Bruder Pfortner, der dem Fremden unwirsch den Eintritt verweigert. Hier wird auch deutlich, daß der dichtende Mönch nicht nur erbauen, daß er erzählen will. Es geht ihm um die Spannung, und in der Figur des polternden Pfortners scheut er jene leichte Drastik nicht, die höfische Dichtung für körperliche Figuren, den Fährmann, der den jungen Parzival über den Fluß setzt, den Fischer, der Gregorius auf den Stein bringt, bereit hat.” Helmut de BOOR (1997), *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter*, München, Beck. 478.

dar inne begunde er lesen,
daz er wêre ûzen gewsen
volliclîchen hundert jâr:
daz dūchte in sîn ein stunde gar.⁷⁷

Itt végre fölbukkan a megoldás. A félreértés tehát nemcsak az eltérő időfölfogásban, hanem a látszat és valóság ellentétében is gyökerezett. Az apát helyesen ismeri föl, hogy Félix száz esztendőt a monostor falain kívül töltött, ám számára mindez csupán egyetlen órának tűnt. Ezt az emberi tapasztalatot – azaz, hogy egy időtartamot másként és másként lehet megélni és megtapasztalni – a Szentrás is rögzíti.⁷⁸ Az elbeszélés voltaképpen ennek az emberi tapasztalatnak egyetemes voltáról tanúskodik.

Ha a feszültség fokozódását visszatekintve megvizsgáljuk, föltűnhet, hogyan kapcsolódnak be újabbnál újabb szereplők Félix és a kapus vitájába, akikben az a közös, hogy mindannyiuknak szélesebb, a vitatott periódust meghaladó áttekintésük van az időről. A sorrend mindenesetre különös: először Istent mint a rejtvény föltétlen föloldóját hívják segítségül, azután helyi képviselőjét, az apátot, aki Isten hatalmát helyben gyakorolja, és akitől jogosan remélhető, hogy Isten mindentudását legalább töredékesen birto kolja, és így a megoldásra rátalál. A legidősebb szerzetes negatív válasza ellenére, minden bizonnyal az elragadtatásról harmadszorra elhangzó beszámoló hatása alatt az apát mégiscsak befogadja az ismeretlen vándort, akinek a személyazonossága azonban továbbra is rejtve marad. Két, utolsóbbnál is utolsóbb lehetőség adódik: először is a még öregebb öreget, a százéves, ispotályban fekvő szerzetest kell megkérdezni, majd pedig a *necrologium*ot áttanulmányozni. A szóbeli tanúbizonyságok szemlátomást nem elegendőek, ezért írásbeli megerősítésre van szükség, így ad a halottak jegyzéke végső bizonyosságot arról, mi is történhetett. A vizsgálat eredményét azonban Félix nem tudja meg,⁷⁹ így azt sem foghatja föl, hogy egy szentírási szöveghelyet személyesen élt és tapasztalt meg, és hogy a kettős rejtélyt, azaz a belső és a külső identitást, valamint a közösséghez tartozást és az önértelmezést átfogó problémán túl és az eltérő módon érzékelt időszakon kívül mi okozhatta a fölismerésre való képtelenséget. Mindez nem

⁷⁷ Felix, 350–358.

⁷⁸ „Denn tausend Jahre sind für dich / wie der Tag, der gestern vergangen ist,” Ps 90,4ab; und „beim Herrn ein Tag wie tausend Jahre und tausend Jahre wie ein Tag sind.” 2 Petr 3,8b. Hieronymus verbindet den Psalmvers mit der Zeitlosigkeit von Gott, die ihn, unter anderem, wesentlich vom menschlichen Zustand unterscheidet: „Aeternitati enim comparata, brevis est omnium temporum longitudo.” HIERONYMUS STRIDONENSIS, *Epistola CXL ad Cyprianum presbyterum*, 8, PL 22,1172.

⁷⁹ Lásd 66. lapalji jegyzet. Harmadik beszámolója után Félix eltűnik a műből, és többé nem szólal meg.

kis részben Félix elbeszélői módszerén, pontosabban, rendszertelenségén is múlik, hiszen minden egyes alkalommal kihagy, illetve elfelejt egy-egy részletet. A háromszor is előadott beszámoló ugyanis csak a madár bájját és a madárdal kiváltotta mennyei örömet említi,⁸⁰ ám egyetlen szó sem esik a madár színéről, a séta kezdetétől fogva fennálló spirituális alapállásról, illetve a tárgyalási kísérletről, mely a mennyei boldogságban való haladéktalan részesevé tette ki célul. Félix nemcsak az eltelt idő miatt lett idegen a rendtársai számára, hanem mert egy szentírási hagyomány részese lett: aki Istennel találkozott, fölismerhetetlenné vált.⁸¹ Ájtatos és hívő mivolta elle-

⁸⁰ „grōze vroude ich enphinc / von einem kleinen vogelin.“; „der hēte vroude sunder dank. / tūsent harphen klingen klanc / wēren nicht sō sūze, / sō des vogelines grūze!“ „biz daz ich singen hōrte / sō sūze ein kleinez vogelin. / sō grōz wart die vroude mīn,“ Felix, 176–177; 237–240; 292–294.

⁸¹ Az Ószövetség közismert jelenete: „Amikor Mózes lejött a Sínai-hegyről – a tanúság két kőtáblája Mózes kezében volt, amikor lejött –, Mózes nem tudta, hogy arcának bőre ragyogott, mivel vele beszélt.” Kiv 34,29b. Az Újtestamentumban több, hasonló jelenetet találunk: a *színe*-változáskor Jézus arca ragyogott: „Ott elváltozott előttük: arca ragyogott, mint a nap, ruhája pedig olyan fehér lett, hogy vakított, mint a fény.” Mt 17,2. (Az arc ragyogását Márk nem említi, Lukács viszont igen, kissé visszafogottabban: „Míg imádkozott, külseje teljesen átváltozott, ruhája fehér lett és ragyogó.” Lk 9,29). Meglepőbb az a jelenet, amikor Jézus a síró Mária Magdolnát kérdi, miért sír, ám ő nem ismeri föl Jézust: „E szavakkal hátrafordult, s látta Jézust, amint ott állt, de nem tudta [ἴδει] róla, hogy Jézus.” Jn 20,14. Egyfajta fordított megvakulás történik az emmauszi tanítványokkal, akiket nem valamiféle rendkívüli ragyogás téveszt meg, hanem látó- és fölismerőképeségük mond ideiglenesen csődöt: „Ekkor megnyílt a szemük s felismerték. De eltűnt a szemük elől.” Lk 24,31. A két utóbbi jelenetben közös vonás, hogy Jézust csak akkor ismerik föl a beszélgetőpartnerei, amikor valami személyeset mond nekik („Maria” Jn 20,16a, lásd ehhez: „Denique post haec verba non mulier, sed iam Maria vocatur (Ioan. XX, 16); aliud est enim commune vulgi nomen, aliud speciale personae Christum sequentis.” AMBROSIUS MEDIOLANENSIS, *Expositio Evangelii secundum Lucam*, X, 22, PL 15,1845A, vagy pedig: „vocavit ex nomine, in multitudine dulcedinis suae (Psal. XXX, 20), dicens: Maria, agnosce me a quo recognosceris. Novi te ex nomine (Exod. XXXII, 12), scio quae sis, et quid velis: Ecce me, ne plores, ecce me quem quaeris. Quievit illico Mariae moerentis amaritudo, ut sonuit consolatus amici, et Domini dulcedo. Agnovit amicam vocem, sensit solitam suavitatem, qua vocari consueverat, Maria.” HRABANUS MAURUS, *De vita beatae Mariae Magdalenae et Marthae*, XXVI, PL 112,1473B), vagy pedig személyeset tesz („Amikor az asztalhoz ültek, kezébe vette a kenyeret, megáldotta, megtörte s odanyújtotta nekik.” Lk 24,30, lásd ehhez: „Sacramentum esse quod nos in agnitionem suam congregat, nullus debet ambigere.” AUGUSTINUS HIPONENSIS, *Epistola* CXLIX, 3, PL 33,643). Végül pedig az apostolok sem ismerik föl Jézust a tóparton elsőre: „Amikor megvirradt, Jézus ott állt a parton. De a tanítványok nem ismerték [ἴδισαν] fel, hogy Jézus az.” Jn 21,4. (Amint látjuk, ugyanaz az ige szerepel, mint Mária Magdolna fentebb idézett esetében.) A szeretetteljes megszólítás után („Fiaim” Jn 21,5) először János ismeri föl, hogy Jézus az: „Erre az a tanítvány, akit Jézus kedvelt, így szólt Péterhez: 'Az Űr az!'” Jn 21,7a. A föl-nem-ismerés, azaz a rendkívüli esemény, illetve az arra vonatkozó titoktartás problémája a „prototypische Initiationssequenz”-re vezethető vissza: „Der Initierte muß den Weg vom Initiationsort in das Diesseits wieder zurücklegen. [...] Nicht jeder findet den Ausgang aus dem Labyrinth wieder. [...] Wenn der Initierte zurückkommt, darf er über die Initiation nichts erzählen. [...] Die Eltern erkennen ihn (vermeintlich oder wirklich) nicht.” METZELTIN – THIR, 1998:80.

nére Félix nem találja a választ a kérdésre: „wî'st mir geschên?”⁸² Minden bizonnyal Istennel találkozott ugyanis.

Összefoglalás

A Mönch Felix néven közismert elbeszélésben az elragadtatott szerzetesnek a korban már ismert története nyer új, hangsúlyosan költői kifejezést. Bár a kulcsmotívum változatlan marad, a cselekmény számos elemmel gazdagodik, amelyek végül a mű egészét elevenebbé és hitelesebbé teszik, művészi hatását pedig messze kiterjesztik. Az ábrázolt elragadtatásban ugyanis mindenki részesülhet, ám olyan nehézségekkel is szembesülhet, mint Félix.

Sem Félix, sem az apát, sem pedig a többi szerzetes hosszasan nem ismeri föl, vajon mi állhat az érthetetlen eset mögött. Félix erőfeszítései, hogy jelenbéli sétájának lezárását, azaz a monostorba való visszatérését a múltjával úgy kösse össze, hogy a monostori hétköznapiak részleteit idézi föl, arra irányulnak, hogy múltbéli, belső identitását a jelenben érzékelhető külső identitásával hozza összhangba. Ugyanezen ok miatt látszik ésszerűnek a legrégebben a monostorban élő, valamint a százesztendőös szerzetes bevonása az ügy megoldásába, és éppen ez utóbbi köti össze az identitás kérdését az idő számításának problémájával. Végül az apát a halottak jegyzékének segítségével talál a biztos megoldásra.

Nemcsak a sétája során, hanem és főleg a madárkával folytatott tárgyalása alatt leledzik Félix egy teljesen más szinten. Mivel a séta, illetve az elragadtatás folyamán az idő nem befolyásolhatja, továbbá visszatértekor még az átélt élmény hatása alatt áll, minden saját kezdeményezése az identitásának igazolására és a félreértés tisztázására kudarcot vall. Eleinte ezért kilátástalan a vitája a kapus testvérrel és az apáttal, és később is igencsak nehezen tud érvelni, mert a beszélgetőpartnerek időbeli, de metafizikai referenciái is elképzelhetetlenül különbözőek. Félix ugyanis előbb már lelki olvasmánya, majd pedig a madárdal révén kiszakadt a földi létből, ami egyrészt a mennyei boldogság elővételezett megtapasztalásához, másrészt a monostorból való átmeneti kivettetéshez vezetett. Mivel a madárka éneke Félix számára olyan perspektívát tár föl, melyet ő eddig csak olvasmányokból és imádságokból ismert, a szó szoros értelmében kifogy a szóból, mégpedig mind a madárral, mind a szerzetesekkel szemben. Beszédkészsége csupán addig terjed, amíg ismert és megélt eseményekről kell beszámolnia, ám amit sétája során megtapasztalt, túlnő az emberi nyelv határain. Nem csupán a szabályok szerint folyó monostori élet, illetve a természet törvé-

⁸² Felix, 221b.

neyei alatt álló külvilág határait lépte át, hanem az ember által elbeszélhető és el nem beszélhető határát is.

Félix talán valamikor megértette, hogy boldog elragadtatásában és nehezkes visszatérésében milyen szerepet játszott az idő. Am, hogy a metafizikai változást fölfogta-e, amely miatt nem ismerték föl, rejtve marad. Hiszen azok, akik, miután Istennel találkoztak, és az említett határt visszafelé is átlépték (mint Mózes a Sinai-hegyen, mint Jézus a sírnál, illetve Emmaus felé), átmenetileg legalábbis, fölismerhetetlenné váltak.

Függelék

FÉLIX TESTVÉR

látomás a tizenharmadik századból

1. Szűz, te becses, édessé	27. jóságos volt mindenkihez,
2. tedd szavam, ékessé:	28. bizony, soha, a testéhez:
3. ajkam szóljon nemesen,	29. <i>veniákat</i> szüntelen tett,
4. testvért, kit, ha kegyesen	30. keresztet is magára vett.
5. idézek föl, büntelen	31. Testében csak nélkülözött,
6. legyek, soha hűtelen,	32. a halálra készülődött,
7. Mária, hozzád esdeklek,	33. folyton egyre arra gondolt:
8. szűz vagy, megénekellek,	34. ördögtől, ki mindig fondort
9. születélt királyi módon;	35. fundált, egyre menekülni,
10. nem is lehet soha módom	36. s csak Istenhez esdekelni.
11. másik szűzről szólani,	37. Világ minden dicsősége,
12. hisz' csak te vagy mennyei;	38. mit sem ér az ékessége.
13. ezt érzem most magam is,	39. Mindegyre csak zokogott.
14. mikor, ím', döntöttem is:	40. Isten, persze, mindent látott:
15. mennyek országáról szólok,	41. látta jól a könnyeit:
16. róla szép beszédet mondok,	42. igaz bánat csöppjeit.
17. mely hát itt következik.	43. Éjjel alig szunnyadott,
18. A szürke rendben egyik	44. Istenhez kiáltozott,
19. barát olyan szent volt,	45. mindig csak imádkozott.
20. mindenkor csak olvasott	46. Soha nem botránkozott
21. Istenről, mint mások írták,	47. testvérein, jóságos volt,
22. őt magát Félixnek hívták.	48. bűnt a bűnnel meg nem torolt,
23. Jób példája, az alázat,	49. mindent szépen, csendben túrt.
24. szívében a mély áhítat	50. <i>Prima</i> után, hogy a bűnt
25. Szűzhez nem is fogatkozott.	51. elkerülje, könyvet hozott,
26. Bűnbánattól fölzokogott,	52. kolostorból eltávozott,

53. könyvét nyitja, máris olvas,
54. lelke szomjas, mint a szarvas.
55. Olybá tűnt a szöveg néki,
56. – igaz eset, igen régi! –
57. mintha volna fenn a mennyben
58. búhaj nélkül, csak örömben,
59. vég nélkül és mindörökre.
60. Szemét emelte az égbe,
61. tárta kezét Istenünknek,
62. szerzőjéhez az örömnék,
63. úgy örvendezett szívében,
64. mintha lenne máris mennyben,
65. nagy örömben, végtelenül.
66. „Boldogságban szüntelenül,
67. uralkodik hatalmasan:
68. ezrek között alkalmasan
69. sem zenghetem dicséretét.
70. Tekintsük hát fényességét,
71. mely nem lobban el, soha.
72. A Szentírás így szól: „Noha
73. emberi szem meg nem látta,
74. szó ugyan meg nem ragadta,
75. emberi fül nem hallotta,
76. sem a szív föl sem foghatta,
77. hozzá senki sem férhetett.”
78. Legott szédülni is kezdett,
79. el is alélt, csendesén.
80. Ekkor Istenünk kegyesen
81. szép madarat röptetett,
82. boldogságot hirdetett,
83. ahogyan majd fenn a mennyben
84. szól az ének, nagy örömben.
85. Úgy dalolt ő, oly csodásan,
86. hogy a barát úgy, csipásan,
87. fölugrott, és könyvét csukta.
88. Örömében nem is tudta,
89. vajon hol van, mily imában?
90. Lelki könyve olvastában
91. nem is hitte, mily örömmel,
92. mily csodásan, mily kellemmel:
93. hófehér madár dalolt.
94. Madárdala szépen hangolt,
95. nem fülsértő, hanem zengett,
96. mint a húros hárfa, pengett,
97. s húzta volna hegedű.
98. Angyal ajkán szólt a mű,
99. öröm járta át a szívét,
100. eltöltötte egész lelkét
101. boldog volt a szent barát.
102. Ismételte csak a hálát:
103. ajkain a hála zengett,
104. fenn a madár csak csicszergett,
105. hív barát fut a nyomában,
106. az meg lombba bújik nyomban.
107. Most a barát oly boldogan,
108. mintha lenne mennyországban,
109. mintha hagyta volna esze
110. egymagában, pedig szíve
111. esküt tenne: a mennyország
112. máris itt van és valóság.
113. A madár repülne tova,
114. a barát szól: „Bárcsak soha
115. el sem szállnál, hiszen dalod
116. csodás, szívem meg is hatod.
117. Ó, madárka, ó, te drága,
118. szívemben most nagy a hála
119. édes dalod hallatán.
120. Élnék bár oly hosszadán,
121. mint Illés élt, egykoron,
122. vagy ha császárként torony,
123. lenne palota lakom:
124. mégis inkább ezt hallgatom,
125. mely dal minden hárfapengést,
126. minden éneket és zengést
127. túlszárnyal és elnémít.
128. Éneked is megszabadít
129. mindenkit, ha nehéz szíve.
130. Hallgattalak, menten szívem
131. úgy érezte, fenn a mennyben
132. repesne ott, nagy örömben.
133. Ám örömöm elpárolgott,
134. amint dalod földön hagyott,
135. így aztán most semmi kétség,

136. elfog a mély keserűség.
 137. Állíthatom becsülettel:
 138. éneked úgy telve kedvvel:
 139. hogy sokkal is többre tartom
 140. bárkiénél, még ha dalom
 141. szebb lenne is más éneknél.
 142. Ember, soha nem cserénél
 143. ezen dallal: jaj, nem csendül
 144. füledbe, már nem is zendül,
 145. jaj, a drága dal soha.”
146. Legott harang kondult tova,
 147. hívogatott *tertiára*.
 148. Félix ébredt bánatára,
 149. aggodásban sóhajtoz’:
 150. visszatért a kapuhoz.
 151. Szaladt is a kapus testvér,
 152. szólott Félix: „Drága testvér,
 153. engedj be a kolostorba!”
 154. „Ugyan ki vagy?” – „Nem orozva
 155. jövök, hisz’ barát vagyok.
 156. Nevem Félix, más barátok
 157. és apátunk jól ismernek.
 158. Fiatalok és a vének
 159. egyaránt testvérnek tudnak,
 160. ki-ki társa másikának.”
 161. „Ide vajon mi szél hozott,
 162. éppen ide, elénk dobott,
 163. nem tudom, hát kérdezem.”
 164. Felelt Félix: „Alig hiszem:
 165. Istenünk a tréfát nézné,
 166. gúnyban akár kedvét lenné,
 167. hidd el, pontosan tudom,
 168. igazságban megbízom.”
 169. A kapus jól megfelelt:
 170. „Három évtized letelt,
 171. amióta kolostorban
 172. szolgálok, sok munkában,
 173. mégsem sejtem, ki lehetsz.”
 174. „Épp a *prima*, csak egy-két perc
 175. telhetett el, és kiléptem
 176. kapunkon, hol megneszeltem,
177. mily örömben szólt egy madár.
 178. Örömben nem volt határ,
 179. ám a madár be is csapott:
 180. bizony, csalfán otthagyt.”
 181. „Mesebeszéd, mit itt fecsegsz,
 182. úgy vélem, csak részeg lehetsz
 183. jó kis bortól, mit ihattál.
 184. Rajnából, ha ennyit innál,
 185. jó sokat, mint tán a borból,
 186. eljöhetnél a kapuból,
 187. s nyitva állna kapuzat:
 188. nem cibálna a huzat.”
 189. „*In nomine Patris!*
 190. Apátunk majd csak bevisz,
 191. látott engem a zsolozsmán:
 192. fölolvastam egy olvasmányt,
 193. zsoltárverset énekeltem.
 194. Miért kéne füllentenem,
 195. akkor milyen ember lennék,
 196. illet bizony sose tennék.
 197. Ismerem a pincemestert,
 198. és a testvért, pénzes embert,
 199. ki kamarás; a *priort* is;
 200. káptalanon, zsolozsmán is
 201. fölolvastam gyakorta.
 202. Nem lehetsz hát bugyuta.”
 203. Így felelt a kapus testvér:
 204. „Amit beszélsz, az már felér
 205. lódítással, ez hallatlan:
 206. úgy sejtem, hogy valójában
 207. nem olvastál kolostorban.
 208. Figyelnék rád, hallgatásban
 209. akár kétszer, nem hinném el,
 210. menj utadra, innen csak el!”
 211. Elszégyellte hát most magát,
 212. éppen ezért szólt a barát:
 213. „Istenem, most higgyél nekem,
 214. ez a testvér pöröl velem,
 215. megtagadja emlékem. —
 216. Becstelen, hogy élményem
 217. ilyen módon lököd félre.
 218. Senkit sem csaltam én lépre,

219. testvért főleg sohasem,
220. meg sem szöktem, sohasem. —
221. Istenem, mi lett velem?
222. Pergettem itt életem,
223. fölcsendült énekszavam,
224. és ha olykor fölolvastam,
225. örvendeztek testvéreim:
226. ellepnek most kételyeim.
227. Még csak nem is lehetetlen...
227a Madár hangja szólt a szívben
227b őszintén és szüntelen,
228. semmi öröm, csak a mennyben
229. férhet hozzá csak hasonló.
230. Szívem mélyére hatoló.
231. Énekét, ha megdicsérném,
232. képtelenség, hogyan tenném,
233. így majomként huhogok,
234. pedig testvér s pap vagyok.
235. Aki dalát meghallotta,
236. éneklését fölfoghatta,
237. ezer hárfá, gondolhatta,
238. hálás öröm ott elfogta,
239. ilyen fenséges nem lehet
240. madár, ki énekelhet.”
241. Szólt akkor a kapus testvér,
242. fejébe is tódult a vér:
243. „Talán elment az eszem,
244. szélllel bélelt idegen?
245. Mondom, bizony kint maradsz,
246. zárt a kapu, kint maraszt.”
247. Könyörgőre fogta Félix,
248. s kérte, hallgassa meg mégis
249. az apát úr, őt kérte:
250. személyesen hadd keresse.
251. Nem engedte meg a kapus,
252. hogy nem ismert, igen gyanús
253. alak rögtön bemehessen,
254. apátjának szólt hevesen,
255. az meg szépen hallgatott.
256. „Uram, olyat nem hallhatott,
257. mit művelt itt egy barát,
258. nem is hordja el magát.
259. Arról beszél nagy biztosan,
260. élt közöttünk, kolostorban,
261. negyven hosszú éven át,
262. – múltba ily hosszán ki lát? –
263. itt remélne maradni.
264. Volt szokása olvasni
265. egykoron a szolozsmán.”
266. „Az Úr küldte őt talán,
267. tekintsük hát őt akként,
268. mint hogy egymást, testvérként.”
269. Kapuhoz hát elbandukolt
270. testvérevel, ki már itt volt,
271. amikor még senki más,
272. a barátot sem ő, sem más
273. nem látta, nem, sohasem.
274. „Mi is történt, testvérem?”
275. – szólt az apát szelíden.
276. „Ha, mint mondád, úgy van minden,
277. vajon kivel tett az Isten
278. ilyen csodát, mely testvérral,
279. ki kérkedne effélével.”
280. Barátunk hát így felelt:
281. „Föltennem a lelkemet:
282. megesküszöm Szent Mihályra:
283. nem beszélek én hiába,
284. Krisztusnak, a Szűz fiának,
285. kegyelem, hit forrásának,
286. néki mindig jól szolgáltam.
287. Lelkem is volt tisztaságban,
288. nem is kellett féltennem.
289. Nem voltam sem engedetlen,
290. nem is ültem soha tétlen.
291. Ám amikor itt kiléptem,
292. nem gondoltam, nem sejtettem,
293. hogy madár így énekelhet,
294. hát az öröm meglephetett.
295. Szünet nélkül őt követtem,
296. később tanúja lehettem:
297. éhes varjú fölfalta.
298. Buta fejem most megkapta,
299. bölcsen soha el sem mennék,

300. és most nem kint álldogálnék.”
301. Legott válaszolt az apát:
302. „Isten küldött bizony, tehát
303. jöjj velem, én befogadlak!”
304. Nyomban együtt elballagtak,
305. kolostorban körülnéztek:
306. mutatkoztak kinek-kinek,
307. vének, ifjak örvendeztek,
308. hálaimát együtt zengtek:
309. „*Te Deum laudamus!*”
310. Ispotály lesz most a lakmusz,
311. apát tudja: majd a vénség,
312. ki ott fekszik, nagy betegség
313. ellenére száz évével,
314. válaszolhat is békével.
315. Apát urunk őt kérdezi,
316. válaszára most kíváncsi:
317. „Testvérem, mondd, fölismered,
318. tudasd, kinek nevezheted
319. ezt a férfit: testvérünk-e?
320. Negyven évig itt szolgált-e?
321. Ezt állítja, nem tudom,
322. lehet igaz, gondolom.”
323. Felelt máris az öreg:
324. „Újonc voltam, még nem beteg,
325. mikor élt a kolostorban,
326. ki mindent Istenről, sorban
327. elolvasott, amit írtak,
328. kit mások Félixnek hívtak,
329. s mind ismerték erényét.
330. Isten irgalmas szemét
331. mindig rajta tartotta,
332. imádkozott is gyakorta,
333. s mindent hüen elvégzett,
334. mondhatni, hogy fényeskedett,
335. kristálymódra ragyogott:
336. barátoknak példa volt.
337. Szent volt, annyi bizonyos.
338. *Prima* után, oly talányos,
339. vajon hová, nem is tudtuk,
340. merre szaladt, csak fájlaltuk.
341. Mindenki csak szomorkodott,
342. mást sem csinált, csak borongott,
343. hogy egy testvér így elveszett,
344. tán Istenhez érkezhettek,
345. szinte meg is esküdtek.
346. Ma már nem csüggedhetnek:
347. visszatért, milyen csoda!
348. Maradt, mi volt: istenszolga.”
349. Nem nyújtanám most már tovább.
350. Fölötött egy könyvet inkább
351. apáturunk, melyben látta,
352. mindazt, ki, az Úrnak hála,
353. elmúlt, hosszú esztendőkből
354. elszenderült, mély békében.
355. Ebben kezdett hát olvasni,
356. nem volt nehéz fölismerni:
357. tényleg távol volt a barát,
358. száz esztendőt – vagy csak órát?
359. Eközben ám sem csuklyája,
360. sem nadrágja, harisnyája,
361. *cucullája* vagy az inge,
362. meg sem kopott saruja se.
363. Hála angyal-madárnak.
364. Vajon mily szavak tudnának
365. ily örömet fölidézni?
366. Krisztust, akit sok ezernyi
367. angyal dicsér fenn a mennyben,
368. kórusban és szüntelen,
369. csodás daluk egyre hódol,
370. néki, aki fennen trónol,
371. hatalmasan, nagy fönségben,
372. őt csodálja egyetemben
373. ember és Nap mindörökre.
374. Őt imádja csak, mindegyre
375. száz és ezer angyal szava.
376. Sóhajukban mindig bízva
377. léphetünk majd, föl, a mennybe,
378. s angyalokkal örvendezve
379. mindörökre üdvözülünk,
380. Szűzanya, hadd könyörögjünk!

IMRE MAJOROSSY

„mennyeek országáról szólok, / róla szép beszédet mondok,“

Notes on the motivic background and first Hungarian translation of Mönch Felix

One day the pious monk, Felix leaves the monastery to take a walk and do spiritual reading. He comes under the influence of the Bible to such an extent that he feels like he was in heaven. Then God sends a bird to him, whose song completes the spiritual adventure. When the bird tries to fly away, the monk desperately wants to hold it back, but the monastery bells begins to ring. At the entrance he is no longer recognized, and because he is an unknown traveller he is not allowed to enter the monastery. Finally, he can talk to the abbot who thinks the foreign monk was God's messenger, but since he does not know him, he asks a hundred-year-old brother to solve the problem. The old brother finally finds the solution: the unknown person is probably the brother who disappeared a hundred years ago without any trace.

At the end of this paper the first Hungarian translation of the Middle High German poem is published.

SCRIPTORIUM, ÍRNOKOK

Lutsch István kolozsmonostori levélkereső feljegyzései

A következő írás mindenekelőtt azzal a szándékkal született, hogy felhívja a XVII. századi Erdélyi Fejedelemség adminisztratív működésével foglalkozó kutatás figyelmét egy a témával látszólag kevés kapcsolódási pontot mutató, XVI. században megkezdett formuláskönyv kései bejegyzéseire. A szóban forgó, Révay-formuláskönyvként ismert kötet¹ ugyan nem ismeretlen a kutatók előtt, jelen esetben viszont azon kisebb bejegyzéseiről szeretnék röviden szólni, amelyeket a kötet utolsó tulajdonosa, az 1661 és 1670 között kolozsvári levélkeresői tisztséget betöltő Lutsch István vezetett fel zömében a kötet utolsó lapjaira. A kutatók számára ugyanis semmi nem jelzi, hogy az elnevezése alapján időben jóval korábbra datálható kötet, amely a levéltári struktúrában 1540 és 1549 közötti időszakot felölelő formula-gyűjteményként szerepel,² egy több mint száz évvel később a kolozsmonostori konventben működő requisitor bejegyzéseit is tartalmazza. Érdekes kérdés persze, miképpen keveredett egy XVI. század közepi, a pozsonyi kisebb kancellárián keletkezett formuláskönyv a kolozsmonostori konvent országos levéltárának királyi könyvei és protokollumai közé, ám ez szemmel láthatóan nem ébresztett olyan mértékű kíváncsiságot, amely végül e rejtély megoldásául szolgált volna. Ha pedig valaki elsősorban a konvent 1556–1557-es szekularizációját tekinti kutatásai szempontjából meghatározó mérföldkőnek és korszakhatárnak, a kötet jegyzékben megállapított évköre már éppen kívül esik érdeklődése horizontján. Így Lutsch István kolozsmonostori tevékenységének ezen emléke mindeddig feltáratlan maradt. A requisitor életéről és munkásságáról tudható eddigi ismereteinket sze-

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak (F szekció) – Kolozsmonostori Konvent országos levéltára – Protocolla, libri regii et styliionaria – Styliionarium Francisci de Rewa (1540–1549) (MNL OL F 15-2.)

² Az elektronikus nyilvántartó rendszerben (Elektronikus Levéltári Portál) a cikk leadásának időpontjában sajnos a fonszintű leírásnál részletesebb bontás nem volt hozzáférhető. A korábbi megtekintés során azonban az előző jegyzetben szereplő megnevezés – Styliionarium Francisci de Rewa (1540–1549) – állt az F 15-2. kötet mellett. (<https://www.eleveltar.hu/kereses?&selectedTab=structure>)

rencsénkre Bogdándi Zsolt a közelmúltban már kimerítően összefoglalta.³ A vele kapcsolatban megőrződött életrajzi adataink a szöveghez fűzött lapalji jegyzetekkel együtt is alig fél oldalt tesznek ki. A kötet bejegyzései e tekintetben is további adalékokkal szolgálnak. Lutsch István ugyanis senki-ben nem hagy kétséget afelől, hogy benne tisztelhetjük a kötet tulajdonosát: nem kevesebb mint három helyen tünteti fel magát név szerint, mindeközben pedig értékes ismeretekkel gazdagít bennünket: az első borítótábla belső oldalán 1655-ös dátummal II. Rákóczi György kancelláriai jegyzőjeként hivatkozik magára,⁴ míg a hátsó kötéstábla belső oldalára felragasztott, kiszakadása előtt a kötet részét képező lapon kolozsmonostori kinevezéséről ad számot pontos dátummal, levélkereső-társai megnevezésével, immár Kemény János fejedelemsége alatt, 1661-ben.⁵ A harmadik helyen az 1655-ös dátum újbóli megadása mellett csupán annyi szerepel: *Stephani Luchi supplex* (pag. 299). E megismételt évszám gyaníthatóan a kötet birtokába kerülésének időpontját jelzi.

Az elsoroltak egyrészt requisitori hivatala elnyerésének pontos dátumával gyarapítják eddigi tudásunkat, de sokkal lényegesebb, hogy kulcsot jelentenek egy személyazonossági kérdés tisztázásához is. Mostanáig ugyanis kétséges volt, hogy a levélkereső Lutsch István azonos-e azzal a külföldi iskolákat megjárta kancelláriai írnnal, aki az 50-es évek közepe táján a fejedelem megbízásából követségben járt Bogdan Hmelynickij zaporozsjei kozák hetmannál, és akire ezen megbízatása során egy a két ország között létesítendő védelmi megállapodás megszövegezését is rábízták. A források által használt névalakokon (Luci, Luchi, Lutsch; Luts) túl azonban a követjáráshoz kötődő egyik, 1656 februárjából származó levélben⁶ a kancelláriai írnnak latin megnevezése – a bizonytalanságban tartó magyar névvel ellentétben – megegyezik a formulárium-beli alakokkal: *aulicae cancellariae iuratus notarius*. Ezen kapocsnak köszönhetően pedig a két személy ismert biográfiai adatait egyesíteni lehet. Immár teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a szóban forgó, unitárius szász polgárcsaládból származó Lutsch Istvánnal először 1634-ben találkozunk: ekkor Altdorfban, a következő évben Paduá-

³ BOGDÁNDI Zsolt (2012): *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 274.) 94. (Bogdándi közvetlenül Lutz István néven hivatkozik a levélkeresőre.)

⁴ 1655. *Stephani Luthy de Coloswar celsissimi d(omini) principis Georgii Rakoczy iunioris aulicae cancellariae iurati notarii* (pag. 00e).

⁵ *Ad mandatum celsissimi principis et domini, domini Ioannis Kemény gener(osus) Stephanus Lutsch de Colosvár 12 Martii 1661 receptus in collegium sive societatem d(ominorum) requisitorum literarum conventualium Colos-Monostrensium pro tunc nobilibus Michaelae S[zam]oskeozy et Valentin[fo B]jenk[e]o requisitor(ibus) l[iterarum]* (pag. 307).

⁶ SZILÁGYI Sándor (1891): *Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. II.* Budapest, 68.

ban, 1636-tól pedig Königsbergben tanult.⁷ Csupán 16 évvel később, 1652-től bukkan fel ismét az erdélyi nagyobb kancellária írnokai között, egészen 1656-ig,⁸ amely időszak alatt háromszor (1653-ban,⁹ 1655-ben¹⁰ és 1656-ban) is jár kozák követségben. 1655-ben Kolozsvár unitárius szenátorai között szintén megtaláljuk.¹¹ 1661. március 12-én nevezik ki a kolozsmonostori konvent requisitorává, amelyet követően 1670-ig igazolható itteni működése. Utolsó róla tudósító adatunk 1675-ből való, ekkor a kolozsvári százférfiak (centumvirek) között találkozunk vele. Láthatjuk tehát, hogy egy világlátott, a fejedelmi udvar kormányzati és diplomáciai tevékenységében, valamint a kolozsvári városi polgárság életében is aktívan részt vállaló, sokoldalú személy portréja bontakozik ki előttünk.

A továbbiakban vessünk néhány betekintő pillantást Lutsch egyéb bejegyzéseire, elsősorban néhány olyat emelve ki, amelyek témája személyességet sugall. Ezen bejegyzések között egészen változatos szövegek fordulnak elő. Találkozunk itt – néhány oklevél másolatán túl – az 1540-es tordai országgyűlés határozatainak teljes szövegű közlésével, vagy egymástól oldalakra elszórtan Mátyás király nádori hatalomra vonatkozó 1485-ös rendelkezéseinek néhány cikkelyével, különböző, jogi definíciókkal, a jogelvekre vonatkozó, sokszor ironikus felhangú megjegyzésekkel, történeti művekből vett, általános érvennyel megfogalmazott megállapításokkal, anekdotikus történettel, de a munka megkönnyítését szolgálni hivatott, speciális szavakat tartalmazó latin-magyar szószedettel (illetve elszórtan egy-egy szómagyarázattal) is, ahogyan néhány soros elégikus költeményrészlettel (Marcus Antonius Muretus), változatos tematikájú művekre vonatkozó, olykor igencsak elnagyolt bibliográfiai hivatkozásokkal, Erdély jellemzésével és még sorolhatnánk. Az elkövetkezőkben tehát legkevesbé sem ezen bejegyzések katalógusszerű felsorolását kívánom adni.¹² Különböző kategóriák kellő körültekintéssel megalkothatók volnának ugyan, de számításba kell venni azt is, hogy bizonyos bejegyzések óhatatlanul is kibújnának a legáltalánosabbnál finomabb felosztás szempontjai alól. Ennek jó példája az az anekdota, amely egy Themisztoklész és Szimónidész közötti rövid pár-

⁷ SZABÓ Miklós – TONK Sándor (1992): *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 261. (no. 2625.)

⁸ TRÓCSÁNYI Zsolt (1980): *Erdély központi kormánya 1540–1690*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet, 6.) Budapest, 193.

⁹ SZILÁGYI Sándor (1890): *Erdély és az északeleti háború. Levelek és okiratok. I.* Budapest, 258.

¹⁰ SZILÁGYI 1890:383.; Eudoxiu de HURMUZAKI (1913): *Documente privitoare la istoria Românilor*. Vol. XV. Bukaresti, 1253–1254. (no. MMCCCXXXVI.).

¹¹ JAKAB Elek (1888): *Oklevéltár Kolozsvár története Második és Harmadik Kötetéhez. II.* Budapest, 330–337. (no. CXLVIII.).

¹² A formuláskönyv megjelenés előtt álló kritikai kiadása mindezen bejegyzéseket is tartalmazni fogja.

beszédet örökíti meg, Themisztoklésznek mint a törvények őrének frappáns válaszára futtatva ki a történetet. Eszerint a költő kettejük barátságára hivatkozva kér tőle peres ügyében neki kedvező elbírálást. Themisztoklész azonban szellemesen utasítja vissza a megkörnyékeezést, a személyes viszony jogi előnyökké történő konvertálásának kísérletét: ahogyan Szimónidész sem lenne jó költő, ha versírás közben nem volna tekintettel a versmértékre, úgy ő maga sem lenne jó előljáró (praetor), ha jobban kedvezne neki, mint másnak. Közvetlenül ezután rövid magyar megjegyzésben a történet lényegi mondandójának összefoglalását olvassuk: „Személyválogatás nem jó.”¹³ Nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy tudatos bibliai szövegátvételtől beszélhetünk-e ebben az esetben, mindenesetre Károli Gáspár 1590-ben megjelent fordításában már a következőket olvassuk a Példabeszédek könyvében: „Személyt válogatni az ítéletben nem jó.” (Péld 24,23), négy fejezettel később pedig: „Személyt válogatni nem jó; mert még egy falat kenyérért is vétkezhetik az ember.” (Péld 28,21) A kifejezés ezen kívül a 'cognoscere personam in iudicio', 'cognosita in iudicio faciem' illetve főként az 'acceptio personarum' szószerkezet fordításaként mind az Ó-, mind az Újszövetség számos pontján felbukkan. A mai fordítások zömében is így szerepel.¹⁴

Milyen kategóriába kellene besorolnunk a fenti szöveget? Plutarchosz történetinek tekinthető munkájából származik, klasszikus auktortól átvett idézet, ugyanakkor Lapus Florentinus későközépkori latin fordításában¹⁵ olvashatjuk. Egy fontos jogelvre hívja fel a figyelmet, ugyanakkor anekdota frappáns csattanóval. Magyar nyelvű reflexiót tartalmaz, amely a Vulgata magyar fordításának gyakori szófordulatával él. Nehéz eldönteni, ezek közül melyiket kellene elsődlegesnek tekintenünk. Az ezirányú fejtegetésektől tehát, minthogy több nehézséget vetnek fel, mint amennyit megoldanak, ez alkalommal eltekinténék. Jelen keretek között amúgy is csupán néhány, valamely szempontból különlegesnek mondható bejegyzést kívánok kiemelni. Azt már előljáróban le kell szögezni, hogy ezen lejegyzett rövid gondolatok döntő többsége – szemben előzetes reményeinkkel és várakozásainkkal – bizonyíthatóan nem Lutsch önálló megfogalmazása, a feljegyzésre kerülő szövegek zöme kortárs, vagy korábbi munkákból származik, leszámítva talán néhány szállóigét, valamint más kisebb, néhány szavas megjegyzéseket.

¹³ *Themistocles, cum ab eo Simonides Chius poeta praeter aequum quiddam peteret, respondit: Neque tu bonus poeta esses, si modus et numeros in canendo contemneres, neque ipse bonus praetor, si gratiam meam erga te plus quam alios ostend[er]emus. Zimey walogatas nem jo.* (pag. 294.)

¹⁴ Legismertebb talán a Róm 2,11, ahol Szent Páltól hangzik el összegző kijelentésként: „Mert Istennél nincs személyválogatás.”

¹⁵ *Vitae Graecorum Romanorumque illustrium, autore Plutarcho. Basileae, apud Io. Beb. Anno M.D.XXXI. fol. 64v. (D) [Lapo Florentino interprete].*

Történeti munkákból származó feljegyzésekkel is szinte kizárólag általános igazságok és elméleti megállapítások, vagy pedig – történeti hitelességtől függetlenül – anekdotikus elbeszélések formájában találkozunk. Természetes módon bukkanunk például a török haderő frusztráló mennyiségi fölényére reflektáló szövegrészre, amellyel viszont szembeállításra kerül az erő vagy harci erény (*virtus*) magyarok által is birtokolt tulajdonsága. Némi-képpen tömörítve ezt olvassuk: „Az ázsiai népek mindig is bővében voltak a hadra fogható embertömegnek, az erőnek (*virtus*) azonban sokkal kevésbé. Jó bizonyíték eme számbeli fölényben mutatkozó gyengeségre, valamint a kevesekben megmutatkozó erőre Szulejmán több mint száz éve lefolytatott hadjárata, amikor is a szultán mindössze egyetlen ország leigázására öt alkalommal is mozgósította teljes haderejét, mégsem volt képes sem ő, sem utódai annak teljes elfoglalására.”¹⁶ Ugyanezen oldal alján mégis idézésre kerülnek szintén e műből a rideg valóságot sokkal jobban érzékeltető fájdalmas szavak: „Olyan ez a világ, hogy akinek hatalma van, már ezáltal feljogosítva érzi magát arra, hogy másokat elnyomjon.”¹⁷ A most említett két idézet egyébként egy bizonyos Christian Francken nevű, antitrinitáriussá lett (majd később rekatolizált) jezsuita *Dolium Diogenis* (Diogenész hordója) c. művéből származik, amelyet a török elleni küzdelmet vállaló keresztény csapatok támogatására írt.¹⁸ Francken egyébként 1585-ben, valamint 1589–1591 között a kolozsvári unitárius gimnázium oktatója (lector) is volt. Az említett művet mindazonáltal csak később, 1594-ben jelentette meg Prágában.¹⁹

Az előző két helytől első pillantásra elütő szövegnek, egy szellemesnek is nevezhető replikának lehetünk tanúi a 289. pagina üresen maradt helyein, amely a velenceieknek a Ciprus szigetének birtokbavételére áhítózó Szelim szultánnak adott válaszát örökíti meg. Ez így szól: „A szultán a velenceiekkel szemben nem támaszthat igényt a szigetre, azt ugyanis ők már több mint száz éve, örökletes jogon birtokolják. A sziget ugyan évente fizet az egyip-

¹⁶ *Asianarum gentium maior semper fuit multitudo, sed minor in bellis virtus: id quod et Graeci et Romani, maxime vero Alexander et Pompeius sunt experti. | Et: | Magnum profecto imbecillitatis Turcicae in tanta hominum multitudine, et virtutis Hungaricae in tanta militum paucitate argumentum est, quod centum iam et eo amplius annis uni Hungariae regno subiugando tantus tyrannus incumbit, ipseque Solymanus, omnium Ottomannorum bellicosissimus quinques in Hungariam dicitur totam fere suam potentiam contulisse, nec tamen eam totam in potestatem suam potuit redigere, nec posterius eius potuerunt.* (pag. 298.)

¹⁷ *Ita vivitur in mundo, ut, qui plus armis potest, satis se habere causae putet ad alios opprimendos.* (pag. 298.)

¹⁸ *Dolium Diogenis strepitu suo collaborans dynastis Christianis, bellum in Turcas parantibus.* [sine loco], anno M.D.XCIII. A5r, A5v–A6r.

¹⁹ Lech SZCZUCKI (1980): *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*. Budapest, 108–110, 112–115. A *Dolium Diogenis* rövid értékelése: 115–116.

tomí szultánnak, de ezt nem adó címén teszi, mintha hűbérese volna, hanem jótevőjének és barátjának küldött tiszteletajándékkal, amellyel a sziget korábbi uralkodói hálájukat fejezték ki a szultán egykori segítségéért, amelynek köszönhetően elődjük, Péter elnyerte a sziget feletti fennhatóságot.”²⁰ Az idézet forrása David Chytraeus szászokról írt történeti munkája (*Chronicon Saxoniae*).²¹ Chytraeus 1550-től tanított a rostock-i egyetemen, ahol bizonyíthatóan számos erdélyi szász diákkal is kapcsolatba került. Esetében azonban nincs is szükség bármilyen közvetlen kapcsolat igazolására: az evangélikus teológus és polihisztor történeti művei ugyanis számtalan alkalommal kerültek kinyomtatásra és egész Európában ismert és keresett tanönyveknek számítottak.²²

Talán nem járunk messze a valóságtól, ha az aktuális erdélyi légkör lecsapódását véljük felfedezni mindhárom fenti idézet soraiban. II. Rákóczi Györgynek a Porta által nem engedélyezett, sikertelen lengyel hadjárata, seregének tatár fogságba esése után, kikényszerített lemondatását követő visszatérése miatt a szultán 1658-ban büntetőhadjáratot indított az ország ellen, amely a megelőző évtizedek fokozatosan felívelő prosperitásához képest gyökeres változást hozott: sok falvat és számos várost pusztítottak el, még a fejedelmi székhelyet, Gyulafehérvárt is lerombolták. Több ezer embert hurcoltak el rabszolgának, területeket szakítottak el az országtól, és az éves adó mértékét 50.000 tallérra emelték, nem is beszélve az erdélyiektől hadikárpótlásként követelt 500.000 tallérról.²³ Nem nehéz elképzelni, hogy az eseményeket viszonylag közletről szemlélő, azok alakításában tevőleges szerepet is vállaló Lutsch egyrészt igazán nagyra értékelhette a jogszerűség gyengébbet pártoló, mindenkire kötelezően vonatkozó eszméjét – mint ahogy a Themisztoklész-anekdótában láthattuk –, egyszersmind pedig keserű szájjal volt kénytelen tudomásul venni, hogy az erő mindezeket könnyűszerrel felülírhatja. A Ciprusról szóló idézet lejegyzője számára talán nem is elsősorban a pusztító önkény motiválta leigázási vágy, hanem sokkal inkább a jogtalanságot kellő ereje híján elszenvedő erdélyi fél adófizetéssel

²⁰ *Veneti Selymo regnum Cypri repententi magno et excelso animo respondent nullam habere Selymum iustam causam eripiendae Venetis Cypri, quam hereditario iure iam centum annos possedissent tranquille. Pensionem annuam Aegypti Sultanis praestari solitam, non tributum ut domino feudi debitum, sed honorarium munus fuisse, quo gratitudinem suam superiores Cypri reges erga Aegypti Sultanos, benefactores et amicos suos, quorum ope Petrus olim Cyprum recuperasset, declarare soliti essent.* (pag. 289.)

²¹ Daudis Chytraei Operum tomus quartus, Saxonia, ab anno Christi 1500 usque ad M.D.XCIX. Lipsiae, Sumtibus Henningi Grosii, 1599. 600–601. (anno 1570).

²² HOLL Béla (1981): *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól.* Szeged. (Irodalomtörténeti dolgozatok, 141.)

²³ B. SZABÓ János (2001): II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. Hadtörténelmi Közlemények 114/2–3. 231–275.

kapcsolatos, csak gondolatban megélhető önérzete miatt vált lejegyzésre érdemessé a frappáns megnyilvánulás.

Zárásképpen négy olyan bejegyzést szeretnék még megemlíteni, amelyek megörökítését bizonyára másfajta szándék motiválta. A 280. pagina alján megmaradt kevés szabad helyen Transszilvánia szép és megindító leírását olvashatjuk: „Erdélyország területe kiemelkedik különösen egészséges levegőjével és más, az emberi élethez szükséges kedvező adottságaival, leginkább pedig termékenységevel és kedvező éghajlatával.”²⁴ Itt tehát az ember nélkülözéstől mentes életet folytathat anélkül, hogy bármilyen külső segítségre rá lenne szorulva. Bár a fentebb érintett történelmi helyzet fényében e rövid részletben erős elfogultságot vélünk felfedezni (amelyet tovább tetéz az a körülmény, hogy Erdély természeti erőforrásainak felsorolása a jó levegővel kezdődik), mindjárt hozzá is kell tennünk, hogy mindez csak a fizikai életfeltételekre vonatkozóan igaz. Az ország ugyanis szellemi-kulturális erőforrások tekintetében hiányt szenved. Ezt két, panaszának hangot adó, 298. paginán olvasható szállóige tükrözi a legszemléletesebben: *Hungaria doctorum virorum noverca*, illetve az alábbi disztichon: *Presbiter et rector, iudex, sunt quamvis in urbe, / unum sed regnum vix alit astronomum*. Az persze szintén további kérdéseket vet fel, hogy az iménti megállapításban a 'Hungaria' terminus pontosan mire is vonatkozik: Erdély is beleértendő-e, vagy éppen ennek ellenpontját képezi, csábító alternatívát kínálva a szellemi elit számára. Értelmezésünk szempontjából persze az előbbi eshetőség volna szerencsés. Mindenesetre a közölni szándékozott mondanivalóhoz talán közelebb jutunk, ha ezzel párhuzamosan egy másik bejegyzést is szem előtt tartunk: „Az ügyek tekintetében a hazaiakat kell előnyben részesíteni, nehogy a külhoniak munkálkodásának folyamatos igénybe vétele elmaradottsággal és hanyagsággal, sőt műveletlenséggel vádoljon minket a világ előtt.”²⁵ Amennyiben jól értelmezem, a kontextus nélkül előttünk fekvő szöveg lényegében a hazai humántőke preferálásáról, a honi szellemi elit megerősítéséről értekezik, amelyből egy ilyen adottságokkal rendelkező ország önellátásra képes, nem szorulna behozatalra. Nem kerüli el a figyelmet ugyanakkor az sem, hogy a jelenlegi körülmények egyelőre nem kedveznek ennek a törekvésnek.

Ebbe a kontextusba szintén jól kapcsolódik az az államigazgatás-elméleti megjegyzés – természetesen szintén idézet²⁶ –, amely arra a vitaindító

²⁴ *Transylvanorum regio salubri praecipue aere aliisque, quibus humana indiget vita communitatibus, fertilitate potissimum et temperamento optabili praestat.*

²⁵ A Lutsch által idézett szöveg: *Domestici rebus praeficiendi, ne semper accersita peregrinorum industria nostram orbi accuset infantiam ac negligentiam plusquam certe barbaricam* [!]. (pag. 296.)

²⁶ M. Antonius Burchardus: *Progymnasmatum eloquentiae pars altera*. Stetini, Typis Kelnerianis, impensis Johannis Eichornii, MDCXII. 64. (De praestantia ordinis literarii).

megjegyzésre ad választ, miszerint a tanulatlanok (*illiterati*) sikerrel tudják kormányozni az államot. A reagáló fél fenntartásokkal támogatja is ezt a nézetet: az említett személyeket valóban nem szükséges kizárni a hivatali adminisztrációból, azonban vezető pozícióba sem szabad kerülniük. Van azonban az állam feladatai között olyanok, amelyek ellátására maradéktalanul alkalmasak. A szó ráadásul félrevezető is, ugyanis a kor és az élettapasztalat által kellő tudásra szert tett emberek definíció szerint ide sorolhatók, ebből a szempontból azonban helytelen rájuk is ezt a kifejezést alkalmazni.²⁷

Mindezek tehát ismét viszonylagosan kerek gondolati ívet képeznek. Mindebben azonban az az igazán érdekes, hogy a fenti két idézet Lutsch szándékos beavatkozásával nyerte el kötetbeli alakját és jelentését. Erdély jó levegőjű, gazdagon termő országának jellemzése valóban szívet melengető, ám az említett sorok nem máshonnan származnak, mint egy Kína leírását tárgyaló kötet első oldalairól.²⁸ Átvevőjük tulajdonképpen nem tett mást, mint egyszerűen kicserélte a Kína nevet Transszilvániára.²⁹ A második, általános értelművé lett bejegyzés, amely a hazaiak elsőbbségére vonatkozik, eredetileg szintén nem általános értelemben fogalmazódott meg. A szöveg Baranyai Decsi János erdélyi történetíró *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* című munkájának előszavából származik, és azt a történetírói elvet fogalmazza meg, hogy az általa felhasznált korábbi munkák esetében a külföldi, magyar vonatkozású részekben sokszor tévedő vagy aránytévészto szerzőkkel szemben előnyben kívánja részesíteni a hazai alkotók műveit.³⁰ A szöveg eredeti forrása ismeretében ez a jelentés

²⁷ *Multi illiterati feliciter gubernarunt rem publicam. R(espondeo) non excludendos esse plane a re pub(lica), sed soli ut eam obtineant aut etiam primas habeant, concedend(um) non esse. Sunt quaedam expedien(da) in re pub(lica), quae possunt per illiteratos commode effici. Et inter illiteratos sunt multi viri prudentes, qui per aetatem et conversationem cum aliis acquisiverunt multarum rerum usum. Hi non recte illiteratis accensentur. Non en[im] literae sunt imagunculae et pictu[r]ae chartis illitae, quas isti ignorant, [se]d prudentiae quaedam excellens [vis, a qua] optim[e] instructi sunt.* (pag. 245.)

²⁸ Ioannis Consalvi Mendozae Narrationis historicae de amplissimo Regno China; [...]. In: Nova et succincta, vera tamen historia de amplissimo, potentissimoque, nostro quidem orbi hactenus incognito, sed perpauca abhinc annis explorato Regno China; [...]. Ex Hispanica primum in Italicam, inde in Germanicam, ex hac demum in Latinam linguam conversa: opera Marci Henningi Augustani. M.D.XIC.[!] Francofurti ad Moenum. 33–34.

²⁹ [...] *Chinarum vero regionem salubri praecipue aere aliisque, quibus humana indiget vita commoditatibus, fertilitate potissimum et temperamento optabili praestare perspexissent; [...].*

³⁰ *Sed, ut mea quidem fert opinio, ad perfectionem antiquitatis nostrae hoc desideratur, ut collatis omnibus omnium in hoc genere scriptorum monumentis ac fragmentis universa rerum Vngaricarum historia vere, breviter, ac pure inde usque a primordio ad hanc nostram memoriam, in unum quoddam corpus ac breue compendium redigatur, et quidem redigatur a nostratibus, ne semper accersita peregrinorum industria, nostram Orbis accuset infantiam ac negligentiam plusquam certe barbaram (Iohannes Decius Barovius: Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici, Claudiopoli Transylvanie, 1593. praef.).* Az eredeti sorok jelentése tehát: „A (történeti)

kihallható a Lutsch által hozzáírt első szavakból is, ám kérdés, hogy forrás-megjelölés híján nem épp annak átértelmezése volt-e valódi szándéka. Lát-hatjuk, hogy Lutsch gyakorta saját igényeihez igazít másoknál meglelt gondolatokat.

Várakozásainkkal ellentétben elenyésző a Lutsch saját megfogalmazásában lejegyzett szövegek száma. Gondolatait, mint oly sokan azóta is, mások szócsövén keresztül, kifejezőnek tartott idézetek révén örökítette meg: formuláskönyv-beli bejegyzései legalábbis erről tanúskodnak. Mostani ténykedésünk leginkább egy mozaik rekonstrukciójához hasonlított: a kötet utolsó lapjainak különböző pontjairól összeválogatott, egymástól lényegében független elemek közvetítő közegén keresztül szűrődő, mégis koherenciát mutató gondolati tartalmak feltérképezése kétségtelenül igencsak ingoványos terület. Az előbbieken erre tettünk egy részleteiben talán helytálló kísérletet. Az általa forgatott különböző munkák további vizsgálata révén bizonyára sokkal kifinomultabb és tárgyilagosabb kép rajzolható meg személyes műveltségéről.

ATTILA TUHÁRI

*What's on the mind of a requisitioner?
The notes of István Lutsch, a letter-finder from Kolozsmonostor*

The volume, currently preserved in the National Archives of the Hungarian National Archives (MNL OL F 15-2.), called the Révay Formulation Book, originally begun in the 1540s at the Minor Chancellery in Pozsony, was undoubtedly transferred to the archives of the Kolozsmonostor convent from the estate of its last owner, István Lutsch of Kolozsvár. Lutsch, who had worked as a notary in the prince's chancellery and was appointed requisitor of the Kolozsmonostor convent in 1661, also added his share to the rich content of the volume: he enriched and modernised the material not only with new formulas, but also with other types of entries (diplomatic letters, legal texts, special vocabulary, etc.). In this paper I look at the more personal, mostly short entries and quotations which he saw fit to include in the last pages of the volume, mainly because of his own interest and personal involvement. I briefly examine the themes around which these entries are grouped, and whether there is any kind of design behind the recording of (at least some of) these comments. Through these notes, we gain an insight - necessarily limited - into the motivations and worldview of an official who held an influential position in a legal deposit agency that kept documents of national importance and who had attended universities abroad.

események összefoglalásakor a hazaiakat kell előnyben részesíteni, nehogy a külföldi munkáinak folyamatos segítségül hívása elmaradottsággal és hanyagsággal, sőt műveletlenséggel vádoljon minket a világ előtt.” (Vagyis a *rebus* itt pregnáns értelemben szerepel.)

KISS PÉTER

Az örmény kereszténység születése egy erdélyi történetíró nézőpontjából

Az örmény identitás egyik legfontosabb eleme az örmények keresztény hite. Szinte mindenki számára ismert az a toposz, miszerint Örményország volt az első keresztény ország a világon. Jelen dolgozatomban én is ezzel a meghatározó eseménnyel foglalkozom. Annak ellenére, hogy az örmények számára a kereszténység felvétele egy, az identitásukat meghatározó esemény, a korai örmény történetírók csupán egy aspektusból vizsgálták a történetet, és így csak egy tapasztalatot hoztak létre az eseménnyel kapcsolatban. Felmerül azonban a kérdés, hogy az évszázadok során megmaradt-e ez az egyetlen tapasztalat, vagy a folyamatos újra írás során egy új tapasztalat képződött.

A tapasztalat (*Erfahrung*) vagy ahogy a német történetfilozófus, Reinhart Koselleck írja „a velünk élő múlt” segítségével az ember feldolgozza a történelmet. Dolgozatom elméleti hátterét is Koselleck tapasztalat-elmélete adja. Hipotézisem szerint az évszázadok során, ha nem is teljes egészben, de mindenképp változnia kellett a meglévő tapasztalatnak. Hipotézisem vizsgálatához két szerző munkáját hasonlítom össze:

Agat 'angelay Patmut 'iwn Hayoc '. ašxat. G. Tēr-Mkrtič 'ean – S. Kanaeanc '. Tip 'lis, 1909. [Agat 'angelos örmények története. Kiad.: G. Tēr-Mkrtič 'ean – S. Kanaeanc '. Tbiliszi, 1909.] [továbbiakban Agat 'angelos]¹

Agat 'angelos munkája az egyik legfontosabb forrás az örmény kereszténység születéséről. Az örmény szerző története hordozza az örmény köztudatban élő tapasztalatot az örmény kereszténység születéséről, amely évszáza-

¹ Dolgozatomban az örmények nevek átírása során az ún. Hübschmann-Melliet-rendszert használok. Agat 'angelos legújabb kritikai kiadását lásd: AGAT 'ANGELOS (1976), *Hayoc 'Patmut 'iwn = History of the Armenians*, trans. and comm. by Robert W. THOMSON. Alabany, State University of New York Press. Agat 'angelos munkájából csupán részletek érhetőek el magyar nyelven (Világosító Szent Gergely kínzását mutatja be), erről lásd bővebben: SCHÜTZ Ödön – Pete György (1995), *Hajk és Bél harca. A régi örmény irodalom kincsestára*. Szombathely, Életünk Szerkesztősége. 63-75. Mivel ebben a munkában csak részletek olvashatóak, a dolgozatban olvasható Agat 'angelos szövegrészek a szerző saját fordítása.

dokon át fennmaradt. Agat 'angelost a következő szerzővel hasonlítom össze:

Örmény Nemzet Históriája. Kezdetektől az 18^{dik} Század végéig. Több írók elő adás szerint. Le iratott Nemzeti Nyelven. Nemes Kettős Magyar hazának egy uj Polgára, Dondoni Wártán Joseff által. Tusnádon [...] 1800 [továbbiakban Dondoni]²

Dondoni egy, a történettudomány számára még nagyrészt ismeretlen erdélyi örmény szerző, aki a XVIII-XIX. század fordulóján írta meg több mint 800 oldalas munkáját. Története egyedülálló, hiszen egészen napjainkig nem született ekkora terjedelmű az örmény történelmet magyar nyelven, monografikus szinten összefoglaló munka. Sajnos Dondoni könyvéből csupán egyetlen kézirat áll rendelkezésünkre, nyomtatásban nem jelent meg.

Dondoni Wártán József munkájából csupán a harmadik fejezet 20 oldalát hasonlítom össze Agat 'anglos teljes munkájával. Hipotézisem szerint az erdélyi örmény írónál akaratlanul is meg kellett változnia a keresztény Örményország születéséről tapasztalat, mivel nem csak Agat 'angelos történetét, hanem több, ókori és Dondonival kortárs (XVIII. század) forrásokat is felhasznált munkája megírása során, így a szerző – ha valóban több forrást is felhasznált az adott szövegrészhez – mindenképpen egy megváltozott tapasztalatot kell, hogy közöljön az olvasóval, és így létrehozhatott egy új tapasztalatot.

Erfahrung: Reinhart Koselleck-elmélete

A XX.. század első felétől német filozófusok egyre intenzívebben kezdtek el foglalkozni a fogalomtörténettel, ezzel együtt az emlékezet és a „tapasztalatok” szerepével a történelem alakításában. Eltávolodva von Ranke filozófiájától, a posztmodern történészek egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek az egyéni, személyes tapasztalatokra, amelyek nem feltétlen az ún. elsődleges forrásokon alapulnak, hanem sokkal inkább az egyén, társadalmi csoport személyes emlékezetén egy-egy történéssel kapcsolatban. Így alakulhatott ki az a nézet, miszerint a történelem elsősorban az érintettek egyéni tapasztalataiból alakul ki. Minden tapasztalat tartalmaz azonban *idegen* tapasztalatokat, amelyek vizsgálata elsősorban a historiográfia kutatások célja.³ Épp ezért egyre fontosabb lett, az általunk a mindennapi életben hasz-

² A kézirat őrzési helye: Budapest, Orlay utcai Örménykatolikus Levéltár (jelzet nélküli).

³ Vö.: Reinhart KOSELLECK (2000), Erfahrungswandel und Methodenwechsel. In Reinhart KOSELLECK (hrsg.) (2000), *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag. 27-78.; 34. Az idegen tapasztalathoz hozzákapcsolódik még egy nagyon fontos jelenség,

nált fogalmak – mint például emlékezet, tapasztalat, elvárás – pontos meghatározására, azért, hogy azokat a megfelelő értelemben használják a történészek tudományos munkájuk során. Épp ezért én is az *Erfahrung* fogalmának pontos bemutatásra törekszem.

Az Erfahrung

Koselleck »*Erfahrungsraum*« und »*Erwartungshorizont*« - zwei historische Kategorien című munkájában a következőképpen ír a tapasztalatról:

„*Erfahrung ist gegenwärtige Vergangenheit, deren Ereignisse einverleibt worden sind und erinnert werden können. Sowohl rationale Verarbeitung wie unbewußte Verhaltensweisen, die nicht oder nicht mehr im Wissen präsent sein müssen, schließen sich in der Erfahrung zusammen. Ferner ist in der je einigen Erfahrung, durch Generationen oder Institutionen vermittelt, immer fremde Erfahrung enthalten oder aufgehoben. In diesem Sinne wurde ja auch die Historie seit alters her als Kunde von fremder Erfahrung begriffen.*“⁴

Koselleck szerint tehát a *tapasztalat* egy „velünk élő múlt” (*gegenwärtige Vergangenheit*), ami három különböző módon keletkezhet. Az első mód, amikor megtörténik az adott esemény. Ekkor a kortársakat egy teljesen új impulzus, szinte meglepetésként (*Überraschung*) éri – nevezhetjük ezt akár *őstapasztalatnak* (*Urerfahrung*), – ami aztán kiváltja az emberből egy új tapasztalat megszületését. Mindenki, aki hagyja magát valamilyen esemény által meglepni, valójában egy tapasztalatot hoz létre az adott eseményről. Mindez történhet személyek szintjén, de a történetírás által akár teljes társadalmi szinten is. Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben az esetben nem arról van szó, hogy az adott tapasztalatot visszavezetjük egy-egy személy-

a tapasztalati szegénység (*Erfahrungsarmut*). Walter Benjamin szerint azonban ez a „szegénység” egy kifejezetten hasznos elem, mivel meghatározott események – Benjamin az I. világháború eseményeit hozza fel példának – egyszerűen olyan tapasztalatokat váltott ki az emberekből, amiket csak úgy tudtak feldolgozni, hogy közben egy jelentős veszteség érte az addig létrehozott tapasztalat mennyiségét. Ez azonban magában hordozza azt, hogy az új, feldolgozatlan események egy teljesen új aspektusból feldolgozandók, így egy addig ismeretlen nézőpontból tudja az ember vizsgálni a tapasztalatokat. Ebben az esetben a felejtés nem egy végérvényes veszteséget jelent, hanem azt, hogy az addigi keretek helyett, egy teljesen újban tudja az ember a tapasztalatokat feldolgozni és elemezni. Vö. Walter BENJAMIN (1991²), *Erfahrung und Armut – Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien*. In Rolf TIEDEMANN – Hermann SCHWEPPEHÄUSER (hrsg.) (1991²), *Walter Benjamin Gesammelte Werke*. 2. Band 1 Teil. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag. 2. Auflage. 213-219.

⁴ Reinhart KOSELLECK (1992), »*Erfahrungsraum*« und »*Erwartungshorizont*« - zwei historische Kategorien. In Reinhart KOSELLECK (hrsg) (1992), *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlichen Zeiten*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag. 349-375;354.

hez, vagy személyek csoportjához, hanem arról, hogy ezt a tapasztalatot minden ember újból átéli és elszenved, vagy éppen tudatosan, vagy nem szándékosan részt vett benne. Pont ezért van értelme annak, hogy a történész módszertani megközelítéseit a saját, egyéni tapasztalataira alapozza, mivel nélküle az újításai nem lennének értelmezhetőek.⁵ A második mód, amikor egy tapasztalatot megismétlünk, visszahozunk. Ilyenkor nem egy meglepődés az, ami új tapasztalatot hoz létre, hanem a megismétlés. Ide tartozik például egy-egy személyes családi történet átörökítése az újabb generációnak. Az idősebb generáció elmeséli saját tapasztalatait egy-egy általuk átélt, meglepődés által létrejött tapasztalatot, ami a fiatalabb generációnak azonban nem feltétlen okoz meglepődést (iskolai tanulmányiak miatt), hanem a már ismert tapasztalatot elevenítik fel, így jön létre egy újabb tapasztalat. Koselleck ennél a tapasztalatszerzési módnál kiemel egy nagyon fontos elemet: ez az antropológiai meghatározottság. Egy ember nem örökéletű, ezzel együtt a személy által hordozott tapasztalat sem az. Ugyanazt a tapasztalatot nem lehet áthagyományozni egyik generációról a másikra, hiszen közben egy új tapasztalat képződik. Egy másik antropológiai meghatározottság az emberi emlékezőképesség. Egy ember nem tud mindenre emlékezni, még akkor sem, ha személyesen átélt egy eseményt, hanem csak bizonyos, az egyén számára fontos tapasztalat él tovább az emlékezetben. A genetikai meghatározottság mellett a szociális és a politikai csoporthoz tartozás is szerepet kap. Ez a három együtt határozza meg, hogyan ismétli meg az adott személy, csoport az adott tapasztalatot. Ugyanakkor ez a három meghatározottság nem állandó egy ember életében, máshogy dolgozza fel egy személy ugyanazt a tapasztalatot gyermekkorában és időskorban, mások a szociális viszonyai és a politikai meghatározottságai is, így egy ember élete folyamán rengeteg új tapasztalatot hoz létre régi tapasztalatok megismétlésével.⁶

Tapasztalat tehát képződhet meglepődésből, amikor egy esemény teljesen újként ér minket, amit fel kell dolgozni és ez hozza létre a tapasztalatot, valamint képződhet a már átélt tapasztalatok megismétlésével, amelyek azonban az antropológiai meghatározottságok miatt megváltoztathatják az eredeti tapasztalatok. Ez idézi elő a harmadik tapasztalatszerzési módot, a tapasztalati változást (*Erfahrungswandel*)

⁵ Vö. KOSELLECK, 2000:34.

⁶ Vö. KOSELLECK, 2000:35-37. Az antropológiai meghatározottsággal összefügg két másik fogalommal: a tapasztalati térrel (*Erfahrungsraum*) és az elvárási horizont (*Erwartungshorizont*). Koselleck szerint egy tapasztalt ember már meg tudja becsülni, hogy adott esemény milyen tapasztalatot hozhat magával, milyen elvárásokat tud az adott tapasztalathoz rendelni a személy. Bővebben lásd erről: KOSELLECK, 1997:349-375.

Erfahrungswandel

A tapasztalatok – mint láttuk – egyedülállóak, mivel azok vagy létre lettek hozva, vagy meg lettek ismételve. Épp ezért minden történet, ami tapasztalatokból áll, mindig kettős aspektussal rendelkezik. Ez az, ami lehetővé teszi az ún. tapasztalati váltást. Ez a változás azonban többféle lehet; éppúgy hosszantartó, mint csak részben vagy teljesen véghez vitt. Éppen ezért a tapasztalatváltozás lehet rövid, közép- vagy hosszútávú.⁷

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a különböző tapasztalatokat hogyan tudjuk hosszútávon rögzíteni – függetlenül attól, hogy egy eredeti tapasztalatról vagy egy megváltoztatottól beszélünk. A rögzítés egyik legkönnyebb módja, ha írásban rögzítjük saját tapasztalatainkat, ugyanakkor több különböző szintet kell elkülönítenünk akkor, amikor leírunk egy történetet, és ezzel feldolgozunk egy tapasztalatot.

Az első szint, amit Koselleck elkülönít a leírás (*aufschreiben*). Ez a történetíró módszer még a tapasztalat születéséhez kapcsolódik leginkább. A történész munkája során leginkább ezt a leírói módot nevezi meg elsődleges módnak. A történetést ekkor elsősorban az egyszeri tapasztalatok megtarthatatlansága kényszeríti arra, hogy megörökítse ezeket. Ennél a történetírói szintnél a történész elsősorban a szemtanúk saját tapasztalataira épít a történetének megírásakor. Koselleck két történetírót említ példaként: Hérodotoszt és Thuküdidészt. A két görög történetíró különbözőképp valósította meg a *leírást*, azonban minkettejükre igaz, hogy elsősorban az általuk összegyűjtött tapasztalattéményekre alapozva írták meg történeteiket, nem pedig saját, akár általuk is átélt tapasztalataikból táplálkozva hozták létre azokat. Éppen ezért már ennél a történetírói módszernél lezajlik egy tapasztalati változás, hiszen a történetírónak ki kell választania a tapasztalatok közül azokat, melyeket ő relevánsnak tart a történeti ismertetés szempontjából.⁸ Az általunk vizsgált örmény nyelvű művek szerzői is leírást végeztek munkájuk létrehozása során, Thuküdidészhez hasonló módon, mivel ők is kortársként írták le az eseményeket.

Ahogy halad a történelem egyre több tapasztalat képződik azonban egyegy eseményhez. Az emberek nagyon könnyen hajlanak arra, hogy egyéni élményeikre a tapasztalataik forrásaiként tekintsenek. Amikor ez megtörténik, a történetíró tovább írja (*fortschreiben*) a történetet. A legegyszerűbb módja ennek a krónikairódalom, ahol az eseményeket a történetírók annalisztikus sorrendben közlik. A tovább írás során a történetíró már nem csupán az általa könnyen beszerzett tapasztalatokra (saját tapasztalatok, szem-

⁷ Vö. KOSELLECK, 2000:37-41. Fontos megjegyezni, hogy ez a kettős nézőpont, ami a tapasztalatoknál fennáll, mindig időhöz kötött. Az idő történetírásban betöltött szerepéről lásd KOSELLECK 2000:287-296.

⁸ Vö. KOSELLECK, 2000:42-47.

tanúk tapasztalatai – korai oral history) épít, hanem a már a *leírás* során létrehozott új tapasztalat mennyiségét is felhasználja. Azonban a feltételezés, hogy *leírás* a történetíróhoz időben csak közeli eseményekről, míg a tovább írás csak távolabbi eseményre érvényes. Koselleck is a római fogásba került görög történetírót, Polübioszt emeli ki, mint a legjobb példát a *tovább írás* bemutatására.⁹ Az örmény történetírás legtöbb munkáját ebbe a történetírói módba tudjuk rendelni. A dolgozatban bemutatott munkák közül Dondoni munkája – hipotézisem szerint – ebbe a csoportba tartozik, hiszen ugyan végbemegy itt is a *tapasztalat változás* ugyanakkor nem hoz létre olyan komplex új művet, mint amit az utolsó történetíró módszer segítségével lehet.

Az utolsó történetírói módszer az úgynevezett átírás (*umschreiben*). A legösszetettebb módszer, amely során a történetíró nem csupán egy új *tapasztalatot* hoz létre, hanem egyszerre leírja és tovább is írja az adott tapasztalatot. Ennek során egy eddig le nem írt, teljesen új tapasztalat jön létre, így itt legnagyobb a *tapasztalati változás* mértéke. Ilyenkor nem csupán egy rövidtávú változás jön létre, hanem az igazán hosszanható változás is létrejön. Ugyanakkor ezt a történetíró módszert nehéz megkülönböztetni a leírástól. Hiszen mindkét történetírói módszer egy „frissen” keletkezett tapasztalatot ír le, először és egyedülálló módon. A két módszer között azonban lényeges különbség, hogy míg a leírás egy elsődleges leírása egy adott tapasztalatnak – ez azonban nem egyenlő azzal, hogy először írom le, hiszen ez történik az átírás újonnan létrehozott tapasztalatával is –, addig az átírás már nem egy elsődleges említés. Ahhoz, hogy jobban megértsük a kettő közötti különbséget Koselleck a két leghíresebb görög történetíró – Hérodotosz és Thuküdidész – munkáját hasonlítja össze. Mindkét szerző leírja az athéni zsarnok, Hipparkhosz meggyilkolását. Hérodotosz szerint a zsarnokölőket egy, közös cél, a demokrácia létrehozása volt az, ami „rákényszerítette” cselekedetükre, ezzel pedig egy általános, a közjót szolgáló tény jelöl meg a gyilkosság jogosságának alátámasztására. Ezzel szemben Thuküdidész nem az orákulum jóslatára, álmokra vagy a rivális arisztokrata-családok összeesküvésére alapozza a gyilkosság jogosságát, hanem egy személyes okra, szerelmi bosszúra vezet vissza a gyilkosságot, így egy sokkal realiztikusabb képet bontott ki abból a tapasztalatból, amit Hérodotosz írt le. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy Thuküdidész elolvasta Hérodotosz munkáját és azt átírta, hanem hogy a Hérodotosz által rögzített, de más forrásokban (akár oral history során) is megőrzött tapasztalatot írta át. Hérodotosz volt az első, aki a Hipparkhosz meggyilkolásához kapcsolódó tapasztalatot írásban rögzítette. Thuküdidész már ezt a tapasztalatot írta át, amikor a személyes okot említi meg a gyilkosság alátámasztásához. Eb-

⁹ Vö. KOSELLECK 2000:47-53.

ben a tapasztalati változásban láthatjuk mindazt, amit az átírás tartalmaz. Egy már ismert tapasztalatot hoz létre, amit egyszer lehet csak véghez vinni, mindezt először írja le, ezzel együtt pedig tovább is írja az addig meglévő tapasztalatot, hiszen az előző tartalom teljes egészében nem veszik el. Az örmény történetírásban az egyik legjobb példa erre a XVIII. századi örmény történetíró, Mik'ayēl Č'amč'eanc'munkája. Č'amč'eanc' azzal, hogy az addigi tapasztalatokat összesítve függetlenedik az addigi narratívától és új tapasztalatot hoz létre.

Agat'angelos és a keresztény örmény irodalom kezdetei

Az örmény irodalom kezdete az V. század első harmadára tehető (a legenda szerint 405), amikor Mesrop Maštoc' és I. Sahak Part'ew örmény katolikosz (387-428) irányításával megalkották a napjainkig használt örmény ABC-t.¹⁰ Az első munkák közé tartozott a Biblia és korai egyházatyák (elsősorban szír egyházatyák) teológiai munkáinak örmény fordításai. A teológiai munkák mellett megszületettek az első történelemmel foglalkozó művek is. A korszakhoz tartozó szerzők – mint P'awstos Biwzandac'i, Łazar P'arpec'i, Elišē – saját koruk történetét mutatják be, míg Mesrop Maštoc' tanítványa, Koriwn mestere életének történetét írta meg.¹¹ A hagyományos nézet szerint ehhez a történetírói csoporthoz tartozik Agat'angelos is.

Agat'angelos (görög eredetű név, jelentése „jó hírt hozó”) *Örmények története* (*Hayoc' Patmut' iwnn*) című munkája, amiben Nagy Trdat (298-330) megkeresztelkedését és az örmény kereszténység kezdeteit mutatja be a szerző. Agat'angelos műve – ellentétben több örmény szerző művével – teljes egészében, több nyelven (örmény, görög, arab, grúz, etióp stb...) ránk maradt. Az *Örmények története* kronológiai behatárolása rendkívül nehéz. Habár a szerző önmagát, mint az események szemtanújaként mutatja be – ez alapján a IV. század első felében készült a munka – ugyanakkor más,

¹⁰ Feltételezhetően az örmény írás kialakulása előtt is létezett örmény irodalom, amit szírül, valamint görögül írhattak. A kereszténység előtti, illetve a korai keresztény örmény munkáiból azonban semmi nem maradt ránk. THOMSON 1976:XIII-XIV.

¹¹ Elišē örmény történetíró az V. század lefontosabb örmény fegyveres konfliktusáról az ún. Vardananc'-háborúról ír munkájában. Műve legnagyobb részét azonban teológiai kérdésekre adott válaszok teszik ki. A történeti kutatás korábban elfogadta a szerző állítását, miszerint kortársként átélte a Vardananc'-háborút, ugyanakkor az újabb kutatások (elsősorban a teológiai részek alapján) már későbbre datálja Elišē történetét. Łazar P'arpec'i – hasonlóan Elišéhez – az V. század örmény történetével foglalkozik munkájában az Arsakuni- dinasztia bukásától (428) egészen a 484-ben megkötött nvarszaki egyezményig. Elišétől eltérően Łazar P'arpec'i nem teológiai aspektusból írja meg *Örmények története* (*Hayoc' Patmut' iwnn*) című munkáját, hanem kifejezetten a történeti eseményekre helyezi a hangsúlyt, és Elišétől eltérően nem tarja a Sátánnal egyenértékűnek a perzsa uralkodót, aki leverti az örmény főurak (naxarar) lázadását. Vö. Nina. N. GARSOĪAN (1999), *Reality and Myth in Armenian History*. In Nina. N. GARSOĪAN (ed.) (1999), *Church and Culture in Early Medieval Armenia*. Aldershot, Ashgate/Varioum. (Varioum Collected Studies Series, CS648.) Bookpart XII. 118-145; 127-132

IV-V. század eleji örmény történetíró, P'awstos Biwzandac ı, annak ellenére, hogy ismeri Világosító Szent Gergely (Surb GergelyLusaworič) tevékenységét, Szent Hrip ısimē és társai vértanságát és tudósít a niceai zsinatról, egyáltalán nem említi Agat ıangelos nevét.¹² Az első szerző, aki név szerint említi Agat ıangelost, az V-VI. század fordulóján élt Łazar P'arpec ı.¹³

A legkorábbi örmény szövegrészletek a X. századból valók, ugyanakkor a teljes szövegkorpusz (rövidítés: Aa) csak egy XIII. századi kéziratban maradt ránk.¹⁴ Agat ıangelos örmény verzióját először 1709-ben Konstantinápolyban adták ki, és ezt követték a XIX-XX. századi kiadások, az első kritikai kiadást 1904-ben, Tbiliszipben adták ki. Az Aa mellett még két jelentős szövegkorpuszt ismerünk, az ún. Ag – görög és az Ar – arab nyelvű verziót, melyek egyenesen levezethetőek az Aa-ból.¹⁵ Megjegyzendő, hogy Ag mellett azonban létezik egy másik, görög nyelvű korpuszcsalád, ami ne az Aa-ból származik, hanem egy másik, mára elveszett örmény korpuszból.¹⁶

Agat ıangelos *Örmény története* 14 fejezetre, egy elő és egy utószóra osztható. Az előszóban a szerző egy kereskedő, aki a tengeren életét kockáztatva keres gyöngyöt és drágaköveket hercege számára, valamint az író, aki beleveti magát a történelem tengerébe, hogy kincset találjon olvasói számára, közötti párhuzammal foglalkozik, valamint röviden bemutatja saját magát.¹⁷ Ezután a 14 fejezetben Agat ıangelos bemutatja Örményország megtérítését, Világosító Szent Gergely (Surb GergelyLusaworič) kínzását, III. Trdat örmény király meggyógyítását és megkeresztelkedését. Történetét a niceai zsinatról (325) szóló beszámolóval zárja. Az utószóban Agat ıan-

¹² Vö.: P'AWSTOS BIWZANDAC ı (1989), *Buzandaran Patmut ıwnk ı* = *The Epic Histories attributed to P'awstos Biwzand.* Ed. and trans. by Nina. N. GARSOĪAN. Cambridge/Mass. Harvard University Press. III. 16-20

¹³ Agat ıangelos időbeli meghatározásáról lásd bővebben: THOMSON 1976:XIII-XVIII.

¹⁴ A kéziratról lásd bővebben: YAKOVBOŠ. TAŠEAN (1895), *C ıc ık hayerēn jeragrac ı*. Viēna, Mxitarean Dparan, Band 1 Buch 2. 70-71. (no. 56.) [YAKOVBOŠ. TAŠEAN (1895), *Örmény kéziratok katalógusa*. Bécs, Mechitarista Nyomda, 1. kötet 2 könyv. 70-71 (no. 56.)]

¹⁵ Az Aa-ból származó görög nyelvű verzió első, 1762 kiadása XII. századi kézirat (Laurentianus VII. 25: Firenze) másolatán alapul. Több kiadás után végül az 1973-as, Guy Lafontaine által kiadott kritikai kiadást jelöljük Ag rövidítéssel. Vö. Guy Lafontaine (1973), *La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange*: Édition critique. Louvain-la-Neuve, Université catholique de Louvain. (Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain, 7). 13-15. Az Ar rövidítéssel ellátott korpusz az Ag korpusz IX-X. századi arab fordítása. Ar-hoz lásd bővebben: ARAM TER-ŁEWONDYAN (1973), Agat ıangelosi arabakan xmbagrut ıan norahayt ambołjakan bnagirō. *Patmabanasirakan Handes.* 60,1. 209-228. [ARAM TER-ŁEWONDYAN (1973), Agat ıangelos arab szerkesztésének legújabb teljes kézírata. *Patmabanasirakan Handes.* 60,1. 209-228]

¹⁶ Ehhez a görög nyelvű korpuszhoz kapcsolódott a feltevés, miszerint Agat ıangelos eredetileg görög nyelven írta meg az *Örmények történetét*, mára azonban ez már egy megcáfolt hipotézis. Ehhez és az Agat ıangelos-kiadásokhoz lásd összefoglalóan: THOMSON 1976:XXII-XXIV.

¹⁷ „És most oly parancs érkezett hozzám, Agat ıangeloshoz, aki a nagy városból, Rómából vagyok, képzett az ősök művészeiben, valamint a latin és a görög nyelvben és tehetséges az írásban” (Agat ıangelos, *Hayoc ıPat.* 12§) – a szerző saját fordítása.

geős még egyszer bemutatkozik, és hangsúlyozza, hogy történetét saját tapasztalatai alapján írta meg.¹⁸

Annak ellenére, hogy Agat 'angelos „művészetekben képzettként” határozza meg önmagát, munkája, mint történeti dokumentum, rendkívül csekély értékű, sokkal inkább egy hagiográfiai munka, mint az örmény kereszténység születésének részletes bemutatása.¹⁹

Dondoni Vártán József, egy örmény történetíró Erdélyből

A XVIII-XIX. század fordulóján, Erdélyben élő örmény diaszpóra már szinte teljesen asszimilálódott az őket körülvevő magyarságba. Az erdélyi örmény közösségen belül ugyanakkor a korszakban nem találkozzunk olyan törekvéssel, ami kifejezetten az örmény nyelv, identitás vagy kultúra őrzését tűzte ki céljául. Egyetlen kivétel a korszakban élt magyar-örmény történetíró, Dondoni Vártán József.²⁰ Dondoni életéről szinte semmit nem tudunk. Munkája előszavában leírja, hogy örmény származású, de már a magyar az anyanyelve, örményül külföldi tanulmányai során tanult meg.²¹

Dondoni munkájának célja –ellentétben az eddig bemutatott örmény szerzőkkel – nem az volt, hogy egy adott korszak történetét az utókornak bemutassa, hanem a már szinte teljesen a magyarságba asszimilálódott erdélyi örmény fiataloknak szánta a munkáját, az örmény történelem bemuta-

¹⁸ Vö. Agat 'angelos, *Hayoc 'Pat.* 892-900§

¹⁹ Vö. THOMSON, 1976:LXXV-XCVII.

²⁰ Az erdélyi örmények a 17. század közepétől folyamatosan telepedtek be az akkori Lengyelország területéről (Galícia és Podólia) a török-lengyel háborúk elől menekülve. Az Erdélybe érkező örmények kezdetben sok kiváltságot kaptak I. Apafi Mihály fejedelemtől (1672), azonban a Habsburg fennhatóság alá kerülő Erdélyben a bécsi udvar nem akart még egy újabb keresztény felekezetet látni, épp ezért az örményeknek unióra kellett lépnie a római katolikus egyházzal. Az örmények nagy része azonban nem fogadta el ezt és visszatelepült Moldvába, valamint Lengyelország területére. A magukra maradt örmények ezután nagyon gyorsan asszimilálódtak a magyarságba. Körülbelül száz év alatt lezajlott a nyelvcsere az örmények között. Habár Dondoni munkája egy sikertelen kísérletnek bizonyult az örmény identitás felelevenítésére (a könyv eddig még nem jelent meg nyomtatásban), a XIX. század végén azonban az erdélyi örmények identitása újból felerősödött, amit nagyban befolyásolt az örménykatolikus felekezetük. Az erdélyi örményekről lásd NAGY Kornél (2013), Az erélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco uniós püspök portréja. In KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, (szerk.) (2013) *Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus.* Budapest, OSZK-BTM. 17-18.; NAGY Kornél (2020), Világosító Szent Gergely kultusza Erdélyben a 17-18. században: elutasítás és elfogadás. In MÓRÉ Tünde – TASI Réka (szerk.) (2020), *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban.* Budapest, Reciti (Reciti konferenciakötetek, 8.). 189-199.; PÁL Judit (2013), Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In KOVÁCS Bálint – PÁL Emese, (szerk.) (2013), *Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus.* Budapest, OSZK-BTM. 9-16.

²¹ Dondoni, *Örm. Nem. Históriaja* II-III.

tásával elsősorban példát akart szolgáltatni nekik, hogy ne felejtsek el származásukat.²²

Dondoni a munkájában fejezetcímeken kívül nem használ külön alfejezet címekeket a szöveg tagolására, így egy egybefüggő szöveggel rendelkezik a kézirat. A szerző több helyen alkalmaz lábjegyzetet, itt azonban nem a felhasznált források adatait közli, hanem az általa fontosnak tartott, sok esetben kulturális mellékinformációk közlésre használja. Az olvasását megnehezíti, hogy a szövegen belül a szerző egyáltalán nem használ datálást, csupán a margóra kiírt évszámok alapján tájékozódhat az olvasó.

Dondoni számos örmény szerző munkáját felhasználta – műve előszavában pontosan felsorolja a felhasznált szerzők listáját – éppen ezért korábban azt feltételezték, hogy nem egy egyedülálló mű, hanem a korszak legfontosabb örmény történetírójának, és egyben Dondoni legfőbb forrásának Mik 'ayēl Č'amč'eanc' 1781-1784 között megjelenő, monumentális munkájának a magyar nyelvű kompilációja, illetve gyenge, jelentősen rövidített változata.²³ Az újabb kutatások alapján azonban ki lehet jelenteni, hogy a Dondoni művével kapcsolatos korábbi hipotézisek nem állják meg a helyüket, mivel ő nem csupán nyelvében, de stílusában is egyedülállót alkotott, s mivel két történetírói hagyományt is használ; a régi egyházi hagyományt az új mechtaritista történetírással, amit Č'amč'eanc' is képvisel.²⁴

²² Dondoni a következőképpen ír a fiataloknak: *E dicső kettős hazában, már többen vándorlásokba telepedtek a' Nemes Magyar Nemzet Polgárait nevelték. Sőt anyira meg eligedisbe vagy-nak, hogy már Elejek Származása helyéről is nem emlékeznek.* Dondoni, *Örm. Nem. Históriaja* I-II.

²³ Dondoni munkájáról lásd bővebben: Kovács Bálint (2021), „Hay Žolovurdi Patmut yunə”. Dondoni Vartan Yožef hungaralezvi jeřagiro. In *Ötar albyurneř haykakan galt'avaveri masin.* Erewan, HH-GAA-Patmakan Institut. (Mesrop ark' Ašcean Matenašar 218). 293-306. [Kovács Bálint (2021), „Örmény Nemzet Története”. Dondoni Vártán József magyar nyelvű kézirat. In *Idegennyelvű források az örmény diaszpórákról.* Jereván Örmény Köztársaság Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Mesrop Ašcean érsek könyvsorozat 218.). 293-306]

²⁴ Mik 'ayēl Č'amč'eanc' munkássága új fejezetet nyitott az örmény történetírásban. Az 1738-ban, Konstantinápolyban született író tanulmányait többek között az örmény tudományos fellegráiban, a Szent Lázár-szigeten végezte. 1762-ben lett a mechtarista rend tagja, 1769-ben pedig vardapetté (teológiai doktorrá) avatták. Č'amč'eanc' nem szobatudós volt. Élete során rengeteget utazott (Velencétől-Bagdadig) és ezen utak során megpróbálta a lehető legtöbb örmény nyelvű forrást összegyűjteni, amit vagy eredetiben, vagy másolatban juttatott el Velencébe. Legfőbb művét a 3 kötetes: *Az örmények története, kezdetektől az Úr 1784. esztendőjéig (Hayoc' Patmut' iwnn, i skzbanē ašxarhi minč' ew Tearn 1784.)*, 1784-86 között adta ki a velencei mechtaristák központjában. Č'amč'eanc' korszakalkotó újítást vitt végbe művével. Az Európában korábban honos történetírói módszer szerint az örmény szerzők is csupán a fentebb említett nagy örmény szerzők írásainak összegyűjtését, és azokat egymás mellé állítását végezték el. Ezzel szemben Č'amč'eanc' nem csak az örmény szerzők műveit vizsgálta meg, hanem az összes elérhető, kiadott és még ki nem adott római és görög forrásokat is felhasználta művéhez, ami évszázadokig alapműként szolgált, nemcsak a történészeknek, hanem az szépíróknak is. Életéről lásd bővebben: Aľavni A. UT'UJYAN (1988), Mik 'ayel Č'amč'eanc' (kyanki ew gorcuneutyam hamarot urvagic.

A keresztény Örményország születése

A Kr. előtti I. századtól Örményország egy ütközőzóna volt a két nagyhatalom, a Római Birodalom és a Pártus Birodalom, illetve később a Szászánida Birodalom között. Az Artaszeian- királyság bukása után (Kr. u. 12) a Párthiából származó Arsakidák lettek az ország új uralkodói. Róma azonban Örményországot a hatalmába akarta vonni, ezzel biztosítva keleti tartományait a párthusok ellen. Néro császár (Kr. u. 54-68) megpróbálta erőszakkal átvenni a hatalmat egész Örményország felett, de nem járt sikerrel ez vezetett a rhandeiai szerződéshez (Kr. u. 63). A szerződés alapján a rómaiak elismerték az Arsakida uralmat Örményországban, de a király Róma klienskirálya lett. I. Trdat Rómába utazott, ahol Néro császár megkoronázta, így a rhandeiai szerződés megerősítést nyert.

A Párthus Birodalom bukása után (Kr. u. 224) a szászánidák Örményországot az uralmuk alatt akarták látni. Az Arsakunik' ellenséges viszonya a szászánidákkal szemben közelebb hozta egymáshoz a rómaiakat és az örményeket. II. (K'aj) Xosrov rövid időre vissza tudta hódítani az ország nyugati részét, de sikerei után a királyt meggyilkolták:

Agat'angelos:	Dondoni
„Akkor pedig a tanácsban ott volt a Párthus Királyság leghatalmasabb főura, akit Anaknak hívtak, előállt és megígérte, hogy boszszút áll saját népén (királyán), mintha ellenség lenne” (25§) „félíg kihúzták acél kardjaikat, majd lesújtottak a királyra, aki a földre rogyott” (32§)	„Ezen [...] telyesítésére fel vette, a régi Persa Uralkodó házba Bálháviak küzzül Anagot is ennek Testvéreit, kinek Nagy Darabb Tartományt, és több hivatalokat jutalomnak ajánlotta...” (131-132 pp.) „Ezek látván hogy szinte csak maguk közt lenne Koszrovot gyilkoló eszközökkel oldalba döftik. a ki véribefetrenge lováról le eset, a gyilkosok pedig futamodásra kerültek.” (133 pp.)

Lraber Hasarakakan Gitutyunner 9. 71-85. [Ałavni A. UT'UJYAN (1988), Mik'ayel Č'amč'ean (életének és munkásságának rövid összefoglalása) *Lraber Hasarakakan Gitutyunner* 9. 71-85.]. Č'amč'eanč' munkáját már nagyon hamar, 1827-ben lefordították angol nyelvre, Kalkuttában. A fordítást végző Yovhannēs Avdalan azonban a fordítás során jelentősen átszerkesztette a művet, így az csak két kötetes. A fordítást lásd: *History of Armenia by Father Michael Chamich from BC. 2247 to the year of Christ 1780 or 1229 of the Armenian Era. I-II.* Trans and ed by Johannes AVDALL Calcutta, Bishop's College Press, 1827. Feltételezésem szerint Dondoni találkozott Č'amč'eanč'-cal. Az örmény mechtarista szerzetes több ízben is járt az akkori Magyarországon, sőt 1789-1791 között az erzsébetvárosi mechtarista gimnáziumban tanított latin ógörögöt és örmény nyelvet. Vö. UT'UJYAN 1988:79-80.

II. Xosrov meggyilkolása után a szászánidák ismét ellenőrzésük alatt tudták tartani az egész országot. A király fiának, Trdatnak, azonban sikerült elmenekülnie, és a Római Birodalomban biztonságban felnőtt:

Agat'angelos:	Dondoni:
<p>„De a rajtaütés elől megszökött Xosrov örmény király egyik fia, egy Trdat nevű kisgyermek; nevelője fogta őt, és a császár udvarába menekült görög területre.” (36§)</p> <p>„Trdatēs pedig egy bizonyos Licinius nevű főúr [comes] házában nevelkedett és nevelkedett.” (37§)</p>	<p>„A fiú gyerek Tiridatesz a Mántáguni ház Náchárárja, [nagyhatalmú főúr] az ifjú Ardávázt előbb Kappadokiába, onnen egyesén Rómába vitte. (136)</p>

Xosrov gyilkosait azonban szigorúan megbüntették, Anakot és majdnem egész családját lemészárolták. Anak két fia azonban elmenekült, az egyik a Római Birodalomba, a másik a Perzsa Birodalomba. A Római Birodalomba került gyermeket hívták Gergelynek (Grigor):

Agat'angelos	Dondoni:
<p>„két csecsemő fiát a párthusnak azonban a dajkái megmentették, s az egyiket a perzsákhoz, a másikat a görögökhöz vitték.” (34§)</p>	<p>„A Király parantsolatja pontig be teljesedett, de az öröki végzi Anágnak két kisebb fiait meg engedte vagy meg rendelte hogy más nagyobb szükségű végett meg szabadulhasanak most. Szuren, kit Dajkája Persiba tudta szüktetni. A másik zophia Dajkja Itál Kappadokiába kültedvin, Cesariába vitetett. Ezen jó Asszony titkon mint kegyes keresztény Istenesen élt, most ezen kisedet s kereszteltetvin Gergelynek nevezte, és tiszte-ségesen mint fajtáját fel nevelte.“ (134 pp.)</p>

Mindezek után a szerzők már a felnőtt Trdattal folytatják történetüket, akit Diocletianus császár Örményország királyává koronázott és bízta országa visszafoglalásában:

Agat'angelos:	Dondoni:
<p>„És akkor a király [római császár] kitüntette Trdatioszt, koronát adott a fejére, barackkal díszítve, és a császári ruhát adta rá. Számos katonát adott a kezébe, hogy segítségére legyen, és saját örmény hazájába küldte” (46§)</p>	<p>„...és hogy valamint az elibeni császárok az örmény királyoknak az előtti is Korona osztogatói valának, ugy most Dioclecius császár is Tiridatest fel koronáza, ugy is kívánva kívántak egy a Persák ellen közbul egy ellenkezöt állítani, is számos segítő sereggel fel kiszitvén ötöt bikivel el botsátá ország-nak foglalására.“ (140 pp.)</p>

Miután III. Trdat (298-330) sikeresen visszafoglalta Örményországot a perzsáktól, a király Erēzben áldozatot mutatott be a pogány istenségeknek, valamint Smbat Bagratuni az örmények képviselőjeként újból megkoronázta Trdatot – az újbóli koronázásról azonban csak Dondoni ír:

Agat 'angelos:	Dondoni:
„Trdatiosz első évében elment Ekelek ' tartomány Erēz falujában, ahol Anahit templomában áldozatot mutatott be” (48§)	„...és töstént felső Armeniának szélin Ege-látz Tartomnyba Eriza Városnak Anhid nagy Isten Asszony tisztelésének helyire mihelyt bé jutott országába, buzgó háláadotaságát el vígezte. (141 pp.) „A jelenlévő fő rendek közt nemzeti vala Mámiguni fő Náchárar, és Szempád Bagratuni házból, kinek éppen hivatala a Királyok koronázása és annak őrzise vala. (143 pp.)

A korábban a Római Birodalomba menekített Gergely ekkor már Trdat se-regében harcolt, akinek a király megparancsolta, hogy mutasson be áldozatot. Gergely megtagadta azonban királya parancsát, mivel ekkor már keresztény volt.²⁵

Dondoni:
„Gergely lovászáának parantsolta hogy bé vénin Erezá városába, azt Anáhid Bálvány Isten Asszony fejére tegye [a koszorút], aki ezt tselekedni nem akarta. Ezen minden jelen lévők bámultak, a király másod izban is parantsolá, de ő ekkor sem tseleleve, hanem azt mondá: <u>Ēn Kő, és Ērtz Isteneket nem esmerek, hanem egy élő Istent, és érettőnk meg hált Krisztust imádok, és tisztelek”</u> (144-145 pp.)

Trdat, mivel Gergely megtagadta az áldozatbemutatást, először megkínóztatta, majd miután a király megtudta, hogy Gergely apja gyilkolta meg saját apját, megváltoztatta ítéletét:

Agat 'angelos:	Dondoni:
Parancsot adott, hogy megkötözzék lábait s kezeit, és nyakát, majd Ayrarat tartományba vitette, Artašat város erődjébe, ahol egy verembe eresztették, ami rendkívül mély volt. (122§)	„számára rendeltetett verembe be eresztette, melly is is Árdásád vára alatt nem messze, és ezért neveztetik Árdásád mély verimnek /:örm: chor Virab:/

²⁵ Agat 'angelos dialógus formájában mutatja be Gergely kihallgatását, majd utána Gergely kínzását, lásd Agat 'angelos, *Hayoc ' Patm.* 48-122§

Trdat ugyanakkor nem csak Gergelyt (Grigort) büntette meg keresztény hite miatt, hanem a Római Birodalomban zajló keresztényüldözéshez hasonlóan Örményországban is elkezdtek elsősorban a római területekről menekült keresztényeket üldözni:

Agat'angelos:	Dondoni:
„Amikor megérkeztek [Szent Hrip'simē és Gayanē – az örmény egyház két vértanúja] Örményországba, az Ayrarat tartománybéli Vałarsabat városba, amit Nor K'alak' [Új Város]-nek is neveztek, ahol a király palotája volt. „(150§) „És voltak más szentek, férfiak és asszonyok, akik velük együtt [Szent Hrip'simē és Gayanē] jöttek, több mint 70 ember. De az közül, akik ebben az időben jöttek és a testeiket keresték, hogy eltemessék azokat, 32őt megölték.” (199§)	„Ime a Romai üldözők előtt 37 keresztény szűzel egy öreg Cajane nevezű szöz vezetése alatt felső Armeniba szöktek, és ingyen a Királyi lakó Vałarsabat város szőlő hegyein a szöretelő házakba le telepedtek.“ (150 pp.) „Az öreg Cajane két társával más nap a városban a király palotájába sok kínzóak után, a vesztő helyre ki vitettvin, fejek vétetett.“ (150 pp.)

Hrip'simē és Gayanē kivégzése után a királyt azonban betegség támadta meg, melyből senki nem tudta meggyógyítani. A király testvére, Xosroviduxt azonban álmában megtudta, hogy a börtönben még életben lévő Gergely meg tudja gyógyítani testvérét, ezért szabadon engedték őt. Gergely ekkor elkezdte az akkor még pogány örményeket tanítani a kereszténységről, és meggyógyított a királyt, aki isteni jelnek vélte gyógyulását, és bezáratta a pogány szentélyeket, és a király téli szállásán keresztény templomot épített:

Agat'angelos:	Dondoni:
És ott a három vértanúnak tempomot építettek, amit díszítéssel elláttak. Ezután oda vitték őket, ahol elszenvedték a mártírságot: Szent Gayanēt délre vitték két társával, akiket vele együtt végeztek ki. Ehhez hasonlóan Hrip'simēt a 32 társával keletre vitték. És az egyedülinek, akit a szőlőprésben öltek meg, északra vitték. A többi szentet, akik Krisztus mártírjai, egy helyre vitték és templomot emeltek számukra, Gergelylátomási alapján, melyek korábban jelentek meg neki. (768§) „Ekkor a király személyesen a seregével együtt Vałarsabat városába és Artašat városába ment, hogy elpusztítsa Anahit oltárait, és azokat is, melyek Erazamunban voltak.” (778§)	„... e szerint Gergelyel 15 fő Nachárárok és több Trtomnyok, városok fő Urai 's Igazgatói számos hadi népel meg is jelentek ott, Cesáriaba a király [...]és kérésiket örvendezve vette és fogadta Leo püspök“ (158-159 pp.) “...ezen a napon, és az azt követő hét napon, a fő Püspök, és a véle lévő egyházi személyek, reggeltől fogva etvég szüntelen kereszteltetett sok népnek száma, az örmény írók szerint még miliora tétetik.” (162 pp.)

Ezzel együtt a király és Gergely meg szervezte az örmény egyházat. A fiatal Gergely Kaseireiába püspökké szentelték, majd miután visszatért Örményországba megkeresztelte a királyt és népét is:

Agat'angelos:	Dondoni:
„Ekkor a püspökök zsinata zajlott Kaisareia városában, ahol Szent Grigort pappá szentelték majd a püspöki címmel tüntették ki.” (805§) „Elsőként a főhercegeket keresztelte meg, akik elkísérték őt, majd utána az ország lakosságát” (814§)	„... e szerint Gergelyel 15 fő Nachárárok és több Tartomnyok, városok fő Urai 's Igazgatói számos hadi népel meg is jelentek ott, Cesáriaba a király [...]és kérésüket örvendezve vette és fogadta Leo püspök“ (158-159) “...ezen a napon, és az azt követő hét napon, a fő Püspök, és a véle lévő egyházi személlyek, reggeltől fogva etvég szüntelen kereszteltetett sok népnek száma, az örmény írók szerint még miliora tétetik.” (162)

Az utolsó fontos esemény, amelyről mindkét szerző beszámol, az örmény egyház függetlenedése és az örmény papok részvétele az I. Niceai zsinaton (325):

Agat'angelos:	Dondoni:
„És ekkor elbúcsuztak a bíborpalástos királytól és a szent Katholikosztól, akiket a város hercegei és az egyházi méltóságok is üdvözöltek.” (880§) „Ezek után a nagy császár Augustus Constantin, megparancsolta, hogy a püspökök Nicea városába gyűljenek össze. A nagy király, Trdat és a Szent Katholikosz elküldték Aristekest [Gergely fiát]” (884§)	„Konstaninus Császár a Niciaban tarttendő Concilanus Sz. Szinotra Tiridatest, és Sz. Gergelyt hívatta” (179 pp.) „arra nézve püspökségre fel szentelt Aristages fiát küldik (179 pp.)”

Tapasztalatok a vizsgált szövegekben

Agat'angelos története kifejezetten a keresztény Örményország születésére, azon belül is Világosító Szent Gergely tevékenységére koncentrál. Munkája elején a szerző leírja, milyen események vezettek Trdat örmény király trónra jutásához. Anak Part'ew árulását megbocsáthatatlannak tartja és jogosnak tartja az Anakon és családján vett bosszút. Ezzel együtt Trdat visszatérésénél hangsúlyozza, hogy római utasításra „hódítja vissza” országát.²⁶ Agat

²⁶ Trdat országhódítása tökéletesen beleilleszkedik Róma III. századi keleti politikájába. A szászánidák veszélyeztették a *pax Romana*-t a birodalom keleti tartományaiban, éppen ezért

angelos ugyanakkor ne ír semmit arról, hogy az ország főurai hogyan fogadják Trdat visszatérését, hiszen Trdat apját éppen egy, az örmény főúri családokhoz (*naxarar*) tartozó főúr gyilkolja meg. Az örmény király ugyanis *primus inter pares*ként irányította országát, ahol a királyt a főurak választották saját maguk közül.²⁷

Ugyanígy nem jelennek meg a naxararok a keresztény Örményország létrehozásánál. Agat angelos az eseményt egyértelműen csak Világosító Szent Gergely tevékenységéhez köti. Ez azonban szembe megy az örmény hagyománnyal – miszerint Örményország első térítő Szent Tádé és Szent Bertalan (Surb T'adēos ew Surb Barduhimēos) apostolok voltak – valamint eltér P'awstos Biwzandaci val ellentétben, az egyházi központot az ország közepébe, Vałaršabatba helyezi, nem pedig a déli országrészbe, Tarōn tartomány Aštišat városába, mi több Agat angelos meg sem említi Aštišatot, vagy más, Gergelytől eltérő keresztény térítőt.²⁸

A szerző számára az örmény kereszténység megteremtője kizárólag Világosító Szent Gergely, aki előtt nem létezhetett keresztény közösség Örményországban - Hripsimē és Gayanē is római területről menekült Örményországba. Gergely az közösség első püspöke, a kaiseriai metropolita

a III. századi római császárok (III. Gordianus, Philippus Arabs, Diocletianus) ki akarták szorítani a szászánida hatalmat Örményország területéről. III. Gorianus (238-244) II. Trdat (216/17-251) örmény királlyal szövetségbe hadjáratot vezetett a perzsák ellen, azonban I. Šāpūr (240/242-270) visszaverte őket, sőt a római császár is életét vesztette a hadjárat során. Philippus Arabs 244-ben békét kötött a perzsákkal, melyben lemondott Örményországról. Xosrov (K'aj) hadjárata Diocletianus idejében habár sikerrel zárult, ugyanakkor Nagy Trdat () uralkodásáig nem sikerült a rómaiaknak visszaállítani az Arsakidák uralmát. Bővebben lásd: Karin MOSIG-WALBURG (2009), *Römer und Perser: vom 3. Jahrhundert bis zum Jahr 363 n. Chr.* Gutenberg, Computus Verlag.

²⁷ A III. századi Örményország már sokkal inkább a legfontosabb családok (*naxarar*-családok) vezették, nem pedig az Arsakida-házból származó örmény király. A Naxarar-rendszernek vagy örmény feudalizmusnak nevezett berendezkedés egészen a mongol hódításig (XIII. század) meghatározta Örményország történetét. A főurak (*naxarar* vagy tanutēr) uralma alá több tartomány is tartozhatott, mivel a földterületeket a család között osztották fel. Habár a tanutēr nem feltétlen állt minden, a család fennhatósága alatt álló tartomány élén, a tartományokat családi földterületként kezelték, így a tanutēr közvetlen felügyeletet tudott gyakorolni minden, a család kezében lévő földterület felett. Az *naxararok* ezzel együtt hadsereget tarthattak fenn, és sok esetben külön külpolitikát folytattak, és az örmény királytól szinte teljesen függetlenül irányították a családi területeiket. Azáltal, hogy a királyválasztás és koronázás a tanutērek kiváltsága volt, az örmények számára a szászánida király által kinevezett örmény királyokat nem trónkövetelőként, hanem az általuk elismert legitim uralkodóként tekintettek. A *naxararokról* lásd bővebben: Nicholas ADONTZ (1970), *Armenia in the period of Justinian: the political conditions based on the Naxarar system.* Translated with partial revisions, a bibliographical note, and appendices by Nina G GARSOĪAN. Lisbon, Calouste Gulbenkian Foundation.

²⁸ Vö. Tarōn és Aštišat szerepéről lásd Nina G. GARSOĪAN (2010), Taron as an early Christian Armenian center. In Nina G. GARSOĪAN (ed.) (2010), *Studies on the Formation of Christian Armenia.* Aldershot, Ashgate/Variorum (Variorum Collected Studies Series) Bookset Part VII. 59-69.

szentelt fel püspökké, majd később magától a császártól kapta meg az egyházi függetlenséget és a katolikoszi címet.²⁹

Agat angelos az, aki az utókorra hagyományozza Világosító Szent Gergely egyházépítő tevékenységét, ugyanakkor ezt teljes egészében a *birodalmi egyház* keretein belül írja le. Agat angelos munkája azonban semmiképp nem nevezhető történetinek. Művé nagy részét kifejezetten a keresztény tanítások leírásának szentelni, amit Világosító Szent Gergely tanításaként ír le. Munkája sokkal inkább egy, az örmény egyházban fontos szerepet játszó szent hagiográfiai bemutatása, amit azonban valóban úgy ír le, mintha szemtanúja lett volna az eseményeknek, és napjainkig elsődleges hordozójaként jelenik meg az örmény kereszténység kezdeteiről alkotott tapasztalatoknak.

Agat angeloshoz hasonlóan mutatja be a keresztény Örményország születését, ugyanakkor az erdélyi történetíró esetében már kifejezetten történelmi kontextusba helyezve látjuk a történetet. Dondoni rendkívül szorosan követi Agat angelos szövegét, sok esetben szinte szó szerinti fordítást láthatunk egy-egy szövegheleynél. Ugyanakkor sok helyen hozzáír az örmény történetíró munkájához.

Dondoni szövegében sem olvashatunk az örmény naxarar-családok közötti ellentétről, ugyanakkor kiemeli, hogy az örmény főurak elfogadják Trdat uralkodását, és a főurak közül egy, Smbat Bagratuni koronázza meg örmény királlyá. Ezen kívül Dondoni kihagyja az Világosító Szent Gergely tanítását és helyette kifejezetten a történelmi eseményekre fókuszál. Megemlíti ugyan Tarōn tartományt, de történelmi kontextusban és szövegében egyértelműen kijelenti, hogy az Agat angelos által Vałaršabatba helyezett egyházi központot fogadja el.

A keresztény térítés történetét teljesen átvette Dondoni. Számára is csak az Agat angelos által már ismertetett történet az igazi, annak ellenére, hogy ismeri P'awstos Biwzandac i munkáját. Dondoni egyáltalán nem ütközteti a két örmény szerző munkájának tapasztalatait, így ő sem hoz létre új tapasztalatokat.

²⁹ Az örmény hagyományok szerint a kereszténység nyugati irányból elsősorban görög nyelven érkezett Örményországba, mindezt alátámasztja Agat angelos története is. Az újabb kutatások azonban cáfolják ezt és már jóval Világosító Szent Gergely előtt bizonyíthatóan voltak keresztény közösség Örményországban, akik azonban nem nyugat felől, hanem délről, szír miszionáriusok hozták el először a kereszténységet Örményországba. Mindezt alátámasztja Aštišat későbbi egyházi központi szerepe is. Vö. Robert W. THOMSON (1994b), *Mission, conversion and Christianization: the Armenian example*. In Robert W. THOMSON (ed.) (1994b) *Studies in Armenian Literature and Christianity*. Aldershot, Ashgate/Varioum. (Varioum Collected Studies Series) Bookset Part III. 28-45. és Mesrob K. KRİKORIAN (1978), *Die Geschichte der Armenisch-Apostolischen Kirche*. In Friedrich HEYER (hrsg.) (1978), *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen Ost und West*. Stuttgart, Evangelisches Verlagswerk. (Die Kirchen der Welt, 18.) 29-59.

talatot az örmény kereszténység megszületéséről, csupán magyar nyelven közli Agat'angelos tapasztalatait, változtatás nélkül.

Annak ellenére, hogy Dondoni több forrásból dolgozott munkája megírása során, a kereszténység születéséhez egyértelműen csak Agat'angelos munkáját használta fel, és az ő tapasztalatait folytatta. Az erdélyi szerző újból átélte a már ismert tapasztalatot, történeti aspektusból új információval látja el az olvasót, ugyanakkor a szintén, későbbi fejezetekben használt P'awstos Biwzandac'i munkájában olvasható ellentmondásokat – korábbi örmény közösségek, ellentétek az örmény és a római egyház között – egyáltalán nem olvashatók Dondoninál, mindezeket tudatosan hagyja ki. Az új Dondoninál olvasható történet csak történetileg tartalmaz új tapasztalatot, de hipotézisem, miszerint a kereszténység születését bemutató szövegrészek szintén új tapasztalatot, illetve tapasztalati változást tartalmaznak, nem igazolható, csakis a régi tapasztalatot építi bele munkájába Dondoni. Mindez eltér a más fejezetekben látható tapasztalatoktól, ahol a szerző törekszik arra, hogy több szerző művéből hozzon létre egy saját, új tapasztalatot, ami kifejezetten az erdélyi örmény fiatalság számára szolgáltat példát. Itt Dondoni teljesen megfelelőnek találja Agat'angelos tapasztalatát az örmény kereszténység megszületéséről ahhoz, hogy változtatás nélkül építse bele saját, az egész munkáját átfogó tapasztalatába.

PÉTER KISS

*The birth of Armenian Christianity from the perspective
of a Transylvanian historian*

Christianity is perhaps one of the most important determinants of what is today called Armenian. It is precisely for this reason that over the centuries many authors - not only Armenian ones - have dealt with the subject of Christian Armenia and thus many *topos* have been created on the subject. Present the work of the Transylvanian Armenian author József Vártán Dondoni in manuscript form (*History of the Armenian Nation*) and analysis. In his work, Dondoni focuses on the Armenian author Agat'angelos. In *The History of Armenians* the events are described within a framework of salvation history. Dondoni, on the other hand, uses a historical method, by which he places the events in a historical framework, and in several places presents the reader with contradictory facts, which Dondoni has taken from other Armenian authors. Dondoni thus draws on several *topoi* to create a mixed tradition that is unique in Armenian historiography.

Egy borítónak szétvágott erdélyi antifonále
rekonstrukciója*

„A töredékkutatás a középkori kodikológia hazánkban frissen fellendült új ága” – írja a neves gregoriánkutató, Szendrei Janka, 1981-ben megjelent középkori kottás forráskatalógusának bevezetőjében,¹ ahol sorra veszi, milyen eredményekkel kecsegtet az új kéziratípus vizsgálata a jelentős forráshiánnyal küszködő középkori zenetörténeti kutatás számára.² A forrástípus-hoz tartozó kéziratok feltárásának átfogó terve, azaz a szélesebben vett fragmentumkutatás vállalásai persze messze túlmutattak és ma még inkább túlmutatnak e kis tudományág érdeklődési körén. A muzikológia a fennmaradt töredékkorpusznak egy részét, a liturgikus kódexek, és azon belül is főleg a kottás kéziratok maradványait állítja elemzésének fókuszába: ez a töredéktípus képviseli a közös metszetet a fragmentumkutatások egésze felől nézve. Több mint negyven évvel később jól látszik, hogy a hazai vizsgálatokat szisztematikus alapokra helyező Mezey László által *Liturgica cum cantu* névvel illetett forrástípus, azaz a liturgikus zenei töredékek csoportja a *biblia, patristica, sermones, universitaria et scholaria* és a *liturgica sine cantu* mellett a teljes feltárt töredékanyagának nem elhanyagolható, de speciális részét képezi –, a napvilágot látott Fragmenta Codicum-katalógusok tételszámainak körülbelül negyedét teszi ki (a *sine cantu* típussal együtt több mint a felét).³ Ez a szám egyúttal azt is jelzi, milyen arányban vállalhat részt a muzikológia a töredékkutatás feladataiból.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA–Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.) 13.

² A magyar gregoriánium teljes, illetve csaknem teljes forrásokból álló szűk repertoárja mellett a zenei töredékkutatás Rajeczky Benjamin, Szendrei Janka, Dobszay László nevéhez fűződő első hulláma 655 darab új kódextöredéket hozott napvilágra, és segítette Magyarország középkori zenetörténetének megírását. Lásd az előző jegyzetet.

³ Mindehhez lásd Mezey László írását a magyarországi kódextöredék-állomány feltárásának szükségességéről, munkamódszeréről, valamint az anyag összetételéről, mennyiségéről: MEZEY László (1978), *Fragmenta Codicum, MTA I. Oszt. Közleményei*, 30, 65–90. A *Fragmenta Codicum*-kötetetekben a töredékek beosztása, csoportosítása az évek folyamán egyre finomodott, lásd a *Fragmenta Codicum* Műhely, jelenlegi néven HUN-REN-OSZK *Fragmenta et Codices* Kutató-

Mint oly sok más helyen, Szendrei 1981-es írásában is meleg hangon szól a szisztematikus magyarországi töredékkutatást meghonosító Mezey László professzor tevékenységéről, az általa kidolgozott átfogó programról, módszerről, amely a magyar középkor töredékes forrásainak felkutatását és tudományos leírását tűzte ki célul.⁴ Szendrei sorai mögül a remény és megnyugvás hangjai is kicsendülnek: a diszciplínák szeparált, párhuzamos feltárásai után bízott benne, hogy eljött a közös munka, a társtudományok összefogásának és együttes fellépésének ideje. Ahogy fogalmaz: „fölsőlegessé válnak tehát végre a töredékkutatás terén az egyéni erőfeszítések.”⁵

A Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztály jelenlegi kutatói már csak később lehetnek szem- és fültanúi ennek az együttműködésnek. Szendrei Janka és Dobszay László kutatóműhelyében a töredékkutatás mint a kodikológia legbonyolultabb területe mindig is kivételes helyet foglalt el, ám előtérbe igazán a tudományközi összmunka idején került. A gregorián-kutatók egyetlen liturgikus zenei pergamencsík alapján is azonosítani tudták a szóban forgó liturgikus zenei kéziratot, az ünnepet és az énektételt, illetve a kottairás elemzése révén szakértelemmel datáltak és nyilatkoztak a kódextöredék provenienciájáról. A *Fragmenta Codicum* csoport munkatársai ezzel párhuzamosan a töredékek köré rajzolták a hordozókönyvekből, possessorjelzésekből, makulatúrából kinyert könyvtörténeti adatokat. A sokszínű forrásanyag és adatsor az esetek nagy részében kerek történetet mesélt el kódexről, könyvkötésről, őrzökötetről, könyvtári állományokról.

A nagy elődök távoztával a tudományágak közötti együttműködésben is generációváltásra került sor. Ám a kéziratok legújabb vizsgálói is utat találnak egymáshoz, s a kölcsönös megkeresések során – akárcsak a múltban, a dolgok magától értődő rendje szerint –, a zenetörténész véleményt formál a kottás töredék hangjelzéséről, dallamairól, liturgikus rendjéről, míg a könyv-, irodalom- és művészettörténész olvassa-értelmezi a possessorbejegyzéseket, elemzi a kötéstábla tartalmát, a töredék díszítését, írásképét és információval szolgál a hordozókötetekről, könyvtárakról, vagyis egyfajta ideális munkamegosztás valósulhat meg a feltárás során.

A fiatal történész-irodalomtörténész kollégák közül Hende Fannival épült ki gyümölcsöző munkakapcsolat, egymás rész kutatásainak elősegítése. Ha a vizsgálat tárgya közös, a feltárási útvonalak előbb-utóbb keresztezik egymást, s egyszerre juthatunk el ugyanahhoz a töredékcsoporthoz. Jelen esetben egy XV. századi, feltehetően erdélyi antifonále szétszóródott

csoport *Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae* sorozatának 1983 és 2021 között megjelent köteteit. Online: http://www.fragmenta.oszk.hu/fragm_hu_publicacioik.htm, utolsó hozzáférés: 2022. 03. 12.

⁴ SZENDREI 1981:15.

⁵ Lásd az előző lábjegyzetet.

darabjai keltették fel Hende Fanni és jómagam figyelmét.⁶ Közösen gyarapítottuk egyrészt a töredékek számát,⁷ másrészt a kapcsolódó forrásokból (azaz az őrzőkötetektől és a makulatúrától) kinyerhető adatokat. Egyesítve tudásunkat, e kötet két tanulmányában a két diszciplína, a zene- és könyvtörténet és a két kutatóműhely (MTA–Lendület Digitális Zenei Fragmentológia kutatócsoport⁸ és a HUN-REN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport⁹) nézőpontjából is bemutatjuk a szóban forgó töredékeket és őrzőköteteiket, azt is hangsúlyozva, hogyan egészítik ki egymást a vizsgálatok és vezetnek az elhatárolt kutatásoknál részletgazdagabb és nagyobb szabású eredményekhez.

Jómagam 2018-ban kezdtem foglalkozni a tanulmány tárgyának választott pergamen fragmentumokkal: ekkor látogatott el a Zenetudományi Intézetbe Adrian Papahagi irodalomtörténész, aki a kolozsvári régi könyves gyűjteményekben lappangó kottás töredékek azonosításához kért segítséget. Az elénekelt fotósorozatban figyelemre méltó új kolozsvári darabok is felszínre kerültek: közöttük a Zalka/Váradai antifonále addig ismeretlen töredéke.¹⁰ Ezen kívül kiemelkedett az anyagból két lefejtetlen kottás borítótöredék, amelyet ugyanabból a kódexből – egy zsolozsmaénekeket tartalmazó antifonáléból – metszettek ki.¹¹ A főlió és a bifólió könyvek kötéstábláján

⁶ A töredékek kutatásának első összegző eredményei a következő publikációkban öltöttek testet: Gabriella GILÁNYI – Adrian PAPAHAĞI (2019), *Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj, Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments*, 2. 5–34; HENDE Fanni (2020), Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései, in HENDE Fanni – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.) (2020), *Mestereknek gyengyének. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat. 79–90.

⁷ Hende Fanni az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében fedezett fel a közelmúltban újabb levelet, jómagam az Adrian Papahagi által feltárt töredékek között azonosítottam két Kolozsvárott őrzött darabot a kódexből, a részleteket lásd a későbbiekben.

⁸ Az MTA-Lendület Digitális Zenei Fragmentológia kutatócsoport 2019-ben jött létre a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének Régi Zenetörténeti Osztályán Czágány Zsuzsa vezetésével. Ezzel új alapokra került a magyarországi gregorián kódextöredékek rendszeres kutatása, beleértve a kéziratok föltárását, rendszerezését és online megjelenítését. Lásd <http://fragmenta.zti.hu/>

⁹ A Mezey László által 1974-ben alapított Fragmenta Codicum Kutatócsoportot az 2000-től Országos Széchényi Könyvtárban működik. 2007-ben vette fel az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport nevet, 2023-tól HUN-REN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport néven folytatja tevékenységét.

¹⁰ Őrzőhely: Kolozsvár, a Román Akadémia könyvtára, az őrzőkötet jelzete: BMV R. 19. A töredék leírását lásd CZÁGÁNY Zsuzsa (2019), *Antiphonale Varadinense s. XV – III. Tanulmányok /Essays*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet (Musicalia Danubiana, 26.) 54–55.

¹¹ Mindkét töredéket a kolozsvári Román Akadémia könyvtárában őrzik: 1. Fragm. Cod. Lat. 14 (a BMV C.218 borítója), 2. Fragm. Cod. Lat. 15 (a C.55090 jelzetű kötet lefejtett borítója).

került elő. A leveleket azóta lefejtették, így mindkét oldaluk tartalmát megismerhettük.

Az in situ elhelyezkedő töredékek összetéveszthetetlenül jellegzetes notációja már első pillantásra támpontot adott az azonosításhoz. Két Budapesten őrzött fólió kottaképe sejlett föl párhuzamként: egy pergamen pallium az Országos Levéltárból¹² és egy levél a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban MTA KIK)¹³ – ezek Szendrei Janka katalógusában az F 34 és F 348 jelzeteket kapták.¹⁴ Az Országos Levéltár töredéke a kolozsmonostori konvent iratsomóját borította.¹⁵ Erre a levélre 1970-es évek legelején Szigeti Kilián is felfigyelt, és az iratanyag eredete alapján „kolozsmonostori antifonáleként” utalt a töredékre, bencés zsolozsmakézirat részeként azonosítva azt.¹⁶ A töredék bencés provenienciája azonban biztosan kizárható, hiszen a rend hazánkban – mint másutt is – idegen, kvadrát hangjegyekkel notálta liturgikus zenei kódexeit, nem a töredéklevelekről felsejlő szép magyar kottával, amelyet a zenei paleográfiai vizsgálatok az esztergomi notáció ritka, kelet-magyarországi, feltehetően erdélyi egyházmegyes változataként azonosítottak, s ily módon legbecsesebb középkori zenei emlékeink közé soroltak.¹⁷

2018-ban tehát négy töredék állt a vizsgálat rendelkezésére, amely aztán tovább bővült Hende Fanni legújabb felfedezésével. A MTA KIK töredékgyűjteményéből került elő egy újabb levél kötéstáblaboritóként, lefejtetlenül.¹⁸ Hogy a töredék másik oldalát és a makulatúrát is tanulmányozhassuk, a levél lefejtésére és restaurálására került sor 2022 elején (lásd a *Facsimile recto–verso fólióját a tanulmány végén*).¹⁹

A töredékek a középkori magyar gregorián kódexek megszokott zenei beosztását követik: négy feltűnően vékony vörös vonalra fekete hangjegyeket írtak – az ilyen vékony kottavonalazás az erdélyi beosztás attribútuma az analógiák alapján.²⁰ Minden teljes fólión hét kotta- és szövegsor azono-

¹² MNL OL F 15 Protocollum No. I. [1629–1638].

¹³ T 422/6.

¹⁴ SZENDREI 1981:82, 104.

¹⁵ Ennek hátteréről lásd GILÁNYI – PAPAAGI 2019:5–11; HENDE 2020:83–85.

¹⁶ SZIGETI Kilián (1970), Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése, *Magyar Könyvszemle* 83,6. 165–172.

¹⁷ Lásd SZENDREI Janka (1983), *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 4.) 73 (az F 34 és F 348 töredékekről írottak).

¹⁸ MTA KIK, T 261.

¹⁹ Köszönettel tartozunk Szalay Veronikának a levél restaurálásáért, továbbá hálásak vagyunk Babus Antalnak, a MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye vezetőjének, hogy engedélyezte a borító lefejtését és a töredékről készült felvételek publikálását.

²⁰ GILÁNYI Gabriella (2019), *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (Resonemus pariter, 1.) 17.

sítható. A levelek olvasását az ünnepet és az énekműfajt jelző rubrikált rövidítések segítik (antifóna, zsoltár, responzórium). A szöveg Adrian Paphagi által *textus praescissus, sine pedibus*ként leírt²¹ magas színvonalú gótikus kódexírással készült, amely fejlett írónoki képességeket feltételez. A zenei notáció az énekszövegekhez képest visszafogottságot sugall, szinte elvész a számára előkészített vonalrendszerben: a sorok rövidek, az elrendezés nagyvonalú. Ami a díszítést illeti, a vörös és kék tintával írott tételkezdő lombardák mellett a tollrajzos kadellák érdemelnek figyelmet, amelyeket profiltól ábrázolt emberfejekkel ékítették: erdélyi forrásokban láthatók hasonló modorban kivitelezett kezdőbetűk.²²

Ha egy kottás töredéken a magyarországi eredet nyomait keressük, a hangjegyírás válik az értékelés biztos kritériumává. A középkori magyar kottairás, vagy közkeletűbb, nemzetközileg is ismert néven esztergomi notáció ugyanis egyedülálló neumaötvözet, egy párhuzam nélküli, sajátos képződmény: országhatárainkon kívül hiába kutatnánk utána.²³ Töredékeinken is ez a hangjegyírás a magyarországi provenienciára első számú bizonyítéka. Van azonban az itt látható kottázásnak egy szűkebb sajátossága is: korához képest szokatlanul régies. Jóllehet a notátor a XV. századra utaló gótikus tollkezeléssel másol, vastagabbra vágott tollhegygel, kinagyítva az esztergomi formákat, az egyes neumák tökéletesen megfelelnek a XIV. században virágkorát élő esztergomi notáció kritériumainak: a régi ligációk, neumaszerkezetek érintetlenek, a hangjegyek nem tagolódnak önálló elemekre, mint az egykorú esztergomi kéziratok gótikus notációiban.

A Zenetudományi Intézet ún. Szendrei-szekrényében megtaláltuk csoportunk két ismert töredékének Szendrei Janka által rekonstruált neumarajzait, s a pes neuma melletti megjegyzés a következő: „nagy vastag egybeírt sárkányok”.²⁴ E frappáns deskripció megragadja a kottázás kétarcúságát – a régies ligációk modern, gótikus modorban, azaz vastag vonalas elemekből megalkotott formákat tartanak össze. Szendrei szabad asszociációit a zenei paleográfiai műhelynyelv általa meghonosított terminusai finomítják jegyzetében, amelyeket szintén érdemes dekódolni. A notáció jellemzésében szereplő „kerék, végső stádium” arra utalhat, hogy a XV. századi technika dacára a neumák rajzában még tetten érhető egyfajta hajlékony, kerekítő tendencia, amely a vékony, ívelt befutóvonalak és lekerekített részletek

²¹ ADRIAN PAPHAGI (2022), *A Transylvanian Puzzle: Reconstructing Medieval Culture from Manuscript Fragments*. Catalogue of an exhibition held at the Library of the Romanian Academy, Cluj-Napoca, 8 February–8 April 2022. Cluj, Presa Universitară Clujeană. 48.

²² GILÁNYI 2019:141–142.

²³ SZENDREI JANKA (1988), A magyar notáció. In RAJECZKY BENJAMIN (szerk.), *Magyarország zenei története I. Középkor*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 178–179.

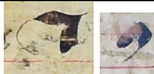

²⁴ Lásd a Zenetudományi Intézet Szendrei Janka kéziratot tartalmazó „Szendrei-szekrényében” az F 34 és F 348 dossziék zenei paleográfiai megjegyzéseit.

által érvényesül. A legbeszédesebb azonban a „sallangos” kifejezés, amely az erdélyi notáció állandó jelzője nála később is, s az esztergominál gördülékenyebb, cikornyásabb kottaképre utal.²⁵

Sajnos, a középkori Erdély szemet gyönyörködtető, „sallangos” hangjelzéseit csak töredékek alapján ismerjük, azt teljes kottás kódex nem őrizte meg. A szilánkok összefésülése viszont út a megismerés felé, az erdélyi kódexfragmentumok kottaképeinek elemzését tűztük ki 2019-ben megjelent monográfiánkban.²⁶ Mind Szendrei, mind jómagam arra a következtetésre jutottunk, hogy az erdélyi hangjegyírások közös grafikai jellegzetességei csak a legalapvetőbb elhatárolást engedik meg a magyar hagyományon belül. A kelet-magyarországi hangjelzésváltozatok ugyanis olyan színesek, hogy az a magyarországi egyházban az átlagosnál különállóbban működő, helybéli scriptoriumokra utalnak az erdélyi egyházmegye egykori hatalmas területét alkotó tucatnyinál is több főesperességében.²⁷

Jelen töredékcsoportunk kottázásában felfedezhető néhány elem, amelynek analógiái talán magához az ismeretlen műhelyhez vihetnek közelebb. A dallamok szembetűnő neumája a két punctumból kiinduló ereszkedő hangjegy, a climacus, amelynek hangelemei a vonalrendszerre ferdén fekszenek fel, és a notátor nem a sarkokkal, hanem lapjaival illeszti össze őket (lásd az 1. táblázat utolsó neumája).

1. táblázat. Alapneumák összevetése

	Punctum	Pes	Clivis Cephalicus	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
erdélyi antifonále töredékei							
A-GÜ 4/279							

²⁵ Szendrei Janka a Németújváron őrzött erdélyi antifonáletöredékek (F 496–507) dossziéiban használja először a kifejezést, innét vettük át. Lásd még GILÁNYI 2019:40.

²⁶ GILÁNYI 2019:39–57.

²⁷ Az erdélyi egyházmegye mintegy 13 főesperességre oszlott, a legkorábbi fennmaradt pápai tizedlajstromban területén 586 egyházas falu/plébánia szerepel. NYÁRÁDY R. Károly (1997), Erdély népségének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig, *Erdélyi Múzeum* LIX,1–2. 1–39. 4.

Erre a kiképzésre egyetlen példát ismerünk a sok száz kottás lelet közül: egy Güssingben őrzött lefejtetlen graduále-könyvborítóét (a teljes alapneuma-készlet összevetését lásd az *I. táblázatban*).²⁸ Mindkét notáció hagyományörző vastagító kottaként írható le, tele „nagy egybeírt vastag sárkányokkal”. A kettő közötti, szemmel látható eltéréseknek pusztán kronológiai jelentőséget tulajdoníthatunk, ugyanannak a helybéli hagyománynak egy korábbi és egy későbbi fejlődési stádiumáról lehet szó. Milyen jó lenne ismerni a güssingi graduále előtörténetét, útmutatást nyújtana a provenienciára vagy a műhely helyére vonatkozóan, sajnos a Batthyány-Beythe-könyvtár hordozókötetei nem tartalmaznak erre vonatkozó adatokat.²⁹

A kottairás elemzése után a töredékek liturgikus tartalmát vizsgáltuk a magyar zsolozsmahagyomány forrásaihoz hozzámérve a fennmaradt énekeket vagy énekrészeket. A szóban forgó összehasonlításához mindenekelőtt a Zenetudományi Intézet ún. CAO–ECE sorozatának segítségét vettük igénybe,³⁰ hiszen azok mind az egyes források tartalmát, mind a hagyomány legnyilvánvalóbb megoldásait ismertetik. Erdély–Várad zsolozsmarítását három kotta nélküli breviárium és a Zalka-antifonále maradványai alapján Kovács Andrea adta közre, és neki köszönhetjük a kalocsa–zágrábi hagyományt feldolgozó kötetet is.³¹ Emellett hasznunkra voltak az Esztergom, a Szepesség és a pálos rend középkori zsolozsmarendjét közlő kötetek, és persze minden esetben magukat a kódexeket is áttekintettük.

A 2. táblázatban látható, hogy milyen zsolozsmákat őriztek meg a töredékek. A budapesti leleteken az eredeti kódexben is egymáshoz közel eső szentek, a januári Vince és a márciusi Gergely-ünnep tételei rajzolódnak ki. Különös, hogy a Kolozsvárott őrzött fóliók hasonlóképpen, mindössze néhány lapozásnyira szerepeltek a könyvben, mindkettő a temporale részbe beírt karácsonyi szentek számára, Szent István vértanú és az Aprószentek ünnepéhez kínált énekelni valót. Az ötödik, legújabbban felfedezett töredé-

²⁸ Némétújvár/Güssing (ma Ausztriában), Franziskanerkloster, Bibliothek, 4/279 borítója. A hordozókötet: GAIUS PLINIUS SECUNDUS (1535), *Historia mundi*. Bázél, Froben. Possessorbejegyzés: Andrea Beythe et fratrum christianorum. A könyvtulajdonos Beythe Andrásról lásd ZVARA Edina (2013), *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem, *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IX.) 74–77.

²⁹ Erdélyi kódexek és kódextöredékek talán sokat utazó ferencesek révén is elkerülhettek keletről Nyugat-Magyarországra. Lásd GILÁNYI 2019:11–12.

³⁰ A projektről és a publikációkról: <https://www.zti.hu/index.php/hu/regizene/kutatas/zsolozsma/cao-ece>. (A letöltés ideje: 2023. 04. 10.)

³¹ A Zenetudományi Intézet (Budapest) *Corpus Antiphonarium Officij–Ecclesiarum Centralis Europae*-sorozatából jelen tanulmányban felhasznált kötetek: DOBSZAY László – KOVÁCS Andrea (2004), *VI/A Esztergom (Temporale)*; uő. (2006), *VI/B Esztergom (Sanctorale)*; KOVÁCS Andrea (2008), *VI/A Kalocsa-Zagreb (Temporale)*; KOVÁCS Andrea (2008), *VI/B Kalocsa-Zagreb (Sanctorale)*; KOVÁCS Andrea (2010), *VII/A Transylvania-Várad (Temporale)*.

ken tisztán temporale-anyag, a virágvasárnapi matutínium énekei olvashatók: egy téli-tavaszi, az év ünnepeit és időszakait, illetve szentszozsmaít tartalmazó vegyes kötet képe rajzolódik tehát ki.

2. táblázat. Az erdélyi antifonále kottás töredékeinek tartalma

Jelzet	Ünnep	Hóra	Gregorián tételek
Kolozsvár Fragm. Cod. Lat. 15 (C.55090 borítója) f.1	Karácsony Szent István vértanú – dec. 26.	2. Vesperás 1. Vesperás	Magnificat-antifóna Natus est nobis hodie Responzórium Lapides torrentis illi (csak repetenda látható: Ipsum) Verzus Mortem enim quam Verzus Gloria patri Magnificat-antifóna Ave protomartyr Stephane
f.2	Szent István vértanú – dec. 26.	Matutínium, 2. Nokturnus	Antifóna 1 Lumine vultus tui Antifóna 2 Benedictionis tuae Antifóna 3 O quam admirabile
Kolozsvár Fragm. Cod. Lat. 14 (BMV C.218 borítója)	Aprószentek – dec 28.	1. Vesperás Matutínium, 1. Nokturnus	Responzórium Centum quadraginta Verzus Hi empti sunt es Himnusz Salvete flores Verzikulus Ex ore infantium Magnificat-antifóna Istorum est enim Invitatórium Regem regum Dominum Antifóna 1 Herodes videns
MTA KIK T 422/6	Szent Vince vértanú – jan. 22.	Matutínium, 3. Nokturnus, Laudes	Responzórium 2 Christi miles pretiosus (csak repetenda látható: *Cuius) Responzórium 3 Gloriosus Dei amicus Verzus Felici commercio Antifóna 1 Assumptus ex eculeo
MNL OL F 15 Protocollum No. 1 [1629–1638]	Szent Gergely – márc. 12.	Matutínium, 1. nokturnus	Antifóna 1 Lineam sui generis Antifóna 2 Adhaerebat moralibus Responzórium 1 Fulgebat in venerando Verzus 1 Beatus vir qui
MTA KIK T 261	Virágvasárnap	Matutínium, 3. nokturnus	Responzórium 2 Deus Israel propter te Verzus 2 Deus Deus meus respice Responzórium 3 Ingrediente Domino Verzus 3 Cumque audisset quia

A töredékeken szereplő zsolozsmatételek támpontként használhatók a rítus meghatározásához. Az MTA KIK pergamenfólióján kivehető első szó a *Cuius* nem más, mintegy repetenda, azaz visszautalás az előzményre, egy responzorium műfajú ének főrészére.³² Ennyiből is megállapítható, hogy a *Christi miles* kezdetű tételről van szó, ott szerepel ugyanis a *cuius*, innen kellett a tétel végén a főrészt megismételni. A liturgikus helyet ez a csekély részlet is elárulja: a tétel Szent Vince vértanú január 22-i zsolozsmájára utal. Ezután megint responzorium következik, a *Gloriosus Dei amicus*, amelyet a verso oldalon a hozzá kapcsolt verzus (*Felici commercio*) követ. A két responzorium egymásutánja az éjjeli imaórára, azaz a matutíniumra utal, ezt a lapszéli laudes kiírás teszi biztossá, majd a laudes első antifónája: *Assumptus ex eculeo*.

A liturgikus tételrend összevetése azt mutatta, hogy a matutínium utolsó responzóriumainak kiválasztása nem egyöntetű a magyar hagyományon belül. Töredékeink asszignációja az esztergomi források sorrendjével egyezik meg (R2 *Christi miles* R3 *Gloriosus Dei amicus* V3 *Felici commercio*). A Váradi breviárium ugyanakkor nem a töredéken olvasható tételeket jelöli ki (R2 *Agnosce o Vincenti* R3 *Gloriosus Dei athleta* V3 *Felici commercio*), Zágrábban pedig egy harmadik megoldással, a tételek felcserélésével éltek (R2 *Gloriosus Dei amicus* R3 *Christi miles* V3 *Felici commercio*).

Az esztergomi párhuzam mentén lépünk még egyet tovább. A kolozsvári borítók közül a bifólió Szent István vértanú zsolozsmájának részleteit tartotta fent. A töredék *Ave protomartyr Stephane* kezdetű antifónája unikális választás, mivel kizárólag esztergomi egyházmegyes rítusú források írják elő ezt a tételt vesperásban a *Magnificathoz*.³³ Erdély–Várad vizsgált forrásaiban, Zágrábban és az Isztambuli Antifonáléban³⁴ az *Ave senior Stephane* tétel áll ugyanitt, míg a Szepesség forrásai a *Stephanus autem plenus* kezdetű éneket választják. A töredék tehát egy különlegesebb liturgikus ponton is Esztergomot követi, és nem az ismert középkori liturgikus alhagyományok gyakorlatát.

A 2022-ben lefejtett, restauráláskor összeillesztett, de középen, az egykori kötés gerincénél egy sornyi hiányt mutató levél restaurálás során feltáruló recto oldalán az emberfejes kadellával díszített *Deus Deus meus* tételkezdet segíti az azonosítást. Előtte halvány vörös *V* betű silabizálható ki, egy verzus, amely egy responzorium prolixumhoz kapcsolódik. A nyugati

³² A responzorium prolixumok (vö. terjedelmes, nagy responzorium) az antifónák mellett a zsolozsma legfontosabb énekei, a matutínium olvasmányait követik. A melizmatikus gregorián énekműfajok közé tartoznak: egy általában kettéosztott főrészből, verzusból, majd a repetenda visszatérésből állnak. Részletesen lásd SZENDREI Janka – DOBSZAY László (2013), *Responsories I–2*. Budapest, Balassi Kiadó. 9–35.

³³ Kovács 2004:92–93.

³⁴ Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42.

egyházi hagyományban az említett verzus Virágvasárnap a *Deus Israel propter te* kezdetű rezponzórium része volt. Noha itt a tétel eleje hiányzik, a folytatás egyértelművé teszi, hogy erről az énekről van szó. A verso oldalon ér véget a tétel, majd jön a szokásos repetenda-visszautalás (*Quoniam*), ezt követően új énekként ismét egy rezponzórium, kék I lombarda-kezdettel: *Ingrediente Domino*. A fólió legalján található a második rezponzórium verzusa: *Cumque audisset quia*.

Az elolvasás során tehát két énektétel, két rezponzórium azonosítható, és még e csekély tartalom is informatív. A két rezponzórium ugyanis csak az esztergomi egyházmegyes hagyományban áll a matutínium utolsó két tételként (N3 R2–R3), szemben például a kalocsai és az erdély–váradi tételkijelöléssel, ahol eltér ez a rend (lásd 2. táblázatot). A tartalom és énekválogatás vizsgálata a fentiek alapján zavarba ejtő következtetéshez vezet. A zsolozsma szerkezetileg képlékenyebb pontjain, ahol a variációnak nagyobb tere nyílt, például a matutínium rezponzóriumainál, a töredék nem az erdély–váradi breviáriumok változatát hozta, hanem az esztergomi megoldásokat.

Nem alkothatunk azonban teljes képet a dallamalakok összevetése nélkül.³⁵ A zenei analízis ugyanabból az alapállásból indult ki, mint a tételrend vizsgálata, nevezetesen, hogy ugyanazon alhagyományon belül a gregorián dallamok is jobban hasonlítanak egymásra. Az összevetéshez mindenképp előtérbe kell hozni a források zenei tartalmának kottahú átírására volt szükség, majd a dallami összevetés során e tételeket más magyar forrásokban is ellenőriztük. Vizsgálatunk megerősítette a liturgikus tartalom elemzésénél tapasztaltakat: a zenei formulák az esztergomi variánshoz álltak a legközelebb, és távolabb a Váradi antifonálétól. Itt azonban egy fontos kiegészítést kell tenni. Azoknál az egy-két hangos eltéréseknél, amelyek Esztergomhoz képest mégis kiütöznek, a töredékekkel tart neves Anjou-kori kottás kéziratunk, az Isztambuli Antifonále,³⁶ azaz a töredékek dallamainak valójában az Isztambuli Antifonále változatai a legközelebbi rokonai. A példákban elől a töredéken és az Isztambuli Antifonáléban látható verzió áll, a nyíl után mindig Esztergom variánsa.

Vajon miért merül fel erdélyi töredékeinkkel összefüggésben újra és újra az Isztambuli Antifonále, amelyet mindeddig nem lokalizált a kutatás?³⁷ A kézirat feltételezhetően egyetlen forrása egy magyar periférikus grego-

³⁵ A zenei összevetéshez a következő munkákat használtuk fel: DOBSZAY László – SZENDREI Janka (hrsg.) (1999), *Antiphonen*. Kassel, Bärenreiter (Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3), röviden: *MMMAE*; SZENDREI, DOBSZAY 2013 (röviden: *Responsories*).

³⁶ Tanulmányok és facsimile kiadás: CZIGLER Mária – DOBSZAY László – SZENDREI Janka – WEHLI Tünde (1999), *The Istanbul Antiphonal. Az Isztambuli Antifonále. 1360 körül*. Facsimile kiadás és tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó.

³⁷ GILÁNYI 2019:80–84.

Antifóna / Assumptus ex eculéo

Vincent. m. / L / a1 MMAe 1394

le - vi - ta Vin - cen - ti - us le - vi - ta Vin - cen - ti - us

Responzórium / Fulgebat in venerando

Greg. cf. / N1 / R1 Responsories 1187

Gre - go - ri - o Gre - go - ri - o

ge - nus ge - nus

Responzórium / Gloriosus Dei amicus

Vincent. m. / N3 / R3 Responsories 1121

con - fes - con - fes -

cae - - - los cae - - - los

Dallami összevetés. Erdélyi antifonále töredékei → Isztambuli Antifonále

rián hagyományok.³⁸ Valószínűleg exempt egyházat képviselt, amely megmagyarázná az antifonále és az esztergomi egyházmegyes források általános zenei-tartalmi közelségét, ugyanakkor a belefoglalt rítus egyéni vonásait is. Ahogy az Isztambuli Antifonálénál, mostani töredékeink esetében is gondolhatunk egy Esztergomhoz szorosabban kapcsolódó periférikus hagyományra. Erdélyi párhuzamok támasztják alá ezt a gondolatot: több erdélyiként azonosított töredék, vagy töredékcsoport tartalma is esztergomi egyházmegyes analógiákat mutat, olykor teljes ellentmondásban a fennmaradt erdélyi breviáriumok tartalmával. Alkalmanként harmadik, egyéni li-

³⁸ A kódex provenienciájának kérdéséről lásd Dobszay László „A kódex eredete és sorsa”. In CZIGLER, DOBSZAY – SZENDREI – WEHLI 1999:47–50.

turgikus zenei megoldás figyelhető meg, mint például a Güssingben őrzött erdélyi antifonáletördékeken.³⁹

Hogyan lehetséges ez? A jelenség mindenekelőtt óvatosságra int: a jelenlegi szegényes forráshelyzet alapján reménytelen volna a maga teljességében felfejteni a hatalmas püspökség területén álló egyes egyházak liturgikus variánsait, egyházmegyén belül is több változat képzelhető el Szatmártól Csíkiig.⁴⁰ Előfordulhatott az is, hogy véletlenül jutott egy templom liturgikus énekeskönyvhöz, vagy akár az sem zárható ki, hogy a másolás során a helybéli hagyomány érvényesítése helyett egy esztergomi mintakönyv alapján dolgoztak.

Végso kérdésünk, alátámasztható-e a kolozsvári kötődésű őzökötetek nyomán a kódextöredékek kolozsvári provenienciája? Sajnos nagyon kevés és bizonytalan adat áll rendelkezésre a válaszhoz. Mint említettük, a kódextöredékek bencés rendeltetése a liturgikus tartalomtól kiindulva bizonyosan kizárható.⁴¹ Néhány kolozsvári helyszín az ottani liturgikus szokások feltételezhető idegen színezete miatt esik ki a lehetőségek köréből: a kolozsvári Szent Mihály templomot például német ajkú gyülekezet látogatta a középkorban, amely a töredékek hangjelzésétől eltérő, metzi-német gótikus kottával írott, énekrendjét tekintve más tartalmú kódexeket használhatott, hasonlóan az erdélyi szász egyházakhoz.⁴² A Hende Fanni által felvetett Szent Péter templomi használat megfontolásra érdemes, hiszen ez a kolozsvári egyház a magyarok temploma volt, ugyanakkor Hende Fanni jelen kötetben⁴³ megtalálható tanulmányából az is kiderül, 1414-től a Szent Mihály-templom plébánosa vállalta a Szent Péter templomban a liturgikus szolgálatot, és ennek nyomán ott is idegen, szász típusú liturgikus könyvet feltételezhetünk. Így talán mégsem Kolozsvár, hanem más erdélyi egyház könyvéről lehet szó a töredékek háttérében – ennél pontosabb következtetést jelenleg nem engednek meg az adatok. Reményeink szerint a közeljövőben tovább gyarapíthatjuk a kirakós darabjait, és egyre közelebb juthatunk az anyakódex rendeltetési helyéhez és a scriptoriumhoz – és ezzel az erdélyi gregoriánium kapcsán felretett kérdések megválaszolásához is.

³⁹ GILÁNYI 2019:63–67.

⁴⁰ Hasonló variálódás figyelhető meg az erdélyi kottairások terén is. Lásd SZENDREI 1983:62–63.

⁴¹ A matutínium három rezponzóriuma, szemben a monasztikus négygyel, világi úzusra utal.

⁴² Bár az erdélyi szász városok (Nagyszében, Brassó, Meggyes) egyházai közvetlenül Esztergom alá rendelődtek, liturgikus kódexeik tartalma nem a magyar, hanem a német hagyományban gyökerezik.

⁴³ Lásd jelen kötet 155–168. o.

Facsimile_recto, Facsimile_verso. felirat: MTA KIK, T 261, fol. recto–verso

GABRIELLA GILÁNYI
Disciplines hand in hand

Reconstruction of a Transylvanian antiphoner cut for bookbinding

Research on codex fragments is a complex interdisciplinary task. On the one hand, the medieval parchment leaves can be studied, and on the other, their host books, together with the maculature in the binding. The evaluation of these latter types of sources requires the expertise of literary and cultural historians. If there is a liturgical music codex behind the fragments, the music historian can undertake the characterisation.

The musical notation, liturgical content and melodies can shed light on the age, provenance and institution behind the fragments. Analysis can also provide an exciting snapshot of the state of musical literacy in the period.

Bringing different disciplines together, allows a more detailed picture of the fragments to be drawn; of the former mother codex, of the host books and their owners; of the subsequent fate of the artifacts. This paper presents an example

of this collaboration, a multidisciplinary investigation of a diverse group of sources of different types and ages, and the mutual confirmation of results, with my colleague, Fanni Hende. Leaves from a 15th-century Transylvanian plainchant codex (antiphoner) have been identified as document and book covers in collections in Budapest and Cluj. In the context of a new piece of the codex discovered and recently restored, we review the main questions concerning the fragment group and the results of the investigations in terms of music, liturgical and book history. The findings presented are also important because they provide surprising new information about a barely known medieval liturgical music tradition, the plainchant of Transylvania.

Mit árulnak el az erdélyi antifonále leveleibe kötött örzökönyvek?¹

A Gilányi Gabriella által liturgia- és zenetörténeti megközelítésben bemutatott kódextörödékek könyvkötésként maradtak fenn az évszázadok során.² Ezért a fragmentumok történetét az örzökönyvükkel együtt érdemes vizsgálni: az egykori kódexből kivágott és kötésként felhasznált, majd az eltérő utat bejáró levelek és az örzökönyvek történetének feltárása is jelentős mértékben hozzájárul a fragmentumok eredetének és használatának jobb megismeréséhez. A korábban ismert négy töredéket³ 2019-ben sikerült egy további levéllel bővítenem. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának Töredékgyűjteményébe az örzökönyvtől elválasztott egész könyvkötést őrizték, amelynek a restaurálása után a fragmentumot teljeskörű vizsgálat alá vonhattuk az előkerült értékes makulaturákkal együtt.⁴ Az említett négy töredék azonosítása, feltárása megtörtént, ezért a tanulmányban elsősorban az újonnan felfedezett töredéket tárgyalom részletesen, és ennek az eredményét vetem össze a már ismert töredékekkel.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az HUNREN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport munkatársa.

² Lásd ebben a kötetben (141–154. o.) GILÁNYI Gabriella, *Diszciplínák kéz a kézben. Egy borítónak szétvágott erdélyi antifonále rekonstrukciója* című tanulmányát.

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban MTA KIK), Kézirattár, T 422/6, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), F 15 Protocollum No. I (1629–1638), Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, *Fragm. Cod. Lat. 14, Fragm. Cod. Lat. 15*. Lásd: Gabriella GILÁNYI – Adrian PAPAHAĞI (2019), *Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj*, *Fragmentology*, 2. 5–34.; HENDE Fanni (2020), *Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései*. In HENDE Fanni – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.) (2020), *„Mestereknek gyengyének” Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, Országos Széchényi Könyvtár. 79–91. A kolozsvári töredékek Adrian Papahagi által készített leírásai megtalálhatók a svájci Fragmentarium-adatbázisban (*fragmentarium.ms*), azonosítójuk: F-10jy; F-17u5.

⁴ A töredéket, a makulaturát és a kíséző anyagokat egy jelzeten őrzik: MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 261.

1. kép. A könyvkötés restaurálás előtti állapota

Az őrzőkönyv

A könyvtárban az őrzőkönyvtől való elválasztás után a könyvtárosok szakszerűen dokumentálták a könyvkötés és az őrzőkönyv kapcsolatát feltüntetve a töredék mellett az őrzőkönyv jelzetét. Ezen túl maga a könyvborító is számos információt árult el. A kódextöredékbe kötött könyv gerincére ragasztott zöld lapon szerepelt az őrzőkönyv ma is érvényes jelzete: *Történelem 4rét 127. szám*, eszerint a kötést Cornides Dániel Dáciáról szóló XVIII. századi kéziratáról választották le. Az elülső borítón két kék etikett látszik, a fehér lap alól kilógó sötétkék színű etiketten a feltehetően korábbi jelzet – 174 – szerepel. A világoskék négyzet alakú etiketten az őrzőkönyv jelenlegi jelzetének nyoma látható: „rét”, és „szám”. A *Történelem 4rét* jelzetet az 1865 és 1866 közti szakrendbe sorolásakor adták a kéziratnak.⁵ Ezt a világoskék vignettát tehát a XIX. századi rendezéskor ragasztották fel. Ezt alátámasztja a gerincre ragasztott lap másik oldala is: Adolf Wolff 1860-ban megjelent, olasz irodalmat tárgyaló könyve első füzetének borítólapja.⁶

⁵ SZABÓ Ádám (2019), Teleki-gyűjtemény az Akadémián. Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója. In MOLNÁR Andrea (2019), *Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. 68–121, itt: 96.

⁶ ADOLF WOLFF (1860), *Die italiänische National-Literatur in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom 13ten bis zum 19ten Jahrhundert*. Berlin, Hempel. A mai Magyarországon a könyv

Ezeknek, az egykori kötés gerincére ragasztott papíroknak a restaurálás során történt eltávolítása után láthatóvá vált egy korábbi könyvcím nyoma: *Dialog[...]* Cc.

Érdekességnek tűnt az újkori őrzőkönyv, mivel a XVIII. században már csak elvétve készítettek könyvkötést kódextöredék felhasználásával. A korábbi őrzőkönyv címének nyoma mellett a kézirat és a könyvtábla eltérő mérete – ugyanis a kézirat mérete körülbelül 2–3 cm-rel nagyobb a kódextöredék-kötés tábláinál – is alátámasztja, hogy a kötés nem a Cornides Dániel kéziraatra készült. A kötés restaurálás előtti állapotát megvizsgálva Tóth Zsuzsa, az Országos Széchényi Könyvtár restaurátora elképzelhetőnek tartja, hogy a kéziratot a töredékkötésbe mint egy mappába helyezhették bele, miután az eredeti könyvtestet eltávolították belőle.⁷ Azt, hogy mikor és hogyan került Cornides írására a kötés, nem tudni. Cornides Wesselényi Miklós családjánál volt nevelő Erdélyben, majd 1766-tól Kolozsváron a református kollégiumban némettanár, egy évvel később pedig már Teleki József koronaőr titkára lett, ennek köszönhe-

2. kép. A korábbi őrzőkönyv címének a nyoma

tően szabadabban folytathatta történeti kutatásait, számos hazai és külföldi gyűjteményt is bejárva. 1787-től a pesti egyetemen a diplomatika és a heraldika professzorává nevezték ki. Halála után könyvgyűjteményét Teleki József megvásárolta, így a Dáciáról szóló kézirat is a Teleki által felajánlott könyvekkel együtt került az Akadémiai Könyvtár állományába.⁸

A makulatúra

A pergamenkötés alatti két papírtáblát négy nyomtatvány töredékeiből készítették a könyvkötő műhelyben.⁹

A kötéstáblából előkerült töredékek közül nyolc darab azonosítható Hunyadi Ferenc *Historia de obsidione decennali antiquissimae et excelsissi-*

három példánya ismert, a Magyar Országos Közös Katalógus szerint mind a három a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárában van.

⁷ Nagyon köszönöm Tóth Zsuzsának a könyvkötéssel kapcsolatos segítségét.

⁸ F. CSANAK Dóra (1983), *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőr és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 443–454.

⁹ Köszönöm Penger Péternek, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Kutatócsoport munkatársának a nyomtatványtöredékek azonosításában nyújtott segítségét.

mae urbis Troianae atque ruina memorabili című, Trója megszállásáról és veszedelméről szóló, magyar nyelven írt művéből. A szerző, aki Báthori István, majd Báthori Zsigmond udvarában volt orvos, a krónikás éneket 1569-ben fejezte be, ami nyomtatásban először Kolozsváron 1577-ben jelent meg. Heltai a művet az első kiadás beosztását és szövegét követve, de eltérő szedéssel újból kinyomtatta 1586-ban.¹⁰ A művet Debrecenben 1582-ben Rudolphus Hoffhalter adta ki.¹¹ A könyvkötés papírtáblájához az 1586-ban készült példányból használták fel két ívnek a két-két levelét, vagyis a G₂, G₃, L és L₄ foliókat.

A kötésből négy kisebb darab került elő Marcello Squarcialupo itáliai származású orvosnak az erkölcsi fogalmakat magyarázó művéből, amelyet tanítványának, Báthori Zsigmondnak készített. Egy kiadást ismerünk *M. T. Ciceronis eloquentissimi et sapientis viri morales definitiones* címmel megjelent műből, amelyet Kolozsváron 1584-ben nyomtattak.¹² A kiadást a kötéstáblából előkerült töredéken lévő szöveg beosztásával és szedésével összehasonlítva kiderült, hogy a kettő szedése eltér egymástól. Ezenkívül feltűnő különbség, hogy a kiadásban nem szerepel sem a magyarázatok között, sem a magyarázatok betűrendes jegyzékében egy fogalom, amely a nyomtatványtöredéken szöveghiányosan olvasható. Cicero Tusculumi eszme-csere című művének harmadik és negyedik könyvéből származó részletei közül a bánkódás enyhítéséről szóló „Aegritudinis eleuatio”¹³ és a lelki betegséget tárgyaló, „Aegrotatio ex offensio”¹⁴ kezdetű bekezdések között hiányzik a bánkódás gyökereit említő, „Aegritudinis fibre ac stirpes [...] / qua aemulamur, etc.” két sor.¹⁵

¹⁰ Régi Magyarországi Nyomtatványok (továbbiakban RMNY) 388, Régi Magyar Könyvtár (továbbiakban RMK) I 130.; az 1586. évi kiadás: RMNY 586; RMK I 219.

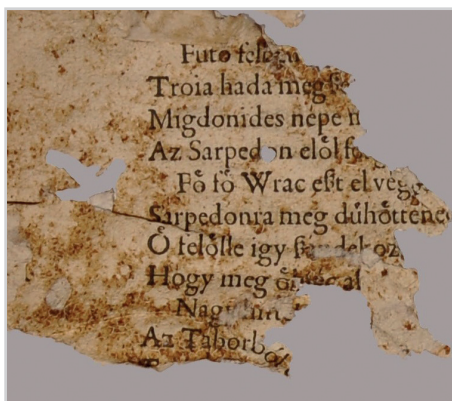
¹¹ RMNY 508; RMK I 191. A művet a XVII. században is kiadták: 1631-ben Kolozsváron (RMNY 1503; RMK I 600), Lőcsén 1656-ban (RMNY 2649; RMK I 909). A szakirodalom számon tart két olyan kiadványt is, amelyekből jelenleg egy példány sem maradt fenn: 1592-ben Sicz-ben (RMNY 703; RMK I 263) és Kolozsváron 1651-ben megjelent nyomtatvány (RMNY 2370; RMK I 846).

¹² RMNY 546; RMK II 181.

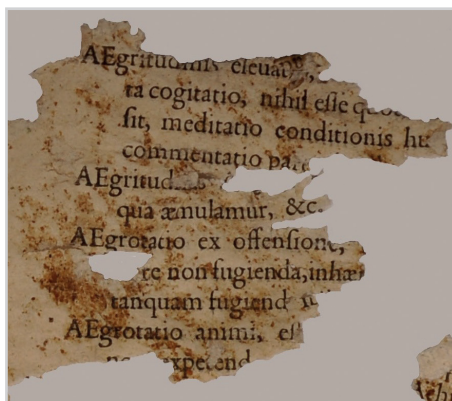
¹³ Cicero, *Tusc. disp.* III, 16: „Mert semmi nincs, ami annyira tompítaná és megkönnyítené a bánkódást, mint az, ha egész életünkben szüntelenül arra gondolunk, hogy nincs, ami ne eshetnék meg velünk: vagy az, hogy elgondolkodunk az emberi lét állapotán; vagy az, hogy megtanulunk engedelmessé válni az élet törvényének ...” Marcus Tullius CICERO (2004), *Tusculanae disputationes = Tusculumi eszme-csere*. Ford. VEKERDI József, Budapest, Allprint Kft., 130–131.

¹⁴ CICERO, *Tusc. disp.* IV, 11: „Ami az ellenszemből keletkezik, azt úgy határozzák meg, hogy valamely nem kerülendő dolgot kerülendőnek feltételez, megrögzött és mélyen gyökerező, szenvedélyes elképzelés.” ford. VEKERDI 2004:170.

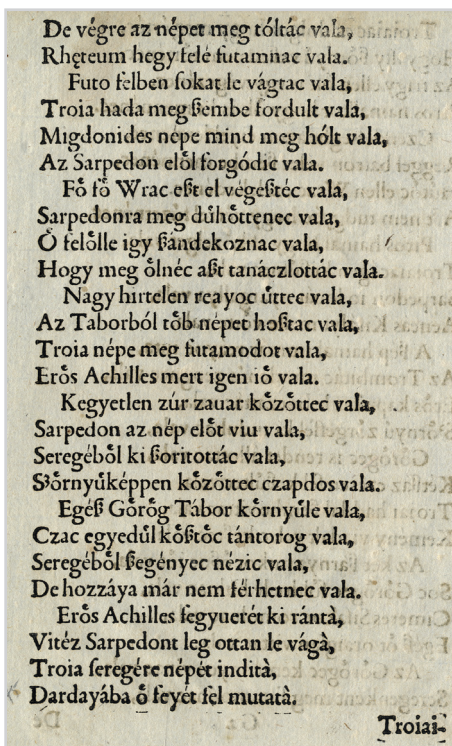
¹⁵ Cicero, *Tusc. disp.* III, 34. A jelenlegi, restaurált állapotában a töredéken csak ennyi látható: „Aegritudinis [...] / qua aemulamur, etc.”

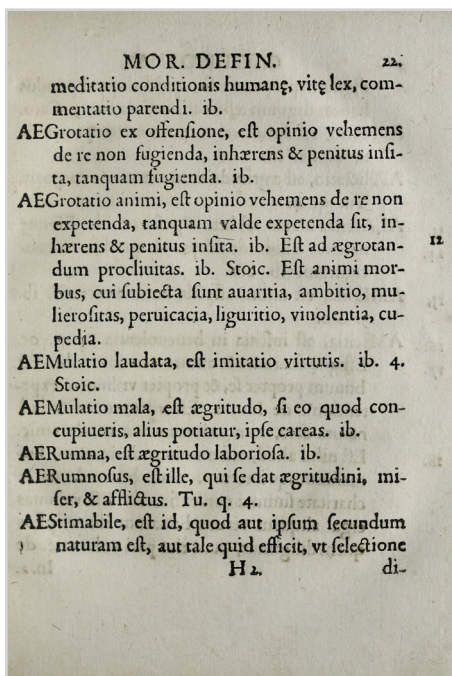
3. kép. Hunyadi művének a kötésből előkerült töredéke

4. kép. Squarcialupo művének a kötésből lefejtett töredéke

5. kép. Hunyadi művének G₂ levele (MTA KIK, Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 4r 249)

6. kép. Squarcialupo művének H_{2r} oldala (OSZK RMK II. 181/1. péld.)

Két levelet felhasználtak Heltai Gáspár *Agenda, az az szentegyhazi chelekedetec, mellyeket köuonetec közönségesképpen a keresztyéni ministerec es lelkipásztoroc* című, 1559-ben Kolozsváron megjelent nyomtatványából is.¹⁶ Az evangélikus egyházi szertartásokat tartalmazó nyomtatványnak a Q₃ és Q₄ jelzésű levelei maradtak fenn a kötésben. A töredékek az 1559-es kiadás azon variánsát képviselik, amelyből az Országos Széchényi Könyvtár is őriz egy példányt.¹⁷ Ebben a változatban a Q₃ levélen látható második temetési prédikáció a *Halottakból föltámadott Lázárnak históriájából* címűben a halottakból szót egy l betűvel szedte: „HALA-/[tokból]”. Ezzel szemben a másik változatban, amelyből egy példányt az Akadémiai Könyvtár őriz, két l-betűvel olvasható: „HALLA-/tokból”.¹⁸

A negyedik nyomtatvány *Az Könyvetske az igaz kerestyényi keresztység-ről es a papa Antichristusnac maymozássaról, a Szent Irásból nagy munkaual é rendre egybe gyütötte és öszue szörzetettet nemelly iambor tvdos emberec által, kic annac vtánna martiromsagot szenuettenec also Németországban* című mű, amelyből az L₂, L₃ és az L₆ levelek töredéke került elő. A németalföldi anabaptisták tanítását tartalmazó német nyelvű művet Dávid Ferenc fordította le magyarra, majd mind a német nyelvű, mind a magyar nyelvű szöveget kiadták 1570-ben Kolozsváron.¹⁹

A nyomtatványok mellett a kötésből előkerült két kisméretű pergamentöredék is, amelyek egy úti mise- vagy zsolozsmáskönyvből származnak. A kisebbik fragmentumon pár betű maradt csak fenn, a nagyobb darabnak pedig csak az egyik oldalán kivehető a szöveg. Utóbbin feltehetően János-evangéliumának 17. verséből származó hat sor látható, amely a nagyböjt ötödik (Iudica) vasárnapját követő szombatra előírt evangélium részlete volt (lásd a 11. képet a 162. oldalon).

„[Sublevatis oculis Iesus in celum ... / n]unc cog[noverunt quia / omnia] que d[edisti mihi / Abs te] sunt quia [verba que de-/ disti] michi [dedi eis et /] ipsi [acceperu]nt [et cognoverunt vere / quia] a te e[xivi ...]”²⁰

A könyvkötés kiragasztott előzéklapjai beíratlan papírlapok voltak, amelyeken nem látszódik vízjel nyoma. Ezekre ragasztották rá, valószínűleg az eredeti őrzőkönyv könyvtestének eltávolítása után, azt a két fehér kasírozó lapot,²¹ amelyeken csonkán fennmaradt vízjel látható: „KV monogramos,

¹⁶ RMNY 154; RMK I 37. A műnek az első, 1550-ben szintén Kolozsváron készített kiadásából nem ismerünk példányt. Lásd RMNY 85; RMK I 344.

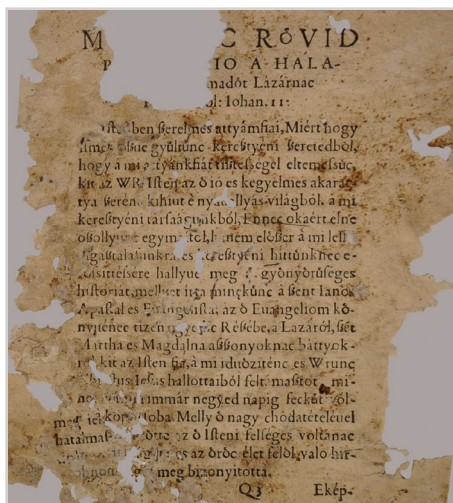
¹⁷ Jelzete: Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK), RMK I. 37/1. péld.

¹⁸ Jelzete: MTA KIK, Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 4rét 277, Q₃

¹⁹ Dávid Ferenc fordítása: RMNY 284; RMK I 80. A német nyelvű mű: RMNY 292.

²⁰ Io 17,[1–6]7–8[8–26]. Az idézésben lévő sortörés a töredéken látható beosztást követi.

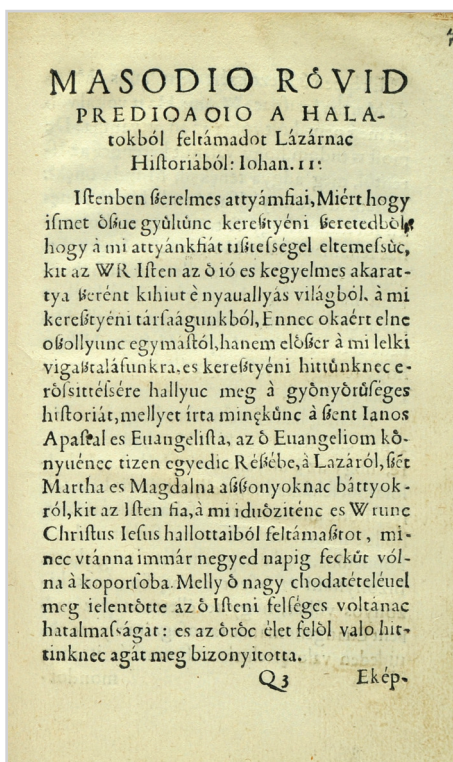
²¹ Köszönöm Tóth Zsuzsának, hogy segítette azonosítani a táblák belső részére ragasztott papírlapok funkcióját.

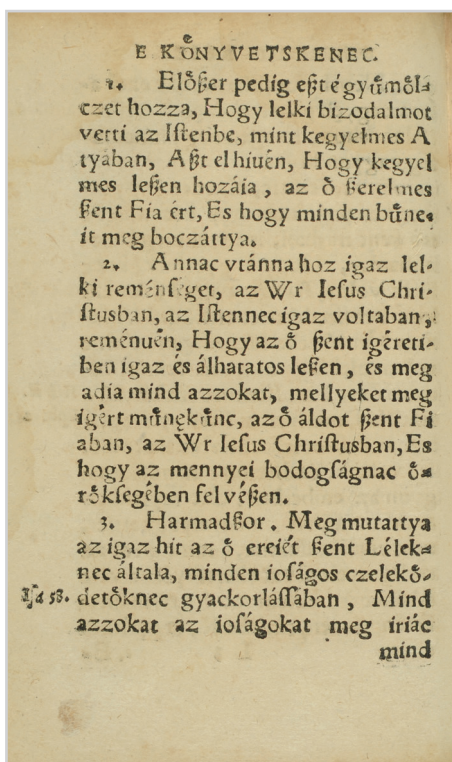
7. kép. Heltai művének a kötésből lefejtett töredéke

8. kép. Az Könyvetske nyomtatványának a kötésből lefejtett töredéke

9. kép. Heltai művének Q_{3r} oldala (OSZK RMK I. 37/1. péld.)

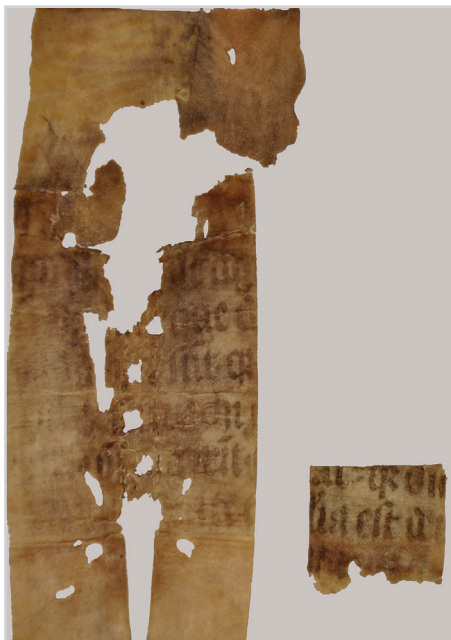
10. kép. Az Könyvetske nyomtatványának L_{3v} oldala (OSZK RMK I. 80/1. péld.)

csücskös pajzsú, reneszánsz tárcsapajzsos, Kolozsvár város háromtornyú várkapus címere”.²²

Ez a filigrán egyik késői vízjele volt Heltai Gáspár papírmalmának. Heltai a papírmalom alapítására 1560-ban kapott engedélyt, és 1565-től saját kiadványait a papírmalomban készült ívekre nyomtatta.

Kezdetben a tudás fájának törzsen tekergőző kígyó és a két oldalon a GH monogram,²³ majd a hárántpólyával osztott pajzsban három alma, amely szintén a tudás fájára utalt, és Heltai monogramjának ligatúrája volt a vízjel. Idősebb Heltai Gáspár 1575. évi halála után a tudás fáját ábrázoló vízjelet nyomdászjelvényként tovább használták, és új vízjelet készítettek: a kolozsvári címert a malom tulajdonosának vagy bérlőjének a monogramjával, például HB, CS, illetve a város nevét rövidítő KV monogrammal.²⁴

A város monogramjával ellátott, és a könyvkötésből lefejtett papírlapokon látható vízjelet 1793-ig használták.²⁵ Ez is alátámasztja, hogy a kasírozó lapokat később is beleragaszthatták a könyvtesttől elválasztott kódextöredék-kötésbe.

11. kép. A pergamen kódextöredék

12. kép. Heltai papírmalmának kései vízjele

²² PELBÁRT Jenő (2021), *Hét évszázad vízjelei Magyarországon (1310–2010)*. Budapest, Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság. 134., nr. 271.

²³ PELBÁRT 2021:123., nr. 240.

²⁴ JAKÓ Zsigmond (1989), Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata, XVI–XIX. század, *Levéltári Közlemények*, 60. 10–11.; HORVÁTH József: *Erdély és Kárpátalja papírmalmaiban készített papírok, vízjeleinek gyűjteménye 16–18. század, 1545–1868*, Budapest, 2017, I kötet, 41; II kötet 70, nr. 2–8.; PELBÁRT 2021: 134., nr. 271.

²⁵ PELBÁRT 2021: 134., nr. 271.

A töredékcsoport többi töredékének másodlagos felhasználása

A töredékcsoport többi levelének fennmaradásáról korábban születtek tanulmányok,²⁶ amelyek eredményeit röviden összegzem, hogy láthatóvá váljon, az új töredék milyen mértékben erősítette meg az eddig feltételezett másodlagos felhasználás helyét, a kolozsvári műhelyt.

Az Országos Levéltárban őrzött levél a kolozsmonostori hiteleshely egyik jegyzőkönyvének a palliuma, ebben az esetben nem volt szükség további tömítő anyagokra. A XVI. század végétől a hiteleshelyi levélkeresők már Kolozsváron tartották az iratokat, így az egyes jegyzőkönyvek megvédésére a városban vásárolhattak olcsó és erős pergament.²⁷ A Kolozsváron őrzött töredékek XVI. század második felében nyomtatott könyvek könyvkötései voltak. Hubert Goltz *Caius Iulius Caesar, sive historiae imperatorum caesarumque Romanorum ex antiquis numismatibus restitutae* című, a császárok életrajzát tartalmazó könyv kötéséből fejtettek le egy XIV. századi pergamen miscskönyv-fragmentumot.²⁸ Az őrzőkönyvet 1563-ban nyomtatták Brüggeben, majd a tulajdonosi bejegyzés szerint a jezsuiták tulajdonában volt 1604-től.²⁹ A másik őrzőkönyv egy kolozsvári nyomtatvány, Szilvási János *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae* című műve, amely 1597-ben jelent meg. Ez szintén a kolozsvári jezsuiták tulajdonában volt a XVII. századi tulajdonosi bejegyzés alapján.³⁰

Az antifonále Budapesten őrzött másik töredéke egy kolligátum kötéseként maradt fenn, amelynek egyik darabja Ferrarius Montanus *De republica bene instituenda* című művének egyik kiadása (Basel, 1556),³¹ a másik pedig a szintén Baselben nyomtatott Siegmund von Herberstein *Rerum Moscoviticarum* című műve (1551).³² A kolligátum tulajdonosa a XVII. században Valentinus Radecius, aki 1608-tól kezdve a kolozsvári szász unitáriusok lelkésze volt. Az ő nevéen kívül még a Teleki család bejegyzése olvasható

²⁶ Lásd a 3. lábjegyzetet.

²⁷ HENDE (2020), 83.

²⁸ Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, Fragm. Cod. Lat. 26. Leírását Adrian Papa-hagi készítette el és tette közzé a Fragmentarium-adatbázisban F-d5sz azonosítószám alatt.

²⁹ Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, C 55090; JAKÓ Klára (1991), *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, Szeged, Scriptum Kft. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1), 94, nr. 201.; GILÁNYI – PAPA-HAGI 2019:10–11.

³⁰ Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, BVM C 218; SIPOS Gábor (szerk.) (2004), *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek Katalógusa – Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*. Kolozsvár, Scientia Kiadó – Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 112, nr. 438.; GILÁNYI – PAPA-HAGI 2019:9–10.

³¹ MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 542.991/koll.1; VD 16 E 891.

³² MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 542.991/koll.2; VD 16 H 2203.

a könyvben, mely szerint Teleki Mária 1793-ban Teleki Ádámtól örökölte a nyomtatványt. Ehhez a kötéshez makulatúraként három nyomtatvány töredékét használták fel, két Heltai Gáspár művet, és egy Bonfini-töredéket. Heltai a nyomdájában 1568-ban kiadott *Disputatio in causa sacrosanctae et semper benedictae Trinitatis* című művét 1570-ben *Disputatio de Deo* kezdetű címmel ismét megjelentette. A két kiadás főszövegének szedése és szövege megegyezik.³³ Az első zárójellel jelölt, illetve a H jelű íveknek a töredékei maradtak fenn, amelyek alapján nem lehet megállapítani, hogy melyik évben nyomtatott példányból származnak a levélpárok.³⁴ Ehhez a kötéshez is használtak fel Heltai 1559-ben megjelent *Agendájából*, az L jelzésű ív kettévágva lett része a papír könyvtáblának.³⁵ A harmadik nyomtatvány töredékei Antonio Bonfini *Historia in clyta Matthiae Hvnnyadis, regis Hungariae augustissimi* című, 1565-ben Kolozsváron kiadott latin nyelvű művének az I₃ és az I₄ levele.³⁶ Az egykori kötés gerincéből három pergamen csík került elő egy XV. századi kódexből, feltehetően graduáléból.³⁷

Következtetések

A rövid összefoglalásból is látható, hogy az őrzőkönyvek, illetve őrzőiratok egy része a városban és a Heltai-nyomdában készült, és hogy az őrzőkönyvek tulajdonosai is Kolozsvárhoz kötődnek. A könyvkötések alól előkerült makulatúrák szintén a nyomdának az 1559 és 1586 közötti termékei, tehát ezeket tömítőanyagként a Heltai nyomdához tartozó könyvkötő-műhely használta fel. A kolozsvári könyvtulajdonosok a feltehetően kötés nélküli külföldi és a helyben készült nyomtatványaik bekötésével ezt a műhelyt bízták meg, ahogy a hiteleshelyi levélkereső is innen vásárolt palliumot az elkészült iratának. A kötésekben lefejtett középkori liturgikus kéziratokból származó fragmentumok kis méretük miatt nem nyújtanak segítséget a proveniencia kérdésében. Az egykori antifonále eredetének és használati helyének pontos megállapítására nem vállalkozhatunk. Amennyiben elfogadjuk, hogy a városban a magyar notáció kizárólag a magyar közösséghez kapcsolódik, akkor a Szent Péter és Pál tiszteletére épített templom kerül a látóterünkbe. A templom egy 1455. évi tanúsítványban plébániatemplomként szerepelt, és leírták, hogy a fenntartásához Nagy Lajos királytól engedélyt kaptak egy malom építésére, tehát a templom a XIV. században már

³³ Az 1568-ban kiadott: RMNY 256, RMK II 117; az 1570-ben kiadott: RMNY 287, RMK II 126.

³⁴ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/2.

³⁵ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/3.

³⁶ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/1.

³⁷ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/4.; HENDE 2020:81–82, 88.

állhatott. Az antifonále keletkezési ideje táján a Szent Péter-templomnak nem volt saját plébánosa, a papi szolgálatot a Szent Mihály-templom plébánosának kellett ellátnia személyesen vagy kiküldött káplán révén.³⁸ Ahogy Gilányi Gabriella ebben a kötetben³⁹ megjelent tanulmányában rámutatott, a Szent Mihály-templomban a német közösség metzi–német gótikus notációval készült liturgikus könyveket használhatott, ahogy az onnét fennmaradt XVI. századi graduále is mutatja. Következtetést azonban óvatosan kell levonni, hiszen nem rendelkezünk további forrásokkal, például az említett templomok pontosabb könyvjegyzékeivel. Az sem zárható ki, hogy a templomokban bizonyos esetekben az éppen elérhető liturgikus kéziratokat használták, illetve arról sem szabad megfeledkezni, hogy Heltai a műhelye számára a városon kívülről is vásárolhatott erős pergamen kódexeket, hogy azok az olcsó kötések alapanyaga legyenek.

Mindezzel együtt az újonnan bemutatott töredék az egykori antifonálénak másodlagos felhasználását egyértelműen Kolozsvárhoz kapcsolja, amely a proveniencia meghatározásában egy apró, ám annál fontosabb előrelépést jelent.

Töredék leírása

MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 261

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM

15. század első fele – 1 levél (ugyanabból a kódexből, mint az MNL OL, F 15 Protocollum No. I [1629–1638] palliuma, MTA KIK, Kézirattár T 422/6, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca], Fragm. Cod. Lat. 14, Fragm. Cod. Lat. 15)

Közepesen vastag, erősen kopott, megbarnult, szúrágta, restaurált pergamenlevél: 510×270 mm. – Egyhasábos írástükör: *350×330 mm, 7 szöveg- és kottasor. A harmadik szövegsor és a negyedik kottasor hiányosan maradt fenn. – Gótikus könyvírás a 15. század első feléből. – Egyszerű kék *I* iniciálé, fekete majuszkulák vörös megerősítővonalakkal, rubrumok. – Magyar notáció négy vörös vonalon. C- és F-kulcsot használ, custost nem. Vonalrendszer magassága szövegsorral együtt: 44 mm.

Őrzőkönyv: MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Történelem 4rét 127: *Historia Daciae seu Transylvaniae*. – A töredéken: 1. Utalás az egykori őrzőkönyvre: *Dialog[...]* Cc; 2. Tollpróba: *MCCCIII; VI*; 3. Szá-

³⁸ BENKŐ Elek (2004), *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 248.) 33, 35–36.

³⁹ Lásd 141–154. o.

mítások. – Kísérő anyag: 1. A gerincből lefejtett 3 beíratlan pergamencsík: 45/60×22 mm; 2. Két darab 14. századi (?) missale-töredék: 120×50 mm; 3. Marcello Squarzialupo: *M. T. Ciceronis eloquentissimi et sapientis viri morales definitiones*. Kolozsvár, 1584 (?). RMNY 546; 4. Dávid Ferenc: *Az Könyvetske az igaz keresztényi kerestségről*. Kolozsvár, 1570. RMNY 284; 5. Hunyadi Ferenc: *Historia de obsidione decennali antiquissimae*. Kolozsvár, 1586. RMNY 586; 6. Heltai Gáspár: *Agenda, az az szentegyhazi chelekedetec*. Kolozsvár, 1559. RMNY 154; 7. 21 különböző méretű papírdarabka, vízjel nem látható, nagyon sérültek, a különböző töredékeket nem is lehetett elválasztani egymástól. Részben beíratlan papírdarabok is, részben a nyomtatványok nyomaival. A legnagyobb darab: 190×145 mm; 8. Három etikett az őrzőkönyv egykori és jelenlegi jelzetével: 174; a világoskéken [...] *rét* [...] *szám*; a gerincre ragasztott zöld színű papír a jelenlegi jelzettel; 9. 2 darab kiragasztott előzéklap; 10. Két beíratlan papírlap Heltai papírmalom Kolozsvár címerét ábrázoló vízjellel (PELBÁRT (2021) 134., nr. 271); 11. Az egykori gerincre ragasztva: Adolf Wolff: *Die italiänische National-Literatur in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom 13ten bis zum 19ten Jahrhundert*. Berlin, Hempel, 1860 könyv első füzetének borítója; 12. 3 darab pergamen bőrszalag.

Eredet – használat: Erdély, Kolozsvár(?)

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM. Dominica Palmarum

f. 1r–v Matut. R. [Deus Israel propter te sustinui ... reverencia] *faciem meam ...*; (can 006425) V. *Deus Deus meus respice ...*; (can 006425a) R. *Ingrediente Domino ...*; (can 006961) V. *Cumque audissent* [quia venit Iesus ...] (can 006961a).

FANNI HENDE

*What do the host volumes bound
in leaves of a Transylvanian antiphonal reveal?*

In 2019, I identified the fifth fragment of a former Transylvanian antiphonal in the Department of Manuscripts of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. The codex was probably copied in Kolozsvár (today Cluj) in the 15th century, its fragments were discovered in Budapest and Cluj.

The newly discovered leaf has been preserved as a bookbinding of an 18th-century manuscript written by Daniel Cornides. The fragment contains two responsories sung at Matins on Palm Sunday. These chants are analysed and published in this volume by Gabriella Gilányi. The host volume of the fragment and the fragments of printed books used as cardboards of the binding are presented by me. The host volume contains a history of Transylvania written by Cornides. This manu-

script is kept in the Department of Manuscripts of the Library. Originally, however, the bookbinding was not made for this manuscript, but for an unknown volume as confirmed by traces of a title on the spine of the bookbinding: Dialog [...]. The cardboards were made of fragments of four printed books published in Heltai's workshop in Kolozsvár between 1559 and 1586. Thus, the fragments of printed books and of the antiphonal were used as covers and cardboards of bookbindings in Heltai's workshop. Similarly, another host volume kept in Budapest preserved a leaf of the antiphonal as its cover and some fragments of printed books made by Heltai as cardboards. Therefore, most of the fragments of the 15th-century antiphonal may have been used to cover books in the workshop of Heltai. One of the fragments might have been bought in the same workshop and used as wrapper of a protocol which was copied by a notary who belonged to the Kolozsmonostor convent.

FRAGMENTA

Aut cum re datur vagy autem reddatur?

A *Liber Singularis Regularum* eltérő szövegváltozatai által okozott dilemmák

Bevezetés

Tanulmányunk témája a római jog egy ismert forrása a III. századból, a *Tituli ex corpore Ulpiani*, más néven *Liber Singularis Regularum*. Ugyan a hagyomány Ulpianus nevéhez kapcsolja jelen művet, ám számos kétség merült fel a könyv származását és valódi szerzőjét illetően. Tony Honoré úgy vélte, hogy az Ulpianusnak tulajdonított kétszáznegyvennégy könyvnek mintegy tizede mástól származik; ezek közé tartozik a *Liber Singularis Regularum* is.¹ Kr. u. 426-ban III. Valentinianus császár kiadta a *Lex citationist*,² rendelkezve arról, hogy mely jogtudósok műveire lehet hagyatkozni: az öt ún. remekjogász által kiadott jogtudósi véleményeket lehetett bírói úton figyelembe venni.³ E remekjogászok egyike Ulpianus volt, már csak ebből adódóan is nagy jelentőség tulajdonítható a mű eredetének, ezen keresztül hitelességének.

Jelen műben több fragmentum is jól illusztrálja az eltérő szövegváltozatok sokszínűségét. A félreolvasások, rossz értelmezések egymásra halmozódása sokszorosan rontották a szöveget, néha évszázadokba telt, amíg egy-egy korai kiadás rossz interpretációjától sikerült elvonatkoztatni. Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a könyv alternatív szövegváltozatai miként befolyásolják a jogi tartalmat, illetve mely változatok tűnnek a római joggal leginkább összeegyeztethetőnek.

A kéziratról

A Vatikáni Apostoli Könyvtárban található ma is az a kódex, amely megőrizte az utókor számára a *Liber Singularis Regularumot*.⁴ A kódex a XVII. század végén került a Vatikánba, amikor is Krisztina svéd királynő több ezer kéziratból álló magánkönyvtárát Azzolini bíborosra hagyta. Ugyanakkor keveset tudunk a kézirat Vatikánba érkezése előtti kalandos történetéről.

¹ Tony HONORÉ (2002), *Ulpian, Pioneer of Human Rights*. Oxford, Oxford University Press.

² *Codex Theodosianus* 1, 4, 3. (Továbbiakban: CTh.)

³ Simon CORCORAN (2012), Citations, Law Governing. In *The Encyclopedia of Ancient History*. Hoboken, John Wiley and Sons.

⁴ *Codex Vaticanus Regimensis Latinus* 1128. (Továbbiakban: CVRL.)

Eredetével kapcsolatban sok kérdés merül fel, keletkezési ideje, helye vitatott, készítője ismeretlen. Két információ bizonyos: a kézirat 1544-től Tilius birtokában volt, aki az első kritikai kiadást elkészítette;⁵ 1647-es keltezéssel pedig Alexandre Petau írta bele a nevét: *Alexander Pauli filius Petavii Senator parisiensis anno 1647*.⁶

Ez az egyedülként fennmaradt kézirat valószínűsíthetően a IX-X. században keletkezett, egyedül Böcking volt, aki a kódex más részeire vonatkozó régebbi paleográfiai vizsgálatok alapján későbbre, a XI. századra tette a kódex elkészültének idejét.⁷ Véleményével azonban egyedül van, Schulz a 900-as éveket gondolta keletkezés tekintetében mérvadónak,⁸ Mostert a IX-X. századot,⁹ Dolezalek¹⁰ és Pellegrin szintúgy a IX. századot ítélte helyesnek.¹¹ Avenarius, a legfrissebb kritikai kiadás elkészítője kézirat külső formájából és különösen írásjellegéből adódóan szintúgy a IX. század első felére teszi a keletkezési időt.¹²

A kódex keletkezési helye is vitás, az egyik uralkodó nézet szerint az általunk ismert kézirat eredetileg a Loire-menti Fleury kolostorból származik. Élisabeth Pellegrin a kézirat eredetéről más nézetet vallott: véleménye szerint a kézirat a tours-i Szent Márton *scriptorium*ban készült.¹³ Avenarius szerint számos jel támasztja alá azt a feltételezést, hogy a kézirat a svájci Szent Gál kolostorából származik. Monográfiájában a szerző kiemeli a kézirat olyan alaki jellegzetességeit, mint például állatfejekkel díszített, fonott mintájú oldalszegélyt, amely más Sankt Gallen-i kódexben is megjelenik.¹⁴ A Karoling-*minusculával*, a titulusokban pedig unciális stílusban írt két-hasábos, 35 soros felépítésű kódexet vörös *saffiano* bőrbe kötötték; egyébiránt 271 db, körülbelül 353 x 246 mm nagyságú lapból áll. A betűtípus színe alapvetően középbarna; a címek, a címjegyzék számai, a kezdőbetűk

⁵ Jean Du TILLET (1549), *Tituli ex corpore Ulpiani*. Paris.

⁶ CVRL f. 1r.

⁷ Eduard BÖCKING (1831), *Domitii Ulpiani Fragmenta quae dicuntur Tituli ex corpore Ulpiani, Ex recognitione I. C. Bluntschli*. Bonn, Adolph Marcus.

⁸ Fritz SCHULZ (1926), *Die Epitome Ulpiani des Codex Vaticanus Reginae 1128*. Bonn, A. Marcus und E. Weber.

⁹ Marco MOSTERT (1989), *The Library of Fleury: A Provisional List of Manuscripts*. Hilversum.

¹⁰ Gero DOLEZALEK (1972), *Verzeichnis der Handschriften zum Römischen Recht bis 1600*. Frankfurt am Main, Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte.

¹¹ Élisabeth PELLEGRIN (1965), *Les manuscrits de la Reine de Suède au Vatican. Réédition du catalogue de Montfaucon et cotes actuelles*. Paris.

¹² Martin AVENARIUS (2005), *Der pseudo-ulpianische liber singularis regularum: Entstehung, Eigenart und Überlieferung einer hochklassischen Juristenschrift; Analyse, Neuedition und deutsche Übersetzung*. Wallstein Verlag. 16-17. (A kritikai kiadás szövegére hivatkozva a továbbiakban Ulp.)

¹³ PELLEGRIN 1965:149.

¹⁴ AVENARIUS 2005:24-32.

és az explicitek piros színűek. A kódexben a *Liber Singularis Regularum* az «INCIP<IVNT> TITVLI EX CORPORE VLPIANI» titulussal kezdődik.¹⁵

Nyelvi jellegzetességek

Mielőtt rátérnénk a konkrét fragmentumok elemzésére, szükséges a kézirat szövegezését kicsit bővebben kifejteni, ugyanis ezek a jellegzetességek az egész könyvön átívelnek, és a példaként hozott töredékek magyarázatánál is fontos szerephez jutnak. Kiemelendő – és a későbbiekben a tanulmányban bővebben is kifejtésre kerül –, hogy a klasszikus latintól sok eltérés tapasztalható a vatikáni kéziratban. Itt azonban fontos elhatárolni magában az ókori szövegben található vulgáris latin kifejezéseket a Karoling-íraskorokban vétett hibáktól.

A vulgáris latinra jellemző hangtan leegyszerűsödése megjelenik a kéziratban, különös tekintettel az eredeti kettőshangzók (ae, oe) egyszerű magánhangzókká alakulására. A szövegben sokszor áll 'e' az 'ae' helyett, (és fordítva), ez jól látható a vatikáni kézirat egyik töredékében, ahol *aequum* helyett *equum* áll, értelemszerűen itt egy lónak nem sok köze van a törvényes öröklés rendjéhez.¹⁶ Gyakori, hogy 'i' áll az 'e' helyett, mint például *codicillis* helyett *codicellis* a huszonötödik fejezetben;¹⁷ és viszont: mint a például *legari* helyett álló *ligari* igenév az ugyanezen fejezet tizedik fragmentumában.¹⁸ Felfedezhető a vulgáris latinban bekövetkező második és negyedik *declinatio*s *accusativus*-rövidülés is a szövegben: *gradu* áll *gradum* helyett,¹⁹ *manu* áll *manum* helyett²⁰ etc.

Mássalhangzókat illetően a 'b' és a 'v' hangok felcserélődése is előfordul a kiejtésbeli hasonlóság miatt, mint például a *tutelabae* (= *tutelave*) kifejezés,²¹ hasonlóképp az 'x' és az 's' hangoké is, ilyen a *dos* helyett álló *dox* szóalak.²² Szintén van példa 'd' és 't' mássalhangzók felcserélésére is, ezt jól szemlélteti az *apud* helyett álló *aput* szóalak is.²³ Emellett megjelennek a 'h' betűvel összefüggő hibák, amelyet Avenarius azzal magyaráz, hogy már a köztársaságkori kiejtésből is kezdett kikopni a 'h' betű,²⁴ így a szövegben sok esetben hiányzik a 'h'; ilyen a *contrahendas* alak helyett álló 'contraendas'.²⁵ Előfordul az is, hogy feleslegesen szerepel a 'h' hang: erre

¹⁵ CVRL f. 190v

¹⁶ ULP. 26, 2.

¹⁷ ULP. 25, 11.

¹⁸ ULP. 25, 10.

¹⁹ ULP. 26, 6.

²⁰ ULP. 26, 7.

²¹ ULP. 11, 14.

²² ULP. 16, 4.

²³ ULP. 26, 3.

²⁴ AVENARIUS 2005:24.

²⁵ ULP. 11, 22.

jó példa az *instituhere*,²⁶ *adhire*,²⁷ *restituhere*,²⁸ *his* (=is)²⁹ alakok megjelenése. Ki kell emelni, hogy a mássalhangzóknál gyakori az a 'c' és a 't' felcserélődése, mint például a *commertium* helyett álló *commercium*,³⁰ de az is előfordul, hogy Titius helyett *citius* áll,³¹ ugyanakkor véleményünk szerint ez utóbbi esetben nem is vulgáris latin szóalakról, hanem inkább karoling másolói hibáról van szó, tekintve, hogy a *citius* értelmes, ekként a Titius névvel összetéveszhető szó.

Továbbélés

A *Liber Singularis Regularum* első nyomtatott kiadásai a XVI. században láttak napvilágot Franciaországban, az *editio princeps* Jean Du Tillet³² nevéhez köthető, tőle függetlenül néhány évvel később Jacques Cujas³³ is nyomtatásban adta közre a szöveget, később a *Codex Theodosianus*val egy kötetben.³⁴ 20 évre rá Jean Crespin³⁵ foglalkozott a szöveggel Lyonban. A XVIII. században Anton Schulting adta ki ismét nyomtatott formában,³⁶ majd többek között Johannes Cannegieter,³⁷ Gustav Hugo³⁸, Antoine-Grégoire Daubanton³⁹ és Eduard Böcking⁴⁰ is foglalkozott a szöveggel. Paul Krüger⁴¹ után Huschke hozta létre az egyik legfontosabb kritikai kiadást.⁴² A XX. században Schulz⁴³ 1936-os, illetve Girard és Senn⁴⁴ 1967-es munkája kiemelendő, a XXI. század küszöbén pedig Martin Avenarius szentelt

²⁶ ULP. 22, 19.

²⁷ ULP. 22, 27.

²⁸ ULP. 25, 16.

²⁹ ULP. 25, 14.

³⁰ ULP. 20, 13.

³¹ ULP. 22, 27.

³² DU TILLET 1549.

³³ Jacques CUJAS (1554), *Tituli XXVIII ex corpore Ulpiani*. Toulouse.

³⁴ Jacques CUJAS (1566), *Codicis Theodosiani lib. XVI quam emendatissimi, adiectis quas certis locis fecerat Aniani interpretationibus*. Lyon. 668-689.

³⁵ Jean CRESPIN (1574) *Imp. Cæs. Iustiniani Institutionum libri IIII*. Lyon. 535-598.

³⁶ Anton SCHULTING (1737), *Jurisprudentia vetus ante-Justiniana*, Leipzig. 559-680.

³⁷ Johannes CANNEGIETER (1768), *Domitii Ulpiani fragmenta libri singularis regularum et incerti auctoris Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. Utrecht. 1-142.

³⁸ Gustav HUGO (1788), *Domitii Ulpiani fragmenta libri regularum singularis: uti videtur, vulgo XXIX tituli ex corpore Ulpiani*. Göttingen.

³⁹ Antoine-Grégoire DAUBANTON (1811), *Le trésor de l'ancienne jurisprudence romaine*, I. Metz. 270-403.

⁴⁰ Eduard BÖCKING et al. (1841), *Corpus iuris Romani anteiustiniani*. Vol. 1., Bonn. 141-156.

⁴¹ Paul KRUEGER, Theodor MOMMSEN, Wilhelm STUEMUND (1878), *Collectio librorum iuris anteiustiniani in usum scholarum*. Vol. 2. Berlin. 1-38.

⁴² Philipp Eduard HUSCHKE (1886), *Jurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt*. Vol. 1. Leipzig, Teubner. 568-616.

⁴³ SCHULZ 1926.

⁴⁴ Paul Frédéric GIRARD – Félix SENN (1967), *Textes de droit romain*. Paris. 414-449.

egy egész monográfiát ennek a szövegnek, így a műnek ezt a legfrissebb kritikai kiadását használtuk fel a kutatás során.⁴⁵

Ugyan mára már egyedül a vatikáni kézirat az, amely a Vatikáni Apostoli Könyvtár hű őrzésének köszönhetően napjainkban is elérhető módon tartalmazza az *Liber Singularis Regularumot*, mégis ilyen nagy számú kritikai kiadás – amelyek közül több, mára már elveszett, de középkorban még valószínűsíthetően létező kéziratok alapján dolgozott – következményeképp az eredeti szövegnek sok változata létezik. Mint korábban említésre került, célunk forráselemzéssel meghatározni, hogy a könyv alternatív szövegváltozatai miként befolyásolják a jogi tartalmat, illetve mely változatok tűnnek a római joggal leginkább összeegyeztethetőnek. Mindehhez a könyv fragmentumai közül választottunk ki néhányat, amelyek jól szemléltetik az eltérő szövegváltozatok elemzésén át a jogi szöveg értelmezésének problémáit.

Fragmentum 28, 13

*Bonorum possessio aut cum re datur, aut sine re: cum re, <cum> is, qui accipit, cum effectu bona retineat; sine re, cum alius iure civili evincere hereditatem possit; veluti si suus heres intestate <sit>, bonorum possessio sine re <est>, quoniam suus heres evincere hereditatem iure legitimo possit.*⁴⁶

Bonorum possessiót vagy *cum re* adják, vagy *sine re: cum re* az, <amivel> az, aki kapja, sikeresen megtartja a vagyont; *sine re*, amivel szemben más a civiljog alapján el tudja perelni a hagyatékot; például ha a végrendelet nélkül elhunytnek saját örököse <van>, ez *bonorum possessio sine re* <lesz>, mivel a saját örökös el tudja perelni a hagyatékot törvényes joga alapján.

A *bonorum possessiók* kapcsán a 28-as cím 13-as fragmentuma jó példája a szövegváltozatok sokszínűségének. A kéziratban szereplő helytelen *Bonorum possessio autem reddatur* például egy másolói hiba eredménye lehet, ugyanis a visszaadás, a *reddatur* mozzanata meglátásunk szerint nem értelmezhető ebben az összefüggésben.

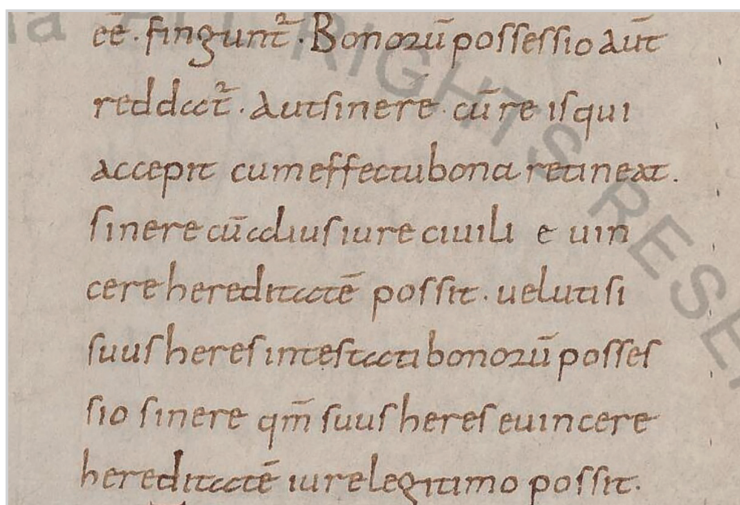
A *bonorum possessio*⁴⁷ az örökségi javaknak birtoka, amelyet a *praetor* kérelemre, ésszerű *causa* esetén azoknak a személyeknek adott, akik a *ius civile* szerint a hagyatéki javakat nem szerezhették volna meg.⁴⁸ Az *agnatio*

⁴⁵ AVENARIUS 2005.

⁴⁶ ULP. 28, 13.

⁴⁷ *Digesta Iustiniani* 37, 1 (Továbbiakban: D.)

⁴⁸ JAKAB ÉVA (2016), Inheritance. In Paul DU PLESSIS, Clifford ANDO – Kaius TUORI (ed.) (2016), *Oxford Handbook of Roman Law and Society*. Oxford Oxford, University Press. 498-509.

1. kép. Vatikáni kézirat, 28, 13.

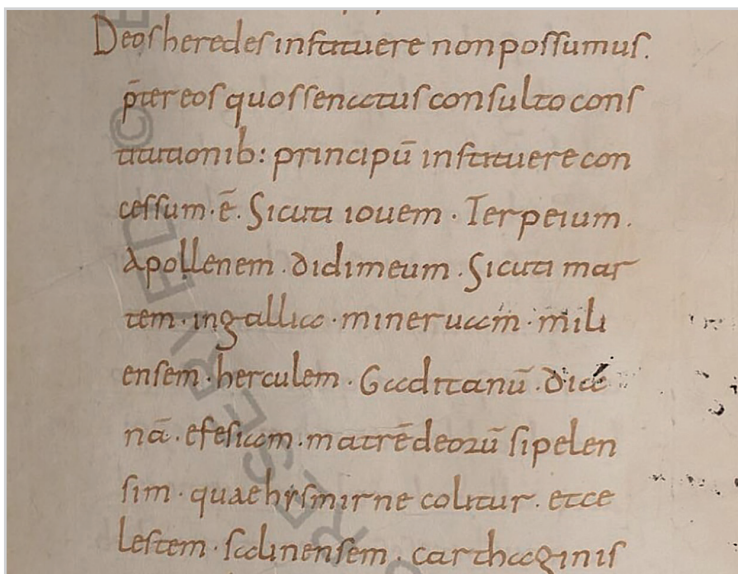
alapú civiljogi öröklés az idők múlása során változásokon ment keresztül, és a *praetorok* a vérrokonság mellett olyan személyeket is akartak az öröklés megszerzésének jogában részesíteni, akik a *ius civile* szerint nem számítottak örökösöknek. A *praetor* azoknak, akik az hagyatékra számot tartottak és bizonyos idő belül nála jelentkeztek, *edictum* útján ideiglenes birtokjogot, úgynevezett *bonorum possessiót* adhatott, amely, ha bizonyos időn belül erősebb igénnyel fellépő örökös nem jelentkezett, elbirtoklással valódi tulajdonjoggá vált.⁴⁹

A *bonorum possessiót sine re* lehetett adni, ez hatálytalan volt civiljogi örökössel szemben, vagy pedig *cum re*, ami mindenkivel szemben hatályos volt. A mondat helytálló értelmét egyedül az *aut cum re datur* olvasat biztosítja, amely az *aut-aut*, vagy-vagy szerkezet használatával jól ellenpontozza a kétféle *bonorum possessiót*, azaz a *bonorum possessio cum re* és a *bonorum possessio sine re* közti különbséget.

Fragmentum 22, 6

Deos heredes instituere non possumus praeter eos, quos senatus consulto constitutionibusve principum instituere concessum est, sicuti Iovem Tarpeium, Apollinem Didymaeum Mileti, Martem in Gallia, Minervam Iliensem, Herculem

⁴⁹ George M. BUSH (1927), *The Primitive Character and Origin of the Bonorum Possessio*. *Michigan Law Review* 25, 5. 508–522.

2. kép. Vatikáni kézirat, 22, 6.

*Gaditanum, Dianam Efesiam, Matrem deorum Sipylensem, quae Smyrnae colitur, et Caelestem Salinensem Carthaginis.*⁵⁰

Isteneket örökösnek nevezni nem tudunk, kivéve azokat, akiket *senatus consultum* vagy császári rendeletek (örökösnek) nevezni engednek, például tarpeii Juppitert, Milétoszban didymai Apollót, Galliában Marsot, trójai Minervát, gadesi Herculest, epheszoszi Dianát, szipüleszi istenanyát, akit Szmirnában imádnak és Karthágó *Caelestis Salinensis*ét.

A 22,6-os töredéknél a vallástörténészek, római jogászok értelmezései meglehetősen különböznek. Ez a töredék felsorol jó pár, a kor kultikus világában fontos szerepet betöltő istenséget, akiket római jog szerint érvényesen lehetett végrendeletben örökössé nevezni. A szöveg egyes részei könnyedén értelmezhetőek, és a bennük szereplő istenalakok egyszerűen azonosíthatóak, ha például Juppitert, Apollót, Dianát tekintjük. Azonban található a szövegben jó néhány kevésbé ismert provinciai istenség is, köztük a galliai Marsként azonosított Mullo kelta hadisten.⁵¹ Hasonlóképp, Melkart kánaánita istenség volt, akit a rómaiak Herculesnek feleltettek meg,⁵² és akinek

⁵⁰ ULP. 22,6.

⁵¹ *Corpus Inscriptionum Latinarum* 13, 3096: *Aug(usto) / Marti Mullon(i) / Tauricus Tauri f(i)lius) / v(otum) s(olvit) l(i)bens) m(erito)*

⁵² DIODORUS SICULUS 20, 14, 1.

kultusza a föníciai gyarmatvárosok sorozatos alapításával elterjedt a Földközi-tenger nyugati térségében is:⁵³ Melkart-templom állt többek közt a hispaniai Gades városában is.⁵⁴

A szipüleszi istenanyáról elsőként Pauszaniasz tesz említést;⁵⁵ a rómaiak Magna Mater néven tisztelték az istennőt, akit Livius Idoi Anya (*Mater Idaea*) néven Kübelével azonosított.⁵⁶ Ennek kapcsán szintén fontos szerep jut a szövegváltozatoknak, ha ugyanis megnézzük az eltérő kéziratokat és kritikai kiadásokat, látható, hogy a *Sipylensem* szó több helyen is fejtörést okozott: egyes kiadásokban a *Sipylensem*, *sypelensim*, *sypelenen* helyett nemes egyszerűséggel a *Cybelem*, *Cybelen* név áll.⁵⁷ Érdekes módon Wissowa egészen másként oldotta fel a mondatrészt, nála a *Matrem deorum Sipylensem*, *quae Smyrnae colitur* helyett *Matrem deorum Sipylenen Nemesim*, *quae hymirne colitur* áll.⁵⁸ Ekképp Wissowa nem Kübelével azonosítja a szipülesz-hegyi istenanyát, hanem *Nemesisszel*, akinek a kultusza jelentős volt Szmirnában.⁵⁹

A következő istenség esetében, amelyet az Avenarius-féle kritikai kiadás *Caelestis Salinensis Carthaginisként* említ, szintén nem tapasztalunk tudományos konszenzust. Legtöbben Tanit istennővel azonosítják az itt szereplő istenalakot, ugyanis Karthágóban a föníciai gyökerű istennő kultusza igen jelentős volt; a város közelében tárták fel tőfétjét, ahol az égőáldozatokat számára bemutatták.⁶⁰ A *salinensem* szót többen is a Karthágó városához közeli sótelepekkel (*πεδίων ἁλῶν*) kapcsolják össze,⁶¹ azonban egyes kritikai kiadásokban Szeléné neve is megtalálható a *salinensem* helyett,⁶² Huschke szerint a *salinensem* szó vélhetően egy másolói hiba, a szó végére tudatlanságból kerülhetett oda az *-ensim* végződés, így elferdítve az eredeti *Salinen*, azaz Szeléné nevet, ugyanis Tanitot, mint holdistennőt a rómaiak Szelénének feleltették meg.⁶³ Ugyanakkor van egy harmadik változat is, több kiadásban,⁶⁴ köztük a kéziratban is a *salinensem* szó helyett a *sidonen-*

⁵³ STRABO, *Geographica* 17, 3, 15. (Továbbiakban: STRAB.)

⁵⁴ STRAB. 3, 5, 3.

⁵⁵ PAUSANIAS, *Graeciae descriptio* 3, 22, 4.

⁵⁶ LIVIUS, *Ab Urbe condita* 29, 10.

⁵⁷ Lásd: DU TILLET 1549, CRESPIN 1574.

⁵⁸ Georg WISSOWA (1912), *Religion und Kultus der Römer*. München, C. H. Beck.

⁵⁹ Murat KILIÇ (2014), The Cults of Nemeseis and Tyche at Smyrna. *Belleten* 78, 283. 833-854.

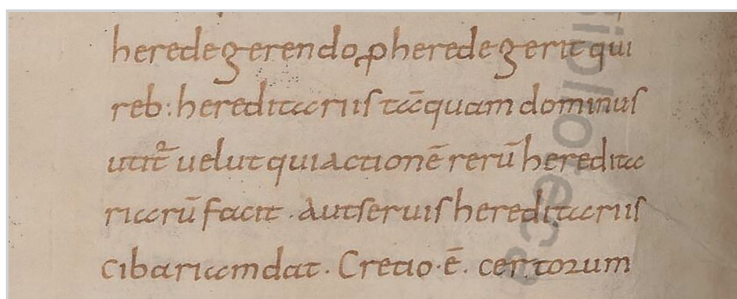
⁶⁰ Paolo XELLA – Josephine QUINN – Valentina MELCHIORRI – Peter VAN DOMMELEN (2013), Cemetery or sacrifice? Infant burials at the Carthage Tophet. *Antiquity*, 338, 87. 1199–1207.

⁶¹ PROCOPIUS, *De Bello Vandalico* 1, 18, 12.

⁶² BÖCKING 1841.

⁶³ Eduard HUSCHKE (1857), J. VAHLEN: Ulpiani e libro regularum singulari excerpta. In Alfred FLECKEINSEN (hrsg.) (1857), *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik*. 75. Band. Leipzig, B. G. Teubner. 365-377.

⁶⁴ KRÜGER 1878, HUGO 1788.

3. kép. Vatikáni kézirat, 22, 26.

sem szó található, joggal feltételezhető, hogy a karthágói istennő föníciai gyökereire utal.

Fragmentum 22, 26

*Pro herede gerit, qui rebus hereditariis tamquam dominus utitur; velut qui auctionem rerum hereditariarum facit aut servis hereditariis cibaria dat.*⁶⁵

Örökösként jár el az, aki a hagyatéki dolgokkal mintegy tulajdonosként bánik, például aki a hagyatéki dolgokat aukcióra bocsátja, vagy az örökölt rabszolgáknak ételmezt ad.

Ha megnézzük a 22. fejezet 26. fragmentumát, azt láthatjuk, hogy a kritikai kiadás szövege a vatikáni kézirattól abban különbözik, hogy a *cibaria dat* helyett a *cibaria mandat* kifejezés áll. Volt jelentősége a római jogban az ún. *pro herede gestio*nak,⁶⁶ amely alapján az örökös nem *cretio*val,⁶⁷ formális elfogadó nyilatkozattal lépett a hagyatéki birtokába, hanem magatartásával jelezte, hogy elfogadja azt. Ilyen elfogadásra utaló cselekvés lehetett a hagyatéki egyes tárgyainak eladása, vagy a hagyatéki tulajdon gondozása, mint például a szövegben említett “*servis cibaria dat*”, azaz a rabszolgák ételmezése.

Míg a hagyatéki rabszolgák megetetése teljesen érthető örökösi magatartás, addig a rabszolgákra az ételmezt rábízása, bizományba adása, megbízásba adása, tehát a *mando* ige jelentései⁶⁸ kevésbé illenek erre cselekményre, bizonyosan a *dat* lesz a helyes megfejtés.

⁶⁵ ULP. 22, 26.

⁶⁶ ULP. D. 11, 7, 14, 8.

⁶⁷ GAIUS, *Institutiones* 2, 164. (Továbbiakban: GAI.)

⁶⁸ FINÁLY Henrik (1884), *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.

Ugyan a legtöbb szerző a vatikáni kézirat tanulmányozásakor *cibaria* *mandat*ként azonosította azt, véleményünk szerint azonban helyes lehet a kézirat szövegét *cibariam dat*ként kiolvasni. A *cibarius* melléknévből -, amely ételhez tartozó, evésre valót jelent - származik a mindössze többes számban használatos, ételt, élelmet jelentő *cibaria*, *cibariorum* semlegesnemű főnév.⁶⁹ Könnyen lehet, hogy a szöveg másolásakor valaki tévedésből kijavíthatta az eredeti “*cibaria*” alakot, azt gondolván, hogy első *declinatio*s ragozású *cibaria*, *ae f.* az eredeti alak, és ezt tárgyasetbe téve, hiszen *élelmet* ad, korrigálhatta hibásan *cibariamra* az alakot.

Fragmentumok 22, 28; 22, 33-34

*Cernere est verba cretionis dicere ad hunc modum: QUOD ME MEVIUS HEREDEM INSTITUIT, EAM HEREDITATEM ADEO CERNOQUE.*⁷⁰

*Heredes aut instituti dicuntur aut substituti: <instituti,> qui primo gradu scripti sunt; substituti, qui secundo gradu vel sequentibus heredes scripti sunt, velut: TITIUS HERES ESTO CERNITOQUE IN DIEBUS PROXIMIS CENTUM, QUIBUS SCIES POTERISQUE. <QUODNI> ITA CREVERIS, EXHERES ESTO. TUNC MEVIUS HERES ESTO CERNITOQUE IN DIEBUS et reliqua.*⁷¹

*Si sub imperfecta cretione heres institutus sit, id est non adiectis his verbis: SI NON CREVERIS, EXHERES ESTO, sed si ita: SI NON CREVERIS, TUNC MEVIUS HERES ESTO (...)*⁷²

Az átvétel a *cretio* szavainak kimondása e módon: MIVEL ENGEM MEVIUS ÖRÖKÖSSÉ NEVEZETT, E HAGYATÉKOT ELFOGADOM ÉS ÁTVE-SZEM.

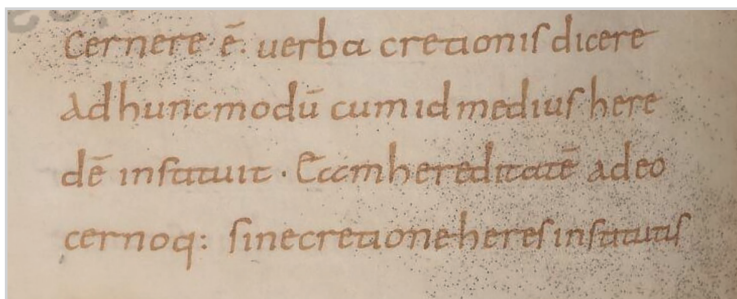
Az örökösöket kinevezetteknek vagy helyetteseknek nevezik: <kinevezettek> azok, akiket első fokon neveztek ki; helyettesek, akiket második fokon vagy azt követően neveztek örökösöknek, például: TITIUS LÉGY AZ ÖRÖKÖ-SÖM ÉS VEDD ÁT AZ ELKÖVETKEZENDŐ SZÁZ NAPON BELÜL, AMINT TUDOMÁST SZERZEL RÓLA ÉS KÉPES LESZEL RÁ. <MERT HA> NEM VESZED ÁT ÍGY, LÉGY KITAGADVA. AKKOR MEVIUS LÉGY AZ ÖRÖKÖSÖM ÉS VEDD ÁT IDŐBEN stb.

⁶⁹ FINÁLY 1884.

⁷⁰ ULP. 22, 28.

⁷¹ ULP. 22, 33.

⁷² ULP. 22, 34.

4. kép. Vatikáni kézirat, 22, 28.

Ha tökéletlen cretióval neveztek örököst, azaz nem fűzték hozzá e szavakat: HA NEM VESZED ÁT, LÉGY KITAGADVA, hanem ekként: HA NEM VESZED ÁT, AKKOR MEVIUS LÉGY AZ ÖRÖKÖSÖM (...)

Hasonlóan hibás átírást alkalmaz a vatikáni kézirat a könyv fent látható, 22. fejezetének 28. töredékénél, emellett pontosan ugyanez figyelhető meg a 33., és 34. töredéknél is: mindhárom helyen a Maevius férfinév helyett a *medius* (=középső) melléknév áll, ami mindhárom kontextusban értelmezhetetlen.

A 28. töredék a *cretióról*,⁷³ tehát a hagyaték átvételére vonatkozó jognyilatkozatról szól, a *medius* szó nem értelmezhető ebben a kontextusban, egészen biztos, hogy a Maevius nevet tartalmazó szövegváltozat lesz a helyes.

A 33. töredékben szintén a Maevius férfinév helyett áll a *medius* szó ezúttal a helyettes örökösnevezés⁷⁴ kontextusában. Az eredeti, *ulpianus* szöveghelyek leginkább a Titius,⁷⁵ Seius⁷⁶ neveket használják példálózó és magyarázó mondatokban, mintegy általános alanyként, illetve rabszolgák esetében a Stichus név is gyakori.⁷⁷ Ehelyett a Maevius név használata már önmagában különös, a *medius* jelzővel való helyettesítés pedig minden értelmezési kísérletnek ellenáll.

A 34. töredékben a harmadik Maevius-os példamondatnál szintén a *cretio* kerül előtérbe, ami a korábban említettek alapján egy formális nyilatkozat a korai római jogban, amely meghatározott szavakat használ a hagyaték elfogadásának szándékára, jelen esetben ennek szabálytalan megtétele kapcsán kerül elő a férfinév.

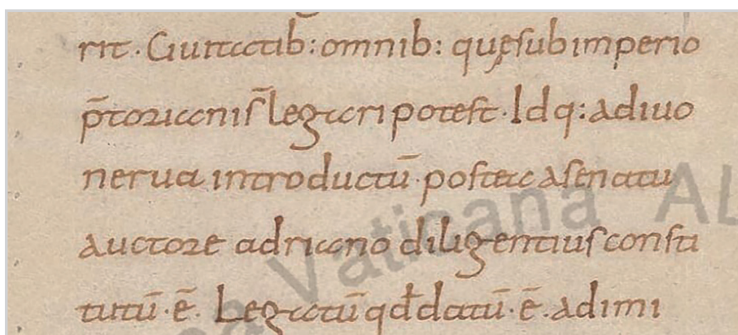
⁷³ GAI. 2, 164.

⁷⁴ Lásd bővebben: D. 28, 6.

⁷⁵ ULP. 21, 1.

⁷⁶ ULP. 24, 12; ULP. 24, 17.

⁷⁷ ULP. 2, 7; ULP. 24, 12.

5. kép. Vatikáni kézirat, 24, 28.

Úgy véljük, hogy a Maevius név már a vulgáris latinban átalakulhatott, és miképp a 2.3. pontban már kifejtésre került, az 'ae' kettőshangzóból 'e' egyszerű magánhangzó lett. Így az archetípusban is már a Mevius név szerepelhetett, – a kritikai kiadásokban is ekként található meg – a *medius* szó pedig a kézirat másolásakor, véleményünk szerint annak diktálásakor félrehallásként keletkezhetett.

Fragmentum 24, 28

*Civitatibus omnibus, quae sub imperio populi Romani sunt, legari potest; idque a divo Nerva introductum, postea a senatu auctore Hadriano diligentius constitutum est.*⁷⁸

Minden városnak, amely a római nép hatalma alatt áll, lehet hagyományt rendelni; és ezt az isteni Nerva vezette be, később Hadrianus kezdeményezésére a *senatus* szabályozta pontosabban.

A 24. fejezet 28. töredéke alapján minden városnak, amely a római nép hatalma alatt áll, lehet hagyományt rendelni, azonban érdekes módon Cujasnál, Krügernél, Tiliusnál és a vatikáni kéziratban is *praetoriani* szerepel a *populi romani* helyett. Ennél a szövegrészletnél nem olyan markánsak a különbségek, ugyan kissé indokolatlan a *praetoriani* szóhasználat, de végül is a kontextusba az is illik – még ha nem is annyira természetes módon, mint a *populi romani*. Emellett még egy különlegessége a kéziratnak, hogy megjelenik benne a 2.3. pontban tárgyalt h-hiba, azonosítható módon *Hadriano* neve helyett a 'h' hang elhagyásával *Adriano* szerepel a töredékben.

⁷⁸ ULP. 24, 28.

Fragmentum 25, 14-16

Is, qui rogatus est alii restituere hereditatem, lege quidem Falcidia <locum> non habente, quoniam non plus puta quam dodrantem restituere rogatus est, ex Trebelliano senatus consulto restituit, ut ei et in eum dentur actiones, cui restituta est hereditas. Lege autem Falcidia interveniente, quoniam plus dodrantem vel etiam totam hereditatem restituere rogatus sit, ex Pegasiano senatus consulto restituit, ut deducta parte quarta ipsi, qui scriptus est heres, in ipsum actiones conserventur; is autem, qui recipit hereditatem, legatarii loco habeatur.⁷⁹

Ex Pegasiano senatus consulto restituta hereditate commoda et incommoda hereditatis communicantur inter heredem et eum, cui reliquae partes restitutae sunt, interpositis stipulationibus ad exemplum partis et pro parte stipulationum. 'Partis autem et pro parte stipulationes' proprie dicuntur, quae de lucro et damno communicando solent interponi inter heredem et legatarium partiarium, id est, cum quo partitus est heres.⁸⁰

Si heres damnosam hereditatem dicat, cogitur a praetore adire et restituere totam, ita ut ei et in eum, qui recipit hereditatem, actiones dentur, proinde atque si ex Trebelliano senatus consulto restituta fuisset. Idque ut ita fiat, Pegasiano senatus consulto cautum.⁸¹

Az, akit arra kértek, hogy adja oda a hagyatékot másnak – amikor ugyanis nincs <helye> a *lex Falcidiának*, mert például nem több, mint háromnegyed átadására kérték fel – az a *senatus consultum Trebellianum* alapján adta oda; és ezért adjanak annak is *actiókat*, akinek odaadta a hagyatékot, és adjanak ellene is. Amikor azonban a *lex Falcidia* esete fennáll, mert több, mint háromnegyedet vagy akár az egész hagyatékot kérik, hogy adja oda (a nevezett örökös), akkor, ha a *senatus consultum Pegasianum* alapján odaadta, azaz miután levonta a maga negyed részét, fennmaradnak a nevezett örökös *actiói* és ellene (az *actiók*), az pedig, aki megszerezte a hagyatékot, a hagyományos helyét foglalja el.

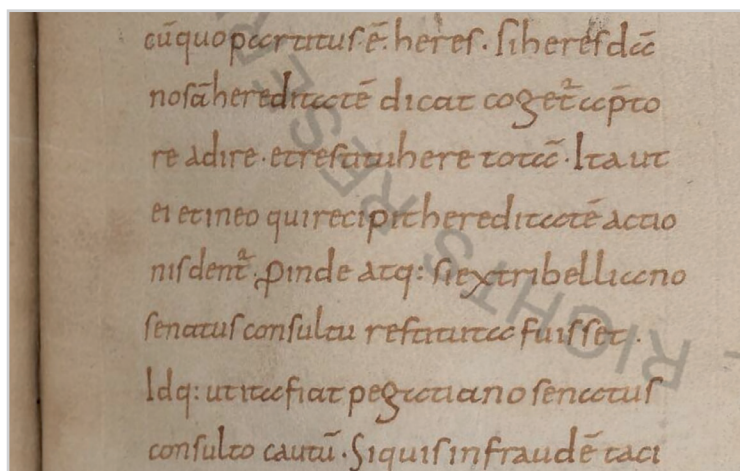
Miután a *senatus consultum Pegasianum* alapján odaadta a hagyatékot, a hagyaték előnyeit és hátrányait megosztják az örökös és aközött, akinek a fennmaradó részt odaadták, *stipulatio*k kötésével, például a *partis et pro parte stipulatio*val. *Partis et pro parte stipulatio*nak pedig jellemzően azt nevezik, amely az örökös és a részhagyományos között szokott létrejönni a (hagyaték) hasznai és terhei megosztásáról, azaz, amivel felosztja az örökös (a vagyont).

Ha az örökös szerint túlterhelt a hagyaték, a *praetor* rákényszeríti, hogy elfogadja és odaadja (a hagyaték) egészét, hogy így annak, aki megkapja a hagyatékot, adjanak *actiókat* és adjanak ellene is, úgy, mintha a *senatus consultum*

⁷⁹ ULP. 25, 14.

⁸⁰ ULP. 25, 15.

⁸¹ ULP. 25, 16.

6. kép. Vatikáni kézirat, 25, 16.

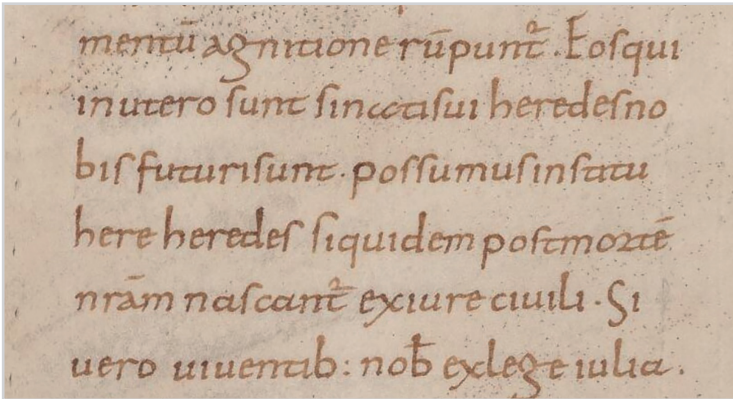
Trebellianum alapján adták volna át (a hagyatékot). Hogy ekként történjen, arról a *senatus consultum Pegasianum* gondoskodik.

Szintén említésre méltó, és a 2.3. pontban elmondottakhoz illeszthető a kéziratban a római jogforrások neveinek klasszikus latintól eltérő alakjai. A huszonötödik fejezet 14., 15. és 16. fragmentuma mindháromszor elferdíti a *senatus consultum Pegasianum*⁸² nevét; *Pegasianó*ból *Pecatiano* lesz mindegyik esetben. Itt érdemes kiemelni, hogy a 'g' 'c' hangok felcserélése nem olyan gyakori, mint a korábban tárgyalt hangtani esetek, illetve az 's' 't' hangokat szintén felcseréli a szöveg.

Ugyanebben a töredékben a kézirat a *Trebellius senator* névéhez fűződő *senatus consultum*⁸³ utaló szövegrészletben elferdíti ennek a politikus nevét is, ugyanakkor ez az aprócska eltérés mindössze csak vulgáris kiejtésbeli változásra utalhat.

⁸² *Institutiones Iustinianani* 2, 23, 5-7. (Továbbiakban: *Inst.*); *GAI.* 1, 31; *GAI.* 2, 254-259; *GAI.* 2, 286a; *PAULI Sententiae.* 4, 3, 1-4 (Továbbiakban: *PAUL.*)

⁸³ *D.* 5, 6; *ULP. D.* 36, 1, 1; *Inst.* 2, 23; *GAI.* 2, 253-259; *PAUL.* 4, 2, 1

7. kép. Vatikáni kézirat, 22, 19.

Fragmentum 22, 19

*Eos, qui in utero sunt, si nati sui heredes nobis futuri sunt, possumus instituire heredes: si quidem post mortem nostram nascantur, ex iure civili; si vero uiuentibus nobis, ex lege Iunia.*⁸⁴

Örökösöknek tudjuk nevezni azokat, akik (még) a méhben vannak, (de) ha megszülettek volna, a saját örököseink lennének: ha ugyanis halálunk után születnének meg, civiljog alapján (azok); ha azonban életünk során, a *lex Iunia* szerint.

Emellett felfigyeltünk arra is, hogy a kézirat *Lex Iunia* nevét is hibásan írja, a kézirat 22. fejezetének 19. töredékében látható a *lex Iulia* kifejezés. Ez sajnos nem megfelelő, lévén a *lex Iunia Vellaea* törvény rendelkezéseire utal itt a szöveg.⁸⁵

Fragmentumok 24, 26-27

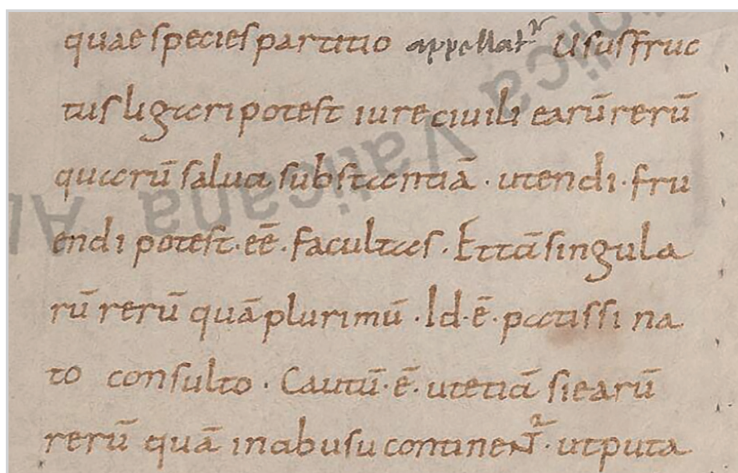
*Ususfructus legari potest iure civili earum rerum, quarum salva substantia utendi fruendi potest esse facultas; et tam singularum rerum, quam plurium, id est partis.*⁸⁶

Senatus consulto cautum est, ut etiamsi earum rerum, quae in abusu continentur, ut puta vini, olei, tritici, ususfructus legatus sit, legatario res tradantur,

⁸⁴ ULP. 22, 29.

⁸⁵ *Lex Iunia Vellaea*ról bővebben: ULP. D. 26,2, 10, 2; SCAEV. D. 28, 2, 29, 11; GAI. 2, 134.

⁸⁶ ULP. 24, 26.

8. kép. Vatikáni kézirat, 24, 26-27.

*cautionibus interpositis de restituendis eis, cum ususfructus ad legatarium pertinere desierit.*⁸⁷

Civiljog alapján lehet hagyományozni azon dolgok hasznélvezetét, amelyek alkalmasak arra, hogy állagsérelem nélkül használni és gyümölcsöztetni lehessen őket; és csakúgy az egyes dolgokat, mint a többeseket, azaz részeiket.

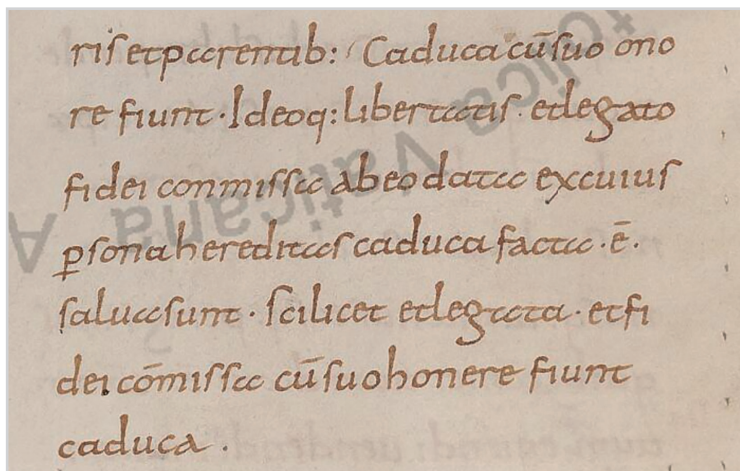
Senatus consultum gondoskodik arról, hogy még ha olyan dolgok hasznélvezetét hagyományozták is, amelyek magukban foglalják a felhasználást, mint például a bor, olaj, búza (hasznélvezetét), a hagyományosnak át kell adni a dolgot, miután biztosítékot adott (az örökösnek) arra, hogy visszajuttatja azokat, amint a hasznélvezet megszűnik a hagyományoshoz tartozni.

A 24, 26-27. töredék ortográfiai különlegesség olyan szempontból, hogy a vatikáni kézirat szövege teljesen értelmetlen: a másoló nem észlelvén a 26. töredék végét és a 27. elejét, az „*id est partis*” és „*senatus consulto*” mondatrészeket egybefűzte: végeredményként a zavaros „*id est patissi nato consulto*” szerepel.

Véleményünk szerint a másolói hiba abból fakadhatott, hogy a szöveget diktálták, Avenarius azonban egy olyan ügynevezett „belső diktálás” gyakorlatot említ;⁸⁸ eszerint a kézirat készítője a szöveget felolvasva, magában ismételve másolta; ez szintén elfogadható magyarázatot kínál az ilyen jellegű összefüggéstelen szövegezésre.

⁸⁷ ULP. 24, 27.

⁸⁸ AVENARIUS 2005:19.

9. kép. Vatikáni kézirat, 17, 3.

Fragmentum 17, 3

*Caduca cum suo onere fiunt: ideoque libertates et legata fideicommissa ab eo data, ex cuius persona hereditas caduca facta est, salva sunt: sed et legata et fideicommissa cum suo onere fiunt caduca.*⁸⁹

Caducummá (a vagyon) a terhével együtt válik, és ezért az adott szabadságok, hagyományok és hitbizományok sértetlenül maradnak arra a személyre nézve, aki miatt az örökség *caducummá* vált; azonban a hagyomány és a hitbizomány is saját terhével válik *caducummá*.

A jelenlegi fragmentumnál is a vatikáni kézirat jellegzetességeit kell kiemelni: érdekes módon az első *onere* helyett *onore* áll, ami a *honore* vulgáris ('h' betűtől megfosztott) alakja lehet, a második *onere* alaknál viszont érdekes módon már be tudta azonosítani az alakot, amelyet a másik h-hiba elkövetésével *honore*-ként oldott fel. Különös és kiemelendő, hogy annak ellenére, hogy ugyanazt a kifejezést használta kétszer egy mondaton belül a másoló, mégsem ismerte fel az azonosságot; illetve az is, hogy amennyiben az *onore* a *honore* alakkal azonosítható, akkor a h-hiba állatorvosi lovaként egy mondaton belül annak mindkét változatát elkövette: a hiányzó 'h' betűt és a feleslegesen használt 'h' betűt.

⁸⁹ ULP. 17, 3.

Következtetések

A fenti kiragadott példák is jól mutatják, hogy korántsem elegendő a töredékek fordításánál csupán egy kritikai véleményre hagyatkozni, sőt maga a kézirat sem mindig megbízható, ez nagyban megnehezíti egy koherens fordítás létrehozatalát.

Tanulmányunk célja volt, hogy választ találjunk arra, hogy az alternatív szövegváltozatok miként befolyásolják a jogi tartalmat, illetve mely változatok tűnnek a római joggal leginkább összeegyeztethetőnek. Ezekre a kérdésekre a fragmentumok elemzésekor igyekeztünk választ találni, amelyek jól illusztrálják, hogy miként nehezíti a forráselemzést és értelmezést, hogy a kézirat több pontján, – például a 22, 6 töredékben a *cibaria dat*, *cibariam dat* és a *cibariam mandat* változatoknál, illetve a 22, 26 töredékben az örökösnek nevezhető istenségeknél is – eltérő magyarázatokat enged meg a szöveg. A 28, 13 fragmentumban az *aut cum re datur – autem reddatur* változatok révén előtérbe kerül az az esetkör, amikor a római jogi szövegek értelmezéséhez jóval nagyobb segítséget nyújt a konkrét jogi intézmények ismerete, mint a filológiai, ortográfiai ismeretek. Ugyanakkor szintén nehézséget jelent, hogy a 22, 26 töredék esetében például az ókori istenségek beazonosításához a jogi szakszöveg értelmezése mellett még konkrét vallástörténeti mélyelemzésekre van szükség.

Továbbá úgy véljük, hogy a kéziratbeli klasszikus latintól eltérő szavak és kifejezések kapcsán célszerű lenne a művet egy átfogó vizsgálat alá venni annak érdekében, hogy azonosítani lehessen, melyek azok az eltérések, amelyek valós karoling kori másolási hibák, és melyek azok, amelyek vulgáris latinból adódó hangtani eltérések.

Tanulmányunk zárásaként szeretnénk hangsúlyozni a *Liber Singularis Regularum* jelentőségét, amely logikus felépítésével, világos, áttekinthető szerkezetével, gazdag személyi, dologi és öröklési jogi ismeretanyagával a római jog és az ókortudomány egyik alapvető forrását képezi.

RITA LENGYEL – DAVID KARACSONY

Autem reddatur vagy aut cum re datur?

The manuscripts of the *Liber Singularis Regularum* and the dilemmas caused by the different versions of the text

This paper focuses on the origins and textual variants of the *Liber Singularis Regularum*, which is wrongly attributed to Ulpian. This textbook on Roman law contains a mixture of legal texts on personal, family, property and inheritance law, thus considerably enriching the range of ancient sources.

The Vatican Apostolic Library preserves a codex dating from the second half of the ninth century, probably from the monastery of St. Gall in Switzerland, which contains the *Liber Singularis Regularum* attributed to Ulpian. The *editio princeps* is associated with Jean Du Tillet, and a number of editions and textual versions survive from the 16th century to the modern day.

In the present work, several fragments illustrate the consequences of textual divergence. Misreadings, copying errors and misspellings have simultaneously deteriorated the text, which makes it a challenge to avoid misinterpreting early editions. In our paper, we seek to answer the question of how alternative versions of the text affect the legal content and which versions seem to be compatible with Roman law.

A késő középkori váradi díszkódexcsalád
újonnan előkerült töredékei

A XV. század utolsó harmadában Filipec János állt a váradi egyházmegye élén. A késő középkori Magyarország bibliofil főpapjaihoz tartozott, aki püspökként, de már kinevezését megelőzően is vásárolta-gyűjtötte a könyveket, szenvedélyével jól illeszkedve korának nemcsak magánkönyvtárakat, hanem könyves kultúrát is építő magasrangú egyházi és világi szereplőinek sorába¹. A középkori művelődéstörténet kutatói előtt már-már közhelyszámba megy Petrus Ransanus krónikájának sokat idézett mondata, amely szerint Filipec püspök, 1476-os hivatalba lépését követően nemcsak a török által elpusztított várat építtette újjá városában, de egyházát is ellátta ékes ruhákkal, ezüst edényekkel és hatalmas, pompásan díszített könyvekkel:

„Sacram, cuius est Antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios [sic!] et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata Deo dona possint non immerito iudicari.”²

A krónika graduálékról és antifonálékról beszél, azaz kifejezetten zenei könyvekről: a mise és a zsoltosma énektételeinek *kottás* lejegyzését ma-

¹ CSAPODI Csaba (1967), Filipecz (Pruisz) János nagyváradi és olmützi püspök könyvei, *Magyar Könyvszemle*, 83, 3. 243–249; Matyáš Franciszek BAJGER (2011), Bratr, někdy biskup Jan Filipec (1431–1509) a knihy okolo něj. In Rostislav KRUŠINSKÝ (ed.) (2011), *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska*. Olomouc, Vědecká knihovna v Olomouci et al. 115–144; uő. (2015), Discovering Relationships between Jan Filipec and Humanism. In Péter EKLER – Farkas Gábor KISS (ed.) (2015), *Augustinus Moravus Olomucensis, Proceedings of the International Symposium to Mark the 500th Anniversary of the Death of Augustinus Moravus Olomucensis (1467-1513)*, 13th November 2013, Budapest, National Széchényi Library. Budapest, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár. 45–59; CZAGÁNY ZSUZSA (2019), Filipecz János és a váradi püspökség a 15. század második felében. In *Antiphonale Váradinense s. XV*, vol. III. Tanulmányok – Essays, *Musicalia Danubiana* 26/3. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet. 18–25.

² Petrus RANSANUS, *Epitome Rerum Hungaricarum*, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 249, f. 55v. Digitális másolata elérhető a Bibliotheca Corvina Virtualis web-oldalon: <https://corvina.hu/kepnezegeto/index.php?corvina=codlat249&lang=hu&img=115#115> (2023. április 25.)

gukban foglaló liturgikus kódexekről. Szendrei Janka 1981-ben megjelent, a középkori Magyarország teljes és töredékes hangjelzett forrásainak jegyzékét közreadó katalógusában³ a Ransanus-krónikában megnevezett kódexeket az őrzőhelye alapján korábban győrinek gondolt Zalka-antifonáléval⁴ és mindössze néhány töredékből ismert testvérkódexeivel azonosította. A Zalka-antifonále mint a váradi kódexcsalád zsolozsmaénekeket tartalmazó tagja csupán egyike a Filipec-kódexeknek. A győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban őrzött, a XIX. század ötvenes éveinek végén Rómer Flóris által fölfedezett, majd az ő kezdeményezésére, Zalka János győri püspök támogatásával 1872-ben restauráltatott, egykor kétkötetes karkönyv mai tudásunk szerint egyedülként tanúskodik a váradi díszkódexek hajdani pompájáról, hatalmas méreteiről, gazdag illuminációjáról, hibátlan kottírásáról.

Az antifonále fönmaradt korpusza persze nem több egyetlen hatalmas töredéknél. A két egybekötött kötet összesen 317 lapja óvatos becslésünk szerint az eredeti, a teljes egyházi év *proprium de tempore*, *proprium de sanctis* és *commune sanctorum* énekanyagát felölelő antifonále egyharmad részét teheti ki.⁵ E törzskéziratot egészíti ki a kódexből fönmaradt nagyszámú töredék, amely a múlt század hetvenes éveitől kezdve került elő magyarországi és szlovákiai gyűjteményekből, Mezey Lászlónak és az általa alapított Fragmenta Codicum kutatócsoportnak,⁶ valamint Szendrei Janka zenetörténeti forráskutatásainak köszönhetően.⁷ A napjainkban is intenzíven – immár nemcsak itthon, de szlovák és román kollégáink, elsősorban Eva Veselovská és Adrian Papahagi által Szlovákiában és Romániában is – folytatott töredékkutatás az antifonále további fragmentumaira derített fényt.⁸ 2022-ben a Scriptorium konferencián Hende Fanni számolt be a nem

³ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez, 1.)

⁴ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül.

⁵ CZAGÁNY 2019: 37–40.

⁶ András VIZKELETY et al (1993), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Budapest–Wiesbaden, Akadémiai Kiadó – Harrasowitz. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 2.). Nr. 82; uő. (1998), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*. Budapest, Balassi Kiadó. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 3.). Nr. 64–68, 85–86, 90.

⁷ KÖRMENDY Kinga (1988), Az ún. Zalka Antiphonale töredékei. In FELFÖLDI László – LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 33–40; SZENDREI Janka (1988), A Zalka Antiphonale provenienciája. In FELFÖLDI László – LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 21–32;

⁸ Eva VESELOVSKÁ (2006), *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava II*. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 76; uő. (2008), *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*, Tomus I. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft

sokkal korábban a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtárban talált Zalka-töredékről.⁹

A váradi kódexcsalád azonban nemcsak a zsolozsma énekeit tartalmazó kétkötetes antifonálét jelenti. Miként az az előbb idézett Ransanus-krónika megfogalmazásából is kitűnik, Filipec püspök antifonálékat és graduálékat készíttetett a váradi székesegyház számára, vagyis a kódexcsaládban a zsolozsmakódex (antifonále) mellett a mise énekelt tételeit magában foglaló graduáléval is számolnunk kell. A graduále, amely legalább egy, de, az antifonáléhoz hasonlóan akár kétkötetes is lehetett, annál is inkább, mivel a mise ének-törzskészlete (a szorosabb értelemben vett graduále) mellett bizonyosan szekvenciagyűjteményt (szekvencionálét) és a mise állandó tételeinek, az *ordinarium missae*-nek a dallamanyagát felölelő kyriálét is tartalmazott. A váradi misekódexek jóval mostohább sorsra jutottak, mint az antifonále. Míg ez utóbbi csonkaságában is a teljesség érzetét kelti, a graduále, kyriále és szekvencionále kizárólag néhány töredékből ismert.

Az 1. táblázat a váradi misekódexek valamennyi eddig ismert és azonosított töredékét szemlélteti, elkülönítve egymástól a graduále, kyriále és szekvencionále fragmentumait.

1. táblázat. A váradi misekódexek töredékei

	Sor- szám	Város	Könyvtár	Jelzet
Graduále (I. kötet, temporále)	1.	Budapest	MTA KIK	T 300/1
	2.	Budapest	MTA KIK	T 256
	3.	Győr	Egyházmegyei Levéltár	Can. Visitatio 10.
	4.	Győr	Egyházmegyei Levéltár	Can. Visitatio 11.
Graduále (II. kötet, szanktorále)	5.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	86/1
	6.	Budapest	MTA KIK	T 2

der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 61–63; uő., (2014), *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi – Archivum Nationale Slovacaum*, Tomus III. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 10, 11, 49; Adrian PAPAHAĞI (2019), A New Fragment of the Antiphonale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj, *Études Bibliologiques/Library Research Studies* No 1. 40–46; uő. (2017), A Fragment of the Graduale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj (Kolozsvár), *Magyar Könyvszemle*, 133, 4. 455–459.

⁹ HENDE Fanni (2022), Újabb töredék a Zalka-antifonáléból, *Magyar Könyvszemle*, 138, 1. 111–115.

	7.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	64
	8.	Esztergom	Városi Könyvtár	98
	9.	Pozsony / Bratislava	Evangélikus Líceum könyvtára	B. 414. c.
	10.	Kolozsvár / Cluj-Napoca	Román Akadémia könyvtára	jelzet nélkül
	11.	Budapest	Országos Széchényi Könyvtár	A 63
Kyriále	12.	Győr	Dr. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér	1467
	13.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	86/2
	14.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	86/3
	15.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	85
Szekvencionále	16.	Modor / Modra	Pozsony Állami Levéltár Modori Fióklevéltára	5194
	17.	Budapest	Országos Széchényi Könyvtár	A 66
	18.	Sárospatak	Egyházkerületi Nagykönyvtár	RMK II. 1043; R 195
	19.	Budapest	MTA KIK	T 300/2
	20.	Győr	Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum	90
	21.	Győr	Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár	A Váradi antifonále utolsó lapja

Az MTA Lendület programjának támogatásával a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetében megalakult Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport 2019 októberében vágott neki a magyarországi és határon túli kottás kódextörödékek föltárásának, digitalizálásának, online közreadásának.¹⁰ A cél a hangjelzett fragmentumok minél szélesebb körű, lehetőség szerint valamennyi régikönyves gyűjtemény átvizsgálásával megvalósuló szisztematikus fölkutatása volt, abban a reményben, hogy a munka melléktermékeként a töredékesség különböző fokán álló, ismert középkori magyarországi kottás kódexeket – köztük a váradiakat is – újonnan megtalált fragmentumokkal egészíthetjük ki. Míg projektünk első két évének valóságos és virtuális töredékfeltáró körútjain nem akadtunk nyomára váradi kódextörödékeknek, 2022-ben a szerencse mellénk szegődött.

¹⁰ Lendület Digitális Zenei Fragmentológia 2019–2024. *Kottás kódextörödékek a középkori Magyarországról. Kutatás, rendszerezés, online megjelenítés.* Vezető kutató CZAGÁNY ZSUSZA. A projektről bővebben lásd a kutatócsoport web-oldalát: <https://ldzf.zti.hu/> (Letöltés: 2023. április 25.)

1. Facsimile. A németújvári töredék.
Némétújvár (Güssing), ferences kolostor könyvtára, 12/22 borítója.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban és a budapesti ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban végzett helyszínelésünk során könyvtáranként egy, a váradi kódexcsaládból származó, eddig ismeretlen fragmentumba kötött könyv került elő. A negyedik váradi töredék a Pécsi Egyházmegyei Könyvtár régikönyves gyűjteményében lappangott, felfedezését Schmelzer-Pohánka Éva könyvtárvezetőnek köszönhetjük.

E négy új váradi töredék mellé, egyfajta ráadásként tehetjük az ötödiket a németújvári ferences kolostor könyvtárából.

Raadásként, hiszen ez a fragmentum nem teljesen új. Szendrei Janka 1981-ben megjelent forráskatalógusában két, nagy valószínűséggel váradi töredék is szerepelt.¹¹ A töredékek azonban olyan kevés szöveget és kottát tartalmaznak, hogy a katalógus összeállításának idején hozzáférhető eszközökkel sem liturgikus-zenei tartalmukat, sem anyakódexük műfaji hovatartozását nem lehetett megállapítani.¹² A rendelkezésre álló összehasonlítható anyag látványos gyarapodása az elmúlt évtizedekben, a kutatócsoportunk

¹¹ SZENDREI 1981:F 566, F 567.

¹² Szendrei Janka mindkét töredékhez a „kevés anyag, nem azonosítható” megjegyzést fűzte. SZENDREI 1981:116.

által fölépített töredék-, dallam- és notáció-adatbázisok,¹³ valamint az egyre szélesedő nemzetközi online háló¹⁴ intenzív együttes használata lehetővé tette, hogy a közelmúltban végre azonosítsuk egyiküket: a fragmentum Petrus Dasypodius latin-német szótárának 1537-es strasburgi kiadása egyik, az elején hiányos példányát borítja.¹⁵ Az azonosított énektétel – egy responzórium – az ádventi officium első vasárnapi matutinumába tartozik, ezzel el is döntve a műfaj kérdését: a németújvári töredéket a Váradi (Zalka-) antifonále lapjából hasították ki. A töredék ráadásul tartalmával egészen szoros rokonságban áll a Pozsonyhoz közel fekvő Modor levéltárában talált 13 antifonále-töredék egyikével,¹⁶ amely ugyanannak az énektételnek egy másik szakaszát őrizte meg.

Mindkét fragmentum, a németújvári és a modori ugyanis az ádventi első vasárnapi zsoltosma *Ave Maria* responzóriumának egymást követő részeit tartalmazza. Szerencsés véletlen, hogy a második (modori) töredéken éppen a responzórium verzusának vége látszik a repetendával, az ének megismétlendő szakaszának kezdőszavával (*Spiritus*), amely szakasz viszont az első (németújvári) töredékről olvasható le. Ebből következik, hogy a két fólió eredetileg egymás után következett a Váradi antifonále első kötetének elején. Az antifonále legelső fólióit, s rajtuk az ádventi vasárnapok zsoltosmaliturgiájának énektételeit csaknem kizárólag töredékek tartották fenn, a győri törzskódex repertóriumuk csak a harmadik vasárnap legvégétől kezdődik. Ezen belül az ádventi első vasárnap énekanyagát ismét csaknem kizárólag a *modori* töredékek dokumentálják, amelyekbe a XVII. század hetvenes éveiben a helyi magisztrátus köttette számadáskönyveit.¹⁷ A 13 modori töredékből 8 az első ádventi vasárnaphoz tartozik. A németújvári töredék pontos tartalmi illeszkedése a Váradi antifonále e „nyugati” töredékcsoportjához, s azon belül a modori töredékcsaláddhoz arra utal, hogy bekötésének

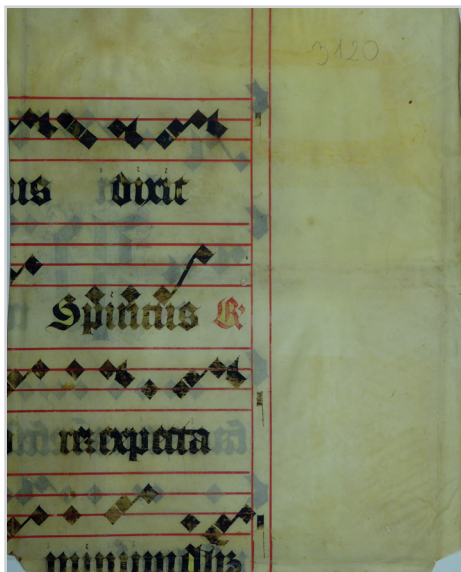
¹³ <http://fragmenta.zti.hu/>; <http://melodiarium.zti.hu/>; <http://neuma.zti.hu/> (Letöltés: 2023. április 25.)

¹⁴ CANTUS: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources. Directed by Debra LACOSTE (2011–) – Terence BAILEY (1997–2010) – Ruth STEINER (1987–1996). Web developer: Jan KOLÁČEK (2011–). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/>; CANTUS INDEX: Online Catalogue for Mass and Office Chants. Project manager: Debra LACOSTE. Web developer: Jan KOLÁČEK. Online: <http://cantusindex.org/> (Letöltés: 2023. április 25.)

¹⁵ Petrus DASYPODIUS (1537), *Dictionarium Latino-Germanicum, et vice versa Germanicolatinum*, Argentorati, excudebat Theodosius Rihelius. Németújvár (Güssing), Bibliothek des Franziskanerklosters, 12/22. Az első négy lap a címlappal, az ajánlásokkal és a szótár első lapjával hiányzik. Az elülső ragasztott előzőeken fennmaradt áthúzott possessorbejegyzést egyelőre nem sikerült elolvasni.

¹⁶ Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 3120 lefejtett borítója; VESELOVSKÁ 2008: nr. 27; CZAGÁNY 2019 vol. III:M3.

¹⁷ CZAGÁNY Zsuzsa (2012), Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága. In Kiss Gábor (szerk.) (2012), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 123–14; uő. 2019 vol. III. 58–61.

2. Facsimile. Modor (Modra),
Pozsonyi Állami Levéltár
Modori Fióklevejtára,
3120 lefejtett borítója.

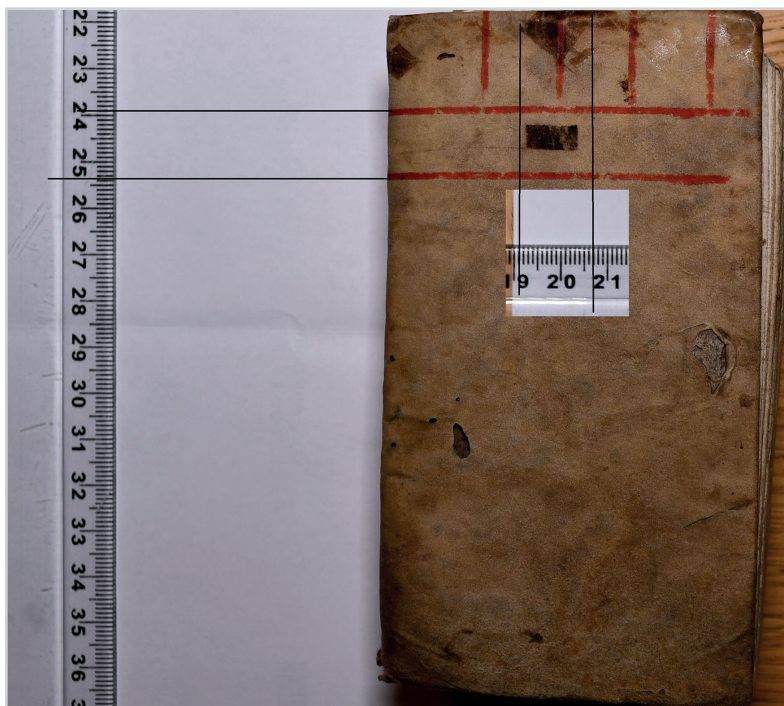
3. Facsimile. A debreceni töredék.
Debrecen, Tiszántúli Református
Egyházkerületi Nagykönyvtár,
RMK 1314 borítója.

helyszínét ebben a körben kell keresnünk, s a bekötés idejét az 1670-es évekre tennünk.

A négy új töredék némelyikének azonosítása során a németújvárihoz hasonló nehézségekbe ütköztünk. A négyből három ugyanis nagyon kis méretű: s ha óriás kódex lapjába kicsi könyvet kötnek, előfordul, hogy a fölhasznált töredék beírt hasznos részén alig látszik több néhány betűnél és kottafejnél. A „legkisebb töredék” címért folytatott versenyben kétségkívül a debreceni töredék áll az élen, amely a Nagyszombatban 1676-ban nyomtatott, Bársony György váradi, majd egri püspök szepességi ellenreformációs működéséhez köthető *Directorium conscientiae* borítójaként maradt fenn:¹⁸ a borítón a széles üres lapszél mellett sem értékelhető szöveg, sem kotta nem látszik.

Mi árulja el mégis, hogy a töredék a váradi kódexcsaládhoz tartozott egykor? A vonalazás és a hangjegyzírás egyes elemeinek leolvasható méretei.

¹⁸ *Directorium conscientiae, ex probatissimis authoribus collectum. Confessariis aequae ac Poenitentibus comprimis utile, ac necessarium. Additio duplici Speculo confessionis.* Tyrnaviae, per Matthiam Rietmiller, 1676, RMK II 1383. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK 1314; Vö. OLÁH Róbert (2021), *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa.* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények. D 64.

4. Facsimile. A debreceni töredék. A *punctum* mérete.

Nincs még egy olyan kódex, sem a magyar, sem a tágabb közép-európai kör liturgikus kottás forrásai közt, amelyben a kotta vonalrendszerében két kottavonal távolsága 15 mm lenne, amelyben az egy hangot jelölő kottaalapegység, a rombusz alakú *punctum* teljesen kitöltené ezt a távolságot, azaz magassága ugyancsak 15 mm lenne, s ebből következően a kottaszisztéma teljes magassága a *punctum* magasságának háromszorosa, vagyis 45 mm lenne. Az árulkodó méretekből fakadó bizonyítékok sorát kiegészíthetjük a debreceni töredéken is szerencsés módon megőrződött őrhang, a custos jellegzetes kvadrát formájával, jobb oldalán hosszan lefutó vékony szárával, enyhén a dupla keretvonal belső oldalához közelítő elhelyezésével. Mindezeket figyelembe véve a debreceni töredéket bizonyosan a váradi kódexcsalád valamelyik kötetének lapjából vágták ki és használták föl borítóként. Azt, hogy melyik kódexből, az antifonáléból-e vagy a mise kódexek valamelyikéből, egyelőre nem tudjuk teljes biztonsággal megállapítani.¹⁹

¹⁹ Az őrhagnak a dupla vörös keretvonalon belüli, inkább annak bal széléhez közelítő elhelyezéséből óvatosan arra következtetünk, hogy a töredék az antifonáléből származik. Megfigyelésünk szerint ugyanis a graduále és a szekvencionále töredékeiben a custos közelebb esik a keretvonal jobb oldalához.

A kolozsvári „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár váradi kódextöredékbe kötött könyve Joannes Damascenus Gosławski, a XVII. század első felében élt lengyel domonkos szerzetes, a lublini domonkos konvent első prédikátora által összegyűjtött rózsafüzér-ájtatosságokat, imádságokat tartalmazza,²⁰ és az előzéklapon fönmaradt possessorbejegyzés szerint a 18. században a gyöngyösi konvent tulajdonában volt.²¹ Használója Frater Apollinaris volt, aki talán azonos azzal a hasonló nevű testvérrel, aki Emödi András katalógusában a szatmári ferences könyvtár két könyvén is szerepel tulajdonosként – mindkettőn a *Conventus Gyöngyösiensis* bejegyzéssel együtt, s az egyikén, 1732-es évszámmal mint novícius.²² Az általunk vizsgált kolozsvári könyvet egy évvel korábban, 1731-ben használta, s bejegyzéséből azt is megtudjuk, hogy ez év július 18-án öltözött be, vagyis kezdte meg noviciátusát. A töredéknek a váradi kódexcsaládhoz való tartozását ismét csak a külső jegyek – a jellegzetes méretek, a vonaltávolság, a kottairás – tanúsítják, azok viszont egyértelműek. A kolozsvári Román Akadémia könyvtárából két váradi töredéket is ismerünk, egyet az antifonáléból,²³ egyet a graduáléból.²⁴ Elképzelhető, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban talált új töredék tartalmilag valamelyik közelében lesz majd elhelyezhető, ezt azonban csak a fragmentum lefejtése és belső oldalának tanulmányozása után állapíthatjuk meg.

A Pécsi Egyházmegyei Könyvtár váradi kódextöredéke az eddigi aprócska, tartalmukban alig vagy éppen sehogyan sem azonosítható fragmentulumokhoz képest már-már zavarba ejtően sok kottát és szöveget tartalmaz.

Három teljes, jól olvasható szöveg- és kottasorával messze kiemelkedik az új töredékek közül, s így műfaji hovatartozása a váradi kódexcsaládon belül könnyen megállapítható. A könyvtár RE 660 jelzetű könyvét, a flamand jezsuita Leonardus Lessiusnak, a leuveni akadémia teológiaprofesszorának (Lenaert Leys 1554-1623) 1605-ben Leuvenben nyomtatott rend-

²⁰ *Rosarium beatissimae Virginis Mariae Et Sanctissimi Nominis Jesu (...)*. Per V. Patrem P. Joannem Damascenum, Praed. Generalem, Ordinis S. Dominici: utriusq. Confraternitatis SS. Rosarii (...), Lublini Andreas Lob, 1642. Kolozsvár (Cluj-Napoca), Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, BMV 2269. Köszönetet mondunk Luffy Katalinnak, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársának, amiért lehetővé tette számunkra a könyv és a töredék helyszíni tanulmányozását.

²¹ *Conventus Gyöngyösiensis, Pro Simplici Usu Fratris Apollinaris Anno 1731, Indutus 18. Julii.*

²² EMÖDI András (2010), *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya*. In MONOK István (szerk.) (2010), *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* 5. Nagyvárad, Szatmári Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó. 69, 154, nr. 183 és 560.

²³ Kolozsvár (Cluj-Napoca), Biblioteca Academiei Române, BMV R. 19. lefejtett borítója. Vö. PAPA HÁGI 2019; CZAGÁNY 2019 vol. III., a töredék szígluma: Cl.

²⁴ Kolozsvár (Cluj-Napoca), Biblioteca Academiei Române, jelzet nélkül. Vö. PAPA HÁGI 2017.

5. Facsimile. A pécsi töredék. Pécs, Egyházmegyei Könyvtár, RE 660 borítója.

kívül népszerű, csak a 17. században 20 kiadást megért *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus* művét a Várad szekvencionále lapjába kötötték.²⁵ A kötet XVII. századi tulajdonosairól nincsenek közvetlen adataink, a pécsi püspöki rezidenciát megjelölő possessorbejegyzés azonban arra utal, hogy a kötet korábbi tulajdonosa akár a püspökök sorából is kikerülhetett. A fragmentum három sorában egy rendkívül ritka szekvencia, az Antiochiai Szent Margit tiszteletére készült késő középkori *Sacra nunc Margaretha* torzója maradt fenn. A szekvencia ismeretlen a magyarországi forrásokban, annál gyakrabban jelenik meg azonban a XV-XVI. századi cseh kódexek tételkészletében.²⁶ A szekvencia e forráshelyzete egy fontos, a váradi misekódexek töredékei alapján már korábban óvatosan megfogalmazott állításunkat látszik igazolni. Eszerint a váradi kódexcsalád, illetve a bennük rögzített liturgikus énekkészlet egyes fejezetei – jellemzően a kyriále és a szekvencionále – sokkal erőteljesebben hordoznak idegen – cseh – vonásokat, mint a zsoltosma és a mise alaprégét magában foglaló antifo-

²⁵ Leonardus LESSIUS, *De iustitia et iure caeterisque virtutibus cardinalibus: libri 6*. Lovanii, ex officina Ioannis Masy, 1605. Pécs, Egyházmegyei Könyvtár, RE 660.

²⁶ Guido-Maria DREVES (ed.) (1890), *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. (Analecta Hymnica Medii Aevi, IX.) Leipzig, Reisland. nr. 287. Lásd továbbá a Codicologica et Hymnologica Bohemica Liturgica adatbázis forrásait: <http://hymnologica.cz/sequences?t=sacra+nunc> (Letöltés23. április 25.)

nále és graduále.²⁷ Míg az antifonále tételkészlete megfelel a középkori váradi breviáriumokban megragadható helyi hagyománynak,²⁸ és legföljebb a felszínen, az alapkészlet egységét nem veszélyeztetve tartalmaz egy-egy rítusidegen elemet,²⁹ addig a csupán a töredékekből rekonstruálható kyriále és szekvencionále – kevés forrásadatuk ellenére is – jóval változékonyabbnak mutatkoznak. Természetesen még mindig túl kevés forrásunk van ahhoz, hogy ezt az elméletet bizonyossággként fogalmazzhassuk meg, ugyanakkor az ehhez vezető kutatói úton a pécsi töredék fontos irányjelzőként szolgál.

Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár váradi kódextöredékeiről mind ez ideig sem a könyvtörténeti, sem a zenetörténeti kutatás nem tudott. Pedig a gyűjtemény a kódexcsalád két fragmentumát is őrzi, s mindkettő a váradi misekódexek szegényes dokumentációját gyarapítja. A két töredék közül az egyik valójában nem új fölfedezés, csupán új azonosítás, hiszen azok között a fragmentumok között található, melyeket feltehetően a magyarországi töredékkutatás Mezey László vezette első nagyszabású hulláma idején, a múlt század hetvenes éveiben választottak le őrzőkönyveikről. Az ezekből kiválogatott háromszáz (köztük 90 kottás) töredék leírása került be a *Fragmenta Codicum* sorozat első kötetébe,³⁰ az ebből kimaradt, illetve később lefejtett fragmentumok pedig, talán egy későbbi katalogizálás és közreadás reményében kerültek külön tékába. Kutatócsoportunk 2018 decemberében kapott engedélyt e tékák, köztük különösképpen a „cum cantu” felirattal ellátott kottás kódextöredékeket tartalmazó dobozok tartalmának átvizsgálására és digitalizálására.³¹ E folyamat során került a kezünkbe a Váradi szekvencionále fragmentuma is.

Munkánk során magunk is szembesültünk azzal a könyvtörténeti kutatásban többször szóvá tett ténnyel, hogy a múlt században lefejtett és hordozójuktól elválasztva tárolt kódextöredékek őrzőkönyvei sok esetben nem azonosíthatók, azaz a hiányos dokumentáció következtében már nem re-

²⁷ CZAGÁNY Zsuzsa (2020), Kyriále és szekvencionále. A váradi kódexcsalád két töredékcsoportjának elemzése. In HENDE Fanni – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.) (2020), „Mestereknek gyengyének”. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat. 443–466.

²⁸ Vö. KOVÁCS Andrea (2010a), *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/A Transylvania-Várad (Temporale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet – Liszt Ferenc Zeneakadémia Egyházzenei Tanszék; uő (2010b), *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/B Transylvania-Várad (Sanctorale)*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet – Liszt Ferenc Zeneakadémia Egyházzenei Tanszék.

²⁹ Vö CZAGÁNY 2019 vol. III:76–142.

³⁰ MEZEY László (1983), *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta Codicum in bibliothecis Hungariae, I/1.)

³¹ Köszönet illeti ezért CSÉKA Györgyöt, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirattárának korábbi vezetőjét.

6. Facsimile. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár,
RMK III. 463. lefejtett borítója.

konstruálható, melyik töredék melyik hordozókönyvhöz tartozott egykor.³² A váradi szekvencionále-fragmentum hordozókönyve utáni nyomozásunk ennek ellenére sikerrel zárult. Az egykori *liber tradens* a 17. századi meditációs irodalom sokat olvasott jezsuita szerzőjének, Nádas Jánosnak *Cor amoris Dei* munkája, amely a bécsi Kürner-nyomdában látott napvilágot 1675-ben.³³ A hordozón még láthatók a töredék lefejtésekor ottmaradt pergamendarabkák, s a fragmentum közepén, az őrzőkönyv gerincére eső részen kétoldalt a V-alakú bevágások is megfeleltethetők a hordozó sérüléseinek.

A töredék liturgikus tartalma megerősíti a korábban a pécsi töredék kapcsán megfogalmazott véleményünket a Váradi szekvencionále idegen, „cseh” jellegéről: a budapesti fragmentum ismét egy kizárólag cseh forráskör-

³² KNAPP Éva (2017), A budapesti Egyetemi Könyvtár 1635 előtti ősállományának negyven új kötete. In KNAPP Éva (2017), *Librum evolvo. Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*. Budapest, reciti, 2017. 225–254.

³³ NÁDASI János, *Cor amoris Dei*. Viennae, typis Joannis Jacobi Kürner, 1675. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, RMK III. 463; RMK III. 2690.

7. Facsimile. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, RMK III. 463.

nyezetben előforduló énektételt, Szent Procopius szekvenciájának kivágatát tartalmazza.³⁴

Az Egyetemi Könyvtár és Levéltár másik váradi kódextöredéke föltárását kutatásunk egy oldalági vonalának köszönhetjük. Kutatócsoportunk tagja, Szoliva Gábor a magyar zenetörténet eddig ismert legkorábbi kottás forrása, a XIII. századi esztergomi hangjelzett breviárium (*Breviarium notatum Strigoniense*) második kötetének nagyszabású rekonstrukcióját végzi.³⁵ A túlnyomórészt a zágrábi Érseki Könyvtárban fölfedezett 274 breviáriumtöredék felől indulva, s az ezek hordozóinak vizsgálata alapján azonosított sajátos kötetstípus, a zágrábi *Mikulic-féle kötés* további nyomait, előfordulásait magyarországi gyűjteményekben is keresve jutott el, és vele együtt mi is – az Egyetemi Könyvtár különgyűjteményi vezetőinek szíves és támogató engedélyével – a könyvtár régikönyves állományát – ősnymtatványokat, antikvákat, RMK-köteteket, XVII. századi könyveket – őrző raktárába, hogy ott magunk végezhessük el a nyomozást.³⁶ A raktárban, az RMK-állomány egyik kötetén fedeztük föl a váradi kódexcsalád töredékébe kötött könyvet: a töredék, alapos vizsgálat után, ismét misekódex-, azaz

³⁴ *Plaudant chori monachorum*. Guido-Maria DREVES (ed.) (1890), *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters*. (Analecta Hymnica Medii Aevi, IX.) Leipzig, Reiland. nr. 328; Lásd továbbá a Codicologica et Hymnologica Bohemica Liturgica adatbázis forrásait: <http://hymnologica.cz/sequences?t=plaudant+chori> (Letöltés: 2023. április 25.)

³⁵ SZOLIVA Gábor (2019) *Secunda pars breviarii*. A 13. századi esztergomi breviárium kottás szanktoráléjának rekonstrukciója felé, *Magyar Könyvszemle*, 135, 3. 307–330; uő. (2021), *Treasures Uncovered in the Library of the Archdiocese and the Cathedral Chapter of Zagreb. Reconstructing the Sanctore of Esztergom Cathedral's 13th-Century Notated Breviary*, *Arti musices*, 52, 2. 235–260.

³⁶ Köszönetet mondunk Dr. KULCSÁR SZABÓ Ernőné GOMBOS Annamáriának, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár főigazgató asszonyának, valamint MÓD Zsuzsannának, a Közönségszolgálati Osztály vezetőjének, hogy segítették munkánkat.

graduále-töredéknek bizonyult, amely ezúttal a Váradi graduále törzskészletéből, a szorosabb értelemben vett graduáléból származik. Az őrzőkönyvben a XVI-XVII. század népszerű, kiváltképp evangélikus környezetben kedvelt műfajának, a perikópáskönyvnek egy példányát ismerhetjük föl: az egyházi év vasárnapjaira és ünnepnapjaira szóló evangéliumi és apostoli levélrészeket tartalmazó kis könyvet 1648-ban nyomtatták Lőcsén, Brewer Lőrinc nyomdájában, és, ahogy azt az impresszum is jelzi, Brewer saját költségén.³⁷ A kötet elülső és hátsó ragasztott előzékein bejegyzett, valószínűleg német szövegek elolvasása a jövő feladata, eddig csak a magát a könyvben háromszor is megnevező Kollonics Ádám grófot sikerült azonosítanunk, aki, egyik bejegyzése szerint 1663. július 19-én birtokolta a könyvet.³⁸

A bemutatott négy, illetve hat új vagy újonnan azonosított töredék a Váradi (Zalka-) antifonále töredékeinek számát eggyel, a váradi graduáléból származó fragmentumokét pedig összesen hárommal növelte meg, ebből kettő a graduále szekvencionále-részből származik. Két töredéket egyelőre nem tudunk tartalmilag meghatározni. A töredékek mai őrzőhelyeinek térképe egy új helyszínnel, a pécsi Egyházmegyei Könyvtárral gyarapodott. A kutatás jelen állapotában természetesen inkább beszélhetünk fogódzópontokról, mint biztos eredményekről.

Amint az az egyes töredékek ismertetéséből kiderült, az új fölfedezések egyrészt a váradi kódexcsalád egyes kódexeinek alaposabb és árnyaltabb liturgikus- és zenei-tartalmi megismeréséhez nyújtanak újabb fogódzókat. Különösen fontos az azonosított graduále- és szekvencionáletöredékek számának emelkedése, itt valóban a legapróbb részecskének is jelentősége lehet, ugyanakkor a töredékek száma még sokáig kevés lesz ahhoz, hogy a váradi miscókódexek repertoárjának rétegeiről megalapozott véleményt formálhassunk.

Az új eredmények teljeskörű kiaknázása a váradi díszkódexek újkori vándorlásának és a belőlük kivágott lapok szóródásának rekonstrukciójában lehet majd segítségünkre, bár a hordozókönyvek és possessorok eddigi, messze nem mélyreható vizsgálata több kérdést vet föl, mint amennyi magyarázattal szolgál. Szinte biztos, hogy az általunk nyugatinak nevezett, túlnyomórészt az antifonále töredékeit magába foglaló töredékcsoporthoz (a ma Győrben, Pozsonyban, Modorban őrzött fragmentumokhoz) sorolhatjuk a most azonosított németújvári töredéket. Sokatmondó talán az is, hogy a bécsi Kürner-nyomda újra és újra fölbukkan a váradi kódextöredékek

³⁷ *Evangelia et Epistolae dominicorum, ac Festorum dierum (...), Evangéliumok es Epistolak, Egesz Esztendő által lévő minden Vasárnapokra és fő Innepekre intéstetett és rendeltetett (...).* Leutschoviae, Typis et sumptibus Laurentii Breveri, Anno 1648. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár. RMK I. 161a; RMK I 809, RMK II 688, RMNy 2222.

³⁸ C: A: a. K. [Comes Adamus a Kollonitsch] die 19 Julii Anno 1663.

és őrzőkönyveik háttértörténetében: tudjuk, hogy a Kürner-nyomda a Zalka-antifonále két töredékének kapcsán is szerepelt már, hiszen az egyik győri töredék hordozókönyvéből kifejtett, 1676 januárjában kelt levél címzettje az ifjabb Kürner Jakab, akitől a győri könyvkötő mester papírokat rendelt.³⁹ A modori töredékek egyetlen, nem a városi számadáskönyvek közé tartozó hordozója is a Kürner-nyomdában látta meg a napvilágot 1663-ban.⁴⁰ A lőcsei Brewer Lőrinc nyomdája is immár harmadszor áll előttünk, mint az utóbb váradi kódextöredékekbe kötött könyvek nyomtatási helye: a most előkerült Egyetemi Könyvtár-beli töredék a Váradi graduáléból származik, ugyanúgy, ahogy az MTA Könyvtárában őrzött, ugyancsak a Brewer-nyomdából kikerült kötet egykori borítója;⁴¹ a Hende Fanni által a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Emlékkönyvtárában föltárt, szintén Brewernél nyomtatott őrzőkönyv kötése viszont az antifonále lapjából készült Győrben, amint azt Hende Fanni meggyőzően bizonyította.⁴²

Bízunk abban, hogy tovább folytatódó kutatásunk nyomán újabb építőkövek kerülhetnek helyükre, melyek nemcsak a váradi díszkódexek tartalmi rekonstrukciójához járulnak hozzá, de a kódexcsalád köteteiből származó töredékek újkori itineráriumának és szerteágazó háttértörténetének minél teljesebb felgöngyölítését is lehetővé teszik.

ZSUZSA CZAGÁNY

*Newly discovered fragments
of the late medieval codex family of Várad*

Since October 2019, the “Momentum” Digital Music Fragmentology Research Group, which has been working at the Department of Early Music History of the Institute of Musicology, has been conducting field research in the manuscript archives and antiquarian collections of several libraries in Hungary and abroad. During this fieldwork, hundreds of medieval notated codex fragments have been discovered, catalogued and partially published on the *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* website. The original source of most of the codex fragments recovered is unknown. At the same time, however, a mother codex may include several fragments stored in collections far apart, and thus sources, otherwise unknown, may be brought out of obscurity by groups of fragments that belong together. In exceptional cases, new folios and fragments may also be found

³⁹ Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Mus. 54. 12. 4. Vö. CZAGÁNY 2019: vol. III, 45–46.

⁴⁰ Štátny archiv Bratislava, pobočka Modra, sign. 741 lefejtett borítója. Vö. CZAGÁNY 2019: vol. III, M8.

⁴¹ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, T 256.

⁴² HENDE 2022.

from outstandingly important chant manuscript: basis sources for the music culture of medieval Hungarian. In my lecture, I will present the fragments of the ornamental codices of Wrocław, which were made in a Czech workshop at the initiative of Bishop János Filipec of Wrocław at the end of the 15th century, but were intended for domestic use. Two of them were certainly part of the *Graduale et Sequentiale Varadiense*, which can be reconstructed on the basis of only a few fragments.

ÚJKORI ÉS LEGÚJABBKORI KÉZIRATOK

Poesis symbolica:
Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséből, II.¹

Gyalogi János (1686–1761), a sokoldalú jezsuita szerzetes 1750-ben önmagáról azt írta, hogy „Concionator et Poeta” (egyházi szónok és költő).² Szamba véve hivatali és kedvtelésből végzett írásait, azok beoszthatók e két tevékenységi forma közé, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a költészetet sokat oktatta, a prédikálás pedig egész életét végigkísérte.³

A kötetben, amelyet 1750–1752-ben írt/másolt Gyalogi, a korábbiakhoz képest új és bővebb benne epigrammáinak, köszöntő verseinek gyűjteménye.⁴ A kötet hat fejezetéből kettő az az adatgyűjtése, amelynek létezéséről az 1750-ben kiadott Csete István-prédikációk elé írt *De eloquentia sacra* című traktátusából volt tudomásunk. Erről részletesebben írtam a *Similitudo* című tanulmányomban, amely a kötet V. fejezetét tárgyalja.⁵

Most a kolozsvári kézirat IV. fejezetet mutatom be:⁶ *Poesis Symbolica: De ejus usu, gratia, ac utilitate in Exornationibus*. Prózáról van szó: szimbolikus költészeti eszközök „használatáról, szépségéről és hasznosságáról” prédikációkban.

Gyalogi a két egymással összeérő fogalmat (similitudo, symbolum) úgy különíti el, hogy a similitudót a mondatalkazatok közé helyezi, azt hasonlóság szóval fordíthatjuk. (Jézus példabeszédei a legfontosabb minták.) A ha-

¹ A tanulmány első része: SZELESTEI N. László (2023), *Similitudo: Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséről, I.* In *Eruditio et Magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna – MÓRÉ Tünde – TÓTH Zsombor – VIRÁG Csilla, Budapest, reciti. 99–110.

² „Gyalogi János magyar jezsuita emlékezete”. *A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve*, 7, 1857/58, 3–18, i. h.: 8. A tanulmány forrása a máig Kolozsvárott őrzött *Sylvae opusculorum* című kézirat (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. KJ 178), amelyre Száraz Orsolya hívta fel figyelmemet.

³ Ismert művei közül talán imakönyve nem sorolható ide, bár prédikációihoz hasonlóan az is lelki vezetés eszköze. Vö. GYALOGI János, *Az hitnek hét cselekedendő igazsági Virág Aloyziához, 1732.* Kéziratból sajtó alá rend., bev. HUBERT Ildikó, Budapest, METEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány. 2014.

⁴ Epigrammáiról egy 1744-ben készített kézirata alapján: SZELESTEI N. László (2019), *Gyalogi János epigramma-füzere*. In SZELESTEI N. László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*. Budapest, Szent István Társulat. 175–187.

⁵ Lásd az 1. sz. jegyzetben.

⁶ Pp. 203–251.

sonlóságok és a szimbólumok is segítik a tanítást, annak megértését, és a gyönyörködtetést. A szimbólum költői kép: a szimbolikus kifejezés mód egyik formája az embléma, amely többnyire három elemből áll: figura, lemma, subscriptio.⁷ Gyalogi anyaggyűjtésében a figura (pictura, imago) helyén röviden jelzi, hogy miről van szó, a lemmát (mottó) megadja, a subscriptio (explicatio, epigramma) csak kivételesen fordul elő.

A bevezető fejezet után először 150 röviden papírra vetett, majd további, több mint ötven funkcióban elhelyezett példát olvashatunk. A funkció nélküli szimbólumokat most csak röviden említem. A funkciót is tudunkra adó tételek alapján tanulmányozhatjuk Erdődy Gábor Antal egri püspök (1714–1744) eddig ismeretlen castrum dolorisát, megtudhatjuk Gyalogi szimbólumokkal ellátott prédikációs köteteinek pontos számát, továbbá megismerhetjük a Lázár Antalról szóló, nyomtatásban a tervezett metszetek nélkül megjelent⁸ verses művéből elmaradt szimbólumokat.

Tanulságosak, magyarázó jellegűek a *Poesis Symbolica* fejezet bevezető sorai. A szónok az általa helyeselt dolgoknak a hasonlóságok, különbözőségek és ellentétek közül keres érveket, amelyek alkalmasak és jók a meggyőzésre. Például a fényűzést a pestissel hasonlítja össze, a haragos apát a tengerrel és a hajótöréssel; szinte láttatja a bizonyítékokat. Aranyszájú Szent János számára nincs díszesebb szónoki eszköz a szimbólumoknál, hieroglifáknál, azok a természet rejtett hasonlatait hozzák elő és nagyon hasznosak a népszerűség szempontjából, újdonságuk és bájuk miatt gyönyörködtetéstől az emlékezetbe mélyen bevésődnek. Krisztus Heródesnek (nevét elhallgatva) így üzent: *Mondjátok meg annak a rókának*. Ilyen egy szóból álló beszédmódot használunk a támadásokban: *Te Birodalom fáklyája, te szenátus szégyene*. Vagy: a zsarnok sündisznóként jelenik meg, körülötte ugató, tövist gyűjtögető kutyákkal, felirattal: *Gyűlöljenek, amíg félnek*.

A toronyóra szimbóluma alkalmas teljes erkölcsi prédikáció felvázolására. Tanít,

- 1) mert a gondviselés jelképe, amelynek rendelkezései nyilvánosak, okai titkosak. Regulus, a királyi tisztviselő a Krisztustól kapott jeleket nem hallgatta meg. Mivel mások betegsége vagy szerencsétlensége iránt nem volt benne részvét, fiának betegsége következett. Ekkor már nem kellett trombita, vagy másféle jeladás, jött, imádkozott. *Hitt maga és egész háza*. [Jn 4, 50] Az esdekel egészségért, aki oka volt a betegségnek.

⁷ Az emblémáról, annak irodalmi előfordulásairól: KNAPP Éva (2003), *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Budapest, Universitas. (Historia litteraria, 14.)

⁸ Joannes GYALOGI (1730), *Daciae spes et deliciae in Antonio e toparchis Lazariis, ostensae terris, et in ipso aetatis flore praereptae: altero labente lustro e sepulchri pulvere restitutae*. Tyrnaviae, Acad.

- 2) Tanítja az állami és városi vezetést: *Az üdvösség pedig ott van, ahol sok a terv.* [Péld 11, 14.] Gondolj a toronyóra kerekeinek belső mozgására, a súlyok erejére stb.;
- 3) a prelátusok éberségét, úgy, hogy a püspök magát ezekben az órákban az országnak szentelje;
- 4) az engedelmisséget. Lényegre törően;
- 5) keresztény őszinteséget, a lélek egyetértésével, miként a kerekék is egyetértenek a mutatóval;
- 6) a beszéd bölcsességét. Hangsúlyosan. Ugyanis a szent szónokoknak nemcsak az ékesszólás dicsőségével kell virágozniuk, hanem a bölcsességével is;
- 7) a bölcsességben való haladást. A mutató betölti az egész órákört anélkül, hogy észrevenné. Így a gyermek is a napi feladatokat elvégezvén, egy év alatt megtanulja az egész nyelvtant. De:
- 8) különbség van a kisebb és a nagyobb kapacitás és alkalmazás között.
- 9) Az Úr napján töltekezni kell prédikációkból: miként a toronyban is felhúzzák a súlyokat.
- 10) Tanítja az ügyvedek lomhaságát a felirat: Súly nélkül néma.
- 11) A rend és a tervek megzavarását, amikor a kerekék le-föl mennek, a régi mondás is sugallja: Megbódult Vár-megyének bolond az Ispánynya. [A mondást magyarul olvashatjuk Gyaloginál.]

Aztán *a napóra*, amely kerekék, súlyok és hang nélkül is csodálatosan mozog árnyékával, mutatja a kegyelem és hit természetfeletti kifejeződéseit a lélekben. Lemma: Sidere praesenti loquimur (A jelenről beszélünk).

A festett órán látszanak a súlyok, a kerekék, a mutató, a tizenkét óra – ezekkel egész évben azonos időt mutat. A színház díszítésére alkalmasabb, mint gyakorlati használatra. Ezzel a szimbólummal azokat a szerzetes szónokokat figyelmeztetik, akik mindig ugyanazt a kezdést alkalmazzák.

A szimbólumoknak nagy a szerepük a tanok magyarázásában. Az evangéliumi liliomok nem szönek [Lk 12, 28], az ég madarai nem gyűjtenek csűrökbe; ilyen a prófétai kő, [Mk 13, 1–2] amelyben leírják a város pusztulása; vagy a zsoltár szövegében a bűnbánók jelképei: pelikán a pusztában, éjjeli bagoly a lakhelyen, veréb a köztereken, melyeknek a tartalmát nem a szónok találja ki, hanem az atyák szimbólumbányájából hozza elő. A természeti dolgok szimbólumai nagyon alkalmasak a díszítésre, könnyen érthetőek és lemmákkal magyarázhatók. Mintegy szem elé festik azt, amikor fejedelmeket iktatunk be, bazilikákat szentelünk, jeles temetési építményt készítünk; tanultságunk ilyenkor a díszítés elhíresítésére törekszik.

Magamtól fogok ebbe a munkába, fejezi be a gondolatmenetet Gyalogi, a szentbeszédék régi gyakorlatából kötetemben száznál több szimbólum

gyűlt már össze. A mások által gyűjtöttet is add ehhez hozzá Olvasó és használd! Ég veled!

Eddig a bevezetés. Aztán háromszor ötven, néhány sorral (néha egész bekezdéssel) jellemzett szimbólum következik. A lemma sohasem marad el, subscriptiót azonban ritkán találunk. Egy személyes magyarázattal ellátott, és három jellemző rövid példát emelek ki.

Nr. 13. [Cura parentum senum]⁹ Az öregségtől megtört, anyjukat tápláló golyafiak példáját Szent Pál apostol mondatával mottósítja: *Visszafizetni a szülőknek, Isten előtt ez a kedves. Reddere vicem parentibus: et hoc est acceptum coram Deo.* [1Tim 5,4.] 1715-ben Kolozsvárott már pap voltam, a humanitas osztályban száz tanulóm volt, akik közül 35 év után vannak udvari kancellárok, főispánok, prépostok, rendi előljárók, teológiai doktorok és nemes urak, akik szeretettel viseltetnek irántam, öregségemben jótéteményekkel vigasztalnak. Úgy tűnik, már e jelen élet száműzetésében százszoros jutalmat ad Krisztus, sőt ami több, a katolikus Erdély egyetlen méh magzatát jeles férfiak szemük előtt tartják és Társaságunk iránt lekötelezettnek vallják magukat.

Nr. 120. [Concionator indoctus] Exprimitur Cucurbita pensili. [Magasra kuszó tökhöz hasonló.] *Vacui tolluntur in altum.*

Nr. 125. Avis, caveae portula avolans, [A kalitka résén kirepülő madár] cum Lemmate: *LIBERTAS.* indicat Franciscum Pr[incipem] Rakoczium. Vid. in Epigr. pag. 46.¹⁰

Nr. 129. [Prosapia antiqua] *Testa recens servabit odorem.* [A friss téglá megőrzi illatát.] Comitis Simonis Forgács dictum erat. *Az új Groffi házakban, száz esztendeig le-nem dörgölhetni a' parasztságot.* [A mondást magyarul olvashatjuk Gyaloginál.]

150 minta után a szimbólumokat egy ábécés mutató fogja egybe, majd a következőkben a már említett castrum dolorishoz, ezt követően saját kézíratos kötetéhez kapcsolt képeket és szimbolikus képeket sorolja fel. Ezek „a dolgoknak kellemetességet, a szemnek szépséget, az értelemnek fényt, az olvasónak jó érzést és örömet adnak, növelik a műveltség hírnevét: mi-ként a közmondás mondja: «meg-adgyuk a savát, borsát».»

⁹ Közlésében a számok után szögletes zárójelben a margón található, és a mutatóba felvett „téma” áll.

¹⁰ Ez a kötet is tartalmazza a jelzett helyen (p. 4.), de már korábbi epigramma-gyűjteményében is olvashatjuk a II. Rákóczi Ferencről írt epigrammáját. Vö. SZELESTEI, 2019:184. (5. jegyzetben *i. m.*)

Jacobus Baldéra hivatkozik: Ha futni akarsz, zsírozd meg a kerekeket.¹¹ Az örökkévaló hírnév megszerzéséhez fele annyi költség sem kell, mint amennyit sokan élvezetes vacsorára költenek, és tékozolva kártékony örömkre áldoznak.

Erdődy Gábor Antal castrum dolorisa

Erdődy Gábor Antal egri püspököt három jelentős személy mellé állítja: négyük vállán nyugodott a XVIII. század közepe előtt Magyarország biztonsága és boldogsága, ők biztosították Mária Terézia örökösödését. A három idősebb személy: Pálffy János nádor, Esterházy Imre primás és Károlyi Sándor tábornagy, szatmári főispán. Még a castrum doloris leírása előtt a kassai jezsuitáknál őrzött kép alapján jellemzi a püspök alkatát, balján festett horologiummal és az alábbi felirattal: „Sic Praesul patriae se se dispensat in horas.”

A castrum doloris az előkelő halott sírja fölé/köré elhelyezett ideiglenes építmény, a halottra jellemző jelképekkel, feliratokkal, emblémákkal díszítve. A *Közhasznu esmeretek tárában* 1829-ben gyászhely, gyászalkotmány a fordítása.¹² Mivel temetés után elbontják, csak metszetekből, leírásokból, halotti beszédekből és különféle feljegyzések adataiból van róluk tudomásunk.¹³ Gyalogi leírásához, a szimbólumok (emblémák) tagolásához hasonló az Erdődy halálakor egri egyházmegyés pap, később nyitrai püspök 1777. évi halálakor készített és nyomtatásban közzétett castrum doloris-leírás,¹⁴ de abban minden szimbólum inscriptiója egy-egy megírt epigramma. (Az emblémák leírását is tartalmazó részlet mellékletben olvasható.)

Erdődy Gábor Antal halálakor a főtestamentárius segédpüspök Gyalogi Jánosra bízta a castrum doloris szimbólumokkal és képekkel való ellátását, aki *Sylvae* című kéziratának IV. fejezetében az olvasó elé tárja elkészített tervezetét. (Gyalogi tervezetét lásd ezen tanulmány mellékletében.) Az álta-

¹¹ *Currere pierias qui cupis, unge rotas.* Vö. Jacobus BALDE (1664), *Expeditio Polemico-Poetica: sive Castrum Ignorantiae Boeotorum Arcadumque Reginae a Poetis Veteribus ac Novis obsessum, expugnatum, eversum* (Monachii, 1664, vagy a mű későbbi kiadása). A mű bécsi 1726. évi kiadásának egyik fejezetéből *Elenchus similium argumentorum, sive Apparatus novarum inventionum et thematum scribendorum in gratiam ingeniosae iuventutis* idézek (129.): „*Horologium Poeticum* etiam requirere sua pondera, rotas, dentes, aptos nexus: et ante omni *primum mobile*, (phantasiae) quod *inquies* dicitur. Nec non saepius et oleum. *Currere Pieriam quam cupis, unge rotam. Consideratio Eutrapel.*”

¹² *Közhasznu esmeretek tára, III*, Pest, 1829. 57.

¹³ GALAVICS Géza (1973), Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez: Batthyány József castrum dolorisa, *Építés-Építészettudomány*, 5, 1973/3–4. 497–508.

¹⁴ *Castrum dolori Joanni Gustini antistiti Nitriensi a Rhetorica loci ejusdem adornatum*, Posonii, Patzko, 1777. Bielek László piarista szerzetes epigrammái és versei közt újra megjelentette. Ladislaus BIELEK (1789), *Epigrammatum libri III*, Pesthini, Patzko, 1789. 85–96.

la elgondolt képeket többnyire kísérő szöveggel látta el, ezek könnyítik a feliratok/lemmák értelmezését.

A sanctuarium előnézetének közepén Erdődy püspöksüvege, amelyet lábbal tapos az emberi dolgokon kaszával uralkodó halál. A felirat (lemma): *Nec Infula tuta.* (Az infula sem biztonságos.)

Az uralkodó halál növénye alatt, azon túl és két oldalt királyok, pápák, fejedelmek koponyái és női fejek fejékeikkel. A pajzs alatti fehér síkon felirat olvasható: [Itt Erdődy Gábor (rangjaival) életének adatai és szokásos sírfelirat.]

A baloldali oszlopokra tíz szimbólumot akasztottak: (1-től kezdődnek, de a margón 2 áll, az első a címer melletti felirat.) (Ezek többsége gyakran szerepel, pl. Filippo Picinellinél.¹⁵ De ennél is érdekesebb, hogy az egri érseki palota Erdődy püspök által épített termében az Erdődy-címer kíséretében is akad közülük.

Az oszlopok jobb szélén másik tíz embléma a püspököt jellemzi.

A templom két oldalán a lábazatokon újabb három embléma, a kórus alatti embléma lemmája: *Ite missa est.*

Erdődy Gábor Antal *castrum doloris*ának Gyalogi által leírt lemmái:

Címer

Lemma: *Nec Infula tuta.*

[Erdődy Gábor Antal életrajzi adatai, rangjai...]

[Baloldalt: oszlopokra akasztott lemmák a hozzájuk tartozó imágóval és subscriptióval]

Addit prosapia pondus
Nunquam a Sole procul
Ubi corona, ibi cor
Tres adjicit aether
Sub pondere recta
Nulli sua munera claudit
Ex turbine lucrum
Perpetuo sonitu
Par oneri cervix
Signabat syrmate luctum

[Jobboldalt: az oszlopokra akasztott lemmák a hozzájuk tartozó imágóval és subscriptióval]

Gemma Sacerdotum
Ornatur, et ornat
Totum Numini
Non solo nomine Pastor
Accenderet unica mille
Tuto vos littore sistam
Cum totum impleverit orbem
Vis nulla retardat
Saeva saevis
Donec Capiam

[Két oldalt a lábazaton]

Nil sibi, totum aliis – Unde erogetur, non ibi includuntur – Semper in orbem

[A kórus alatt]

Ite missa est

¹⁵ Másoknál is (Jakob Masen, August Buchner, Jacob Bosch, Claude-François Menestrier) előfordul közülük néhány, de azt, hogy Gyalogihoz milyen úton juthattak el, egyelőre nem sikerült kimutatni.

Ha a szimbólumokat panegyrikus beszédben magyarázzák, mi a haszna? És egy ilyen beszéd miben segít és kedvez? – teszi fel Gyalogi egy kis kitérő elején a kérdést. A válasz: Talán valaki majd aszerint mond beszédet egy dicső emlékü mágnásnak, amint itt látható a magyarországi grófról és püspökről; ez így egy vállalt munka megkönnyítésére, a közönség jóindulatának és kegyének biztosítására szolgál majd.

A gyűjtés negyedik 50-es tétele a *castrum doloris* végével a 25. számig ért el.

Ezen a ponton Gyalogi egy záró bekezdést helyezett el, melyről a margón ezt olvashatjuk: Mily meglepéssel szemlélték a szimbólumokat, és mit kapott a szerző jutalmul?

„Mikor már öregedvén, ugyanazon év októberében Budán voltam, egy nemes úr, aki ott volt Erdődy püspök temetésén, nem tudván, hogy valaha voltam-e Egerben, emlékeztetett: amit ott látott, mindenkinek tetszetek a *castrum doloris* és a templom oldalain függő képek és feliratok. Ezt csak azért említem, mert ezért a munkámért a tiszteletre méltó káptalan soha nem mondott köszönetet: Krisztus intézményéből, amit mi jezsuiták ingyen kaptunk, ingyen adjuk. De mi van, ha a varjúfíoka mások tollába öltözve jelenik meg a nyilvánosság előtt? El kell viselni. A lelkiismeret bizonyága jobban megvizsgál, mint bármely más jutalom.”

Nagyon kevés konkrétumot tudunk eddig Erdődy Gábor Antal *castrum doloris*áról. A halotti beszédek hallgatnak róla. 1744. szeptember 26-án hunyt el, november 12-én volt a temetési szertartás.¹⁶ A szakirodalomban azokat a feliratokat idézik, amelyeket Englmajer Sámuel a temetés első évfordulóján 1745. december elsején mondott emlékező szentbeszéde végére illesztett *Castri doloris inscriptio I(–IV)* címmel. Ezek utólag keletkezettek, nehezen áttekinthetőek, nem szerepelhettek Erdődy püspök *castrum doloris*án.¹⁷

A Gyalogi által leírtak szerint Erdődy püspök halálakor a temetési és végrendeleti ügyeket Püspöky András kanonok, segédpüspök (Handler György utóadaként 1744-ben lett *vovadrei választott püspök*)¹⁸ intézte, akinek Gyalogi János ekkoriban ajánlotta (kiadás reményében) a ma is Eger-

¹⁶ Temetési beszéd: AUER Leopold (1745), *Venatio lugubris, Gyászos vadászat...* Kassa, Akad.

¹⁷ ENGLMAJER Sámuel (1747), *Az Isten' Egri Temploma' fényes napjának halálos le-hanyatlása után meg-örökösített dicsőséges emlékezete...* Buda, Veronika Nottensteinné. – A terjedelmes feliratok közlése: 31–34. – KÖKÉNYESI Zsolt (2015), „Vég nélkül való Nagyság”, *Aetas*, 30, 2015/1. 162–183, i. h.:181. („a gyászszertartáson használt *castrum doloris*” felirataiként említi.)

¹⁸ MIHALIK Béla Vilmos (2019), *Konfliktus és megújulás: Az egri székeskáptalan a 18. század első felében (1699–1744)*. In FORGÓ András – GÖZSY Zoltán (szerk.), *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században..* Pécs, META Egyesület. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 11.) 133–180, i. h.: 153.

ben őrzött kéziratos epigrammás kötetét.¹⁹ Nem esetleges hát, hogy a *castrum doloris* koncepciójának és megírásának a feladatával őt bízta meg Püspöky.

A fentebb leírt *castrum doloris* sokirányú vizsgálatot tesz majd lehetővé, különösen Gyalogi János alkotói módszerére, forráskezelésére nézve. Csak ritkán hivatkozik mintát jelentő szerzőkre,²⁰ gyűjtésének célja nem elméleti mű írása volt, hanem (a *De eloquentia sacra* kiegészítéseként) a prédikáló papok számára gyakorlati segítségnyújtás, hogy azok szépen és tartalmasan tudjanak prédikálni, populáris sermókat mondjanak.

Erdemes lesz majd feltérképezni azt is, hogy milyenek az átfedések az Erdődy püspök általi építmények feliratai és a Gyalogi által leírt *castrum doloris* emblémáinak lemmái között. Bél Mátyás leírásából ismerjük az Erdődy püspök által Giovanni Battista Carlonéval építtetett palota reprezentatív (emeleti) bejáratának feliratait.²¹ Eszerint az Erdődy-címer fölött ez állt: *Non est mortale, quod opto*, két oldalt pedig ezeket olvashatjuk: (balról nyitott gránátalma mellett) *Nulli sua munera claudit*, (jobbról egyszarvú, szarvát a földhöz szegezve) *Non sibi, sed aliis*. Az utóbbi két felirat az alábbi magyarázattal szerepel Gyaloginál: *Punicum pomum, purpureis granis cortice rupto explicatis, ad se invitans: Nulli sua munera claudit*. A helyes értelmezés: Senki elől nem zárja el ajándékait. A régebbi egri helyismereti szakirodalom szerint: Feladatait senki nem végzi be.[!] Újabbon pedig: Itt mindenki megkapja a maga jutalmát.²²

A másik lemmához Gyalogi Fontana saliens (folyó szökőkút) figurát javasolt. Felirat: *Nil sibi, totum aliis*. Semmit sem magának, mindent másoknak. (Bél Mátyásnál kissé eltér a felirat és annak a fordítása az egri kiadványokban *Non sibi, sed aliis* – Nem magának, hanem másoknak.) Egyetlen tanulságot érdemes megjegyeznünk: az azonos jelentésű feliratoknak változatai vannak. Filippo Picinelli *Mundus symbolicus in emblematum universitate formatus*ában, amelyet Gyalogi is forgatott, és sok más helyen a *Nulli sua munera claudit* például *Nemini* szóval kezdődik. A feliratok önmagukban nem mindig egyértelműek, de azzá teszi azokat a kísérszövegben leírt (és bizonyára megfestett/megrajzolt) *pictura*.

¹⁹ A kézirat ismertetése: SZELESTEI 2019.(5. jegyzetben *i. m.*)

²⁰ Említi Andreas Alciatust (1492–1550), Diego Saavedra Fajardot (1584–1648).

²¹ BÉL Mátyás (2001), *Heves megye ismertetése 1730–1735*, [latinul és magyarul], ford. KONDORNÉ LÁTKÓCZKI Erzsébet, Eger. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 8.) 132–133.

²² Például: SZECRSKÓ Károly (2012), Az egri érseki palota és pincerendszer. *Honismeret*, 40, 2012/3, 38.

Prédikációiról

„A szimbólumokból, amelyekkel megkülönböztettem/díszítettem prédikációs köteteimet, inkább elmém csábítására, mint haszon kedvéért, ugyanannyi van, mint a harminchárom év alatt lejegyzett prédikációból hátrahagyok. Most már idős koromban biztos állomásról és őrhelyről szemlélhetem a régi hánykódások küzdelmeit, hullámait és játékait; és az egyik helyről a másikba való küldés és Istenért (akinek gondviselése nem csorbul) vállalt bujdosás után most végül békeoltárt szentelek e parton, és éjszakai munkáim, lakhelyeim, hivatalaim és éveim katalógusát fogadalmi ajándékként, nem saját disztichonnal, hanem egy száműzött soraival függesztem ide, aki így mondja:

Partot értünk. Sors és szerencse, Isten veletek!

Eleget játszottatok velem, most játsszatok másokkal.”²³

(A verssorok gyakoriak emblémákban, a kezdősor azonban inkább: *Inveni portum... Gyaloginál: Attigimus portum...*)

A táblázatba foglalt számvetés rovatai 1716-tól 1750-ig sorolja fel, hogy mely helyeken és mely években szolgált, mennyi idős volt ekkor (jezsuita létének korát külön megadja) és milyen megbízásai voltak.

Felsorolt kötetei együttes szimbólumának lemmája: *Melioraque cortice condunt*. Huszonhárom prédikációs kötetének ad egyesével szimbólumot, itt-ott életének eseményét is megemlítve. Például hogyan került Marosvásárhelyre 1716-ban. Mit jelent a populáris szónoklat. A 11–12. kötet Csete István prédikációit tartalmazza. A 19. kötethez, amelybe a 30. év beszédei (Nagyszombat, 1731) kerültek, verset illesztett: A 21.-hez is, de ott előtte leírja, hogy a helyette Kolozsvárra helyezett Poznanovics János 1751. febr. 3-án elhunyt, ezért maradnia kellett. A szimbólumok összeírását 65-ig folytatta, ide helyezve Lázár Antalról írt verses művének (nyomatásból lemaradt) lemmáit.

Gyalogi János prédikációs köteteinek száma 1750 körül 23 volt. Csete István hagyatékában ugyanekkor Gyalogi Csete-életrajza szerint a kötetek száma 36. Gyalogi latinul és magyarul is adott ki Csete-prédikációkat: latinul *Sacri sermones* címmel két kötetet (egy további kéziratban ma is megvan Gyulafehérvárott, talán egy negyediket is elkészített).²⁴ A kiadott latin kötetek kézirateit nem ismerjük, talán azokat is Gyalogi másolta össze, ő küldhette el cenzúrára, sajtójai közé azonban nem sorolta be. *A Panegyrici*

²³ Attigimus portum: Sors, et fortuna valete! / Sat me lusistis, ludite nunc alios.

²⁴ Stephanus CSETE (1750–1751), *Sacri sermones, opus dominicale, quod ex posthumis Authoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparavit, et ... edidit P. Joannes GYALOGI*. Claudiopoli, Acad. (A megjelent két kötet a *Pars hyemalis* és *Pars vernalis*; a III. kötet, *Pars autumnalis* kézírata: Gyulafehérvár, Batthyáneum, Ms. I–150.)

sanctorum címmel kiadott, Gyalogi által szerkesztett, kiegészített és magyarra fordított Csete-prédikációkat²⁵ azonban besorolta saját prédikációi közé (XI–XII. kötetek), azokat sajátjának tartotta.²⁶ A XI. kötetéről írt sorai szerint azokat Csete írásaiból készítette („ex illius scriptis elaboravi idioma te patrio”). A kiadás címlapján ezt így tüntette fel: Csete „deák írásit üszögéből kiveregetvén, sokat pótolván is, ezt a munkát ... haza nyelvén kibocsátotta”. A latin beszédek kiadásánál a címlapon az edidit (kiadta) szót használta. (A kutatók stíluskritikai következtetések alapján is megállapították Gyalogi ilyen irányú szerepét a *Panegyrici sanctorum* esetében, nemcsak néhány saját prédikáció behelyezéséről és puszta fordításról beszélnek.)

Melléklet

Részlet Erdődy Gábor Antal castrum dolorisának leírásából

In medio frontispicio machinae Sanctuarii: Erdődianae gentis scutum ambiente Infula: quam eminus vibrata falce, dominans rebus humanis MORS pede calcat: cum volante Lemmate:

Nec Infula tuta.

Num.1.

Sub planta dominatricis MORTIS, ultra citraque coronatae Regum calvariae, Pontificum, Ducum, Foeminarum propriis cum cydaribus capita.

In plano albo infra scutum inscriptio lapidaris:

Excellentissimus,

[232] Illustrissimus, ac Reverendissimus Dominus Dominus Gabriel Antonius e Comitibus Erdődi de Monyorokérék;

Dei, et Apostolicae Sedis Gratia

Episcopus Agriensis;

Comitatum Heves, et utriusque Szólnok Supremus Comes etc. etc.

Hungarorum terris datus A. 1684. 27. Sept.

Denatus

Ipsa Natalis sui Pervigilio,

Ut illum in curia celebraret aetherea,

²⁵ CSETE István – GYALOGI János (1754), *Panegyrici sanctorum Patronorum Regni Hungariae, tudniillik Nagyasszonyról, magyar szentekről ... prédikációk*, Kassa, Akad.

²⁶ Csak véletlen egybeesés, hogy a Gyalogi által felsorolt Csete-kötetek 12–13. kötete tartalmi egyezést mutat e két kötetrel.

Humanis ereptus 1744. Aet. 60mo
Vixit ad desiderium Regni
PARUM.
Ad famam et majestatem Nominis
SATIS.
Ad memoriam nostram
SEMPER
Vivere Dignus,
Si Gabriel esses, et non Antonius esses;
Hoc ultimum heu! fecit Cinerem,
Illud Immortalem,
Transi Viator!
Ne quaerito,
Ubi est O! Mors Victoria tua?
Illa vicit, Iste vixit,
Hungaria sed non Memoria excessit.

**Columnarum sinistra latera, vestiebantur pendentibus Symbolis Denis,
Erdódiæ gentis surculo Comiti, ac Virtutum Haeredi sacris.**

Symbolum I.
Generosae Stirpi Comitum 2.
Manus e nubibus protensa, cum Libra: in citeriore lance Liber, crux, infula;
in adversa, illa ipsa tria cum defluis aureis torquibus.
Lemma: *Addit prosapia pondus.*

II. 3.
Fidelitati in Regem.
Stella polaris.
Lemma: *Nunquam a Sole procul.*

III. 4.
Pietati in Patriam.
Quae Corde designatur: quod corpore exsectum,
Posonium est transmissum, inclusum aere inaurato,
tali cum inscriptione chronographica a me data:

UBI CORONA, IBI
COR
In qVo DeVs, ReX, LeX, RegnVM,
pIetas effLorVIt Intra.

IV.

Aetatis anno sexagesimo. 5.
Visebantur in tabula Charites ternae, scheda inter harum manus volante
cum nominis
numero tali: GabrIeL AntonIVs: charitum media digito coelum monstrante:
Tres adjicit aether!

V.

Magnanimitati, et Constantiae. 6.
Erat basi incumbens in altum columnae cum statua Atlantis coelum ferentis.
Sub pondere recta.
Quippe altitudini super basin fundatae et erectae, pondus superpositum,
standi firmitatem ac rectitudinem non infringit aut labefactat, sed auget,
et corroborat.

VI.

Humanitati ac Beneficentiae. 7.
Punicum pomum, purpureis granis cortice rupto explicatis, ad se invitans.
Nulli sua munera claudit.

VII.

Prudentiae, et subtilitati consiliorum. 8.
Symbolum erat positum., Molendinum suis cum rotis.
Lem. Ex turbine lucrum.

VIII.

Famae, et Gloriam, 9.
Imago quaedam erat, Torrens fluvii ex alto cadentis.
Lem. *Perpetuo sonitu.*

Vivit adhuc, factis animatque perennibus auras
Gloria Pontificis! quam plus ventura loquentur
Saecula, cum veterem deponet patria luctum;
Splendoremque dedit cui gens Erdődia magnae
Auspicium pietatis, oliviferaeque Coronae
Herbescentem animis segetemque novavit et arma.
Danubiusue patrem cantabit, et ora Tybisci
Exsiccata gemens quondam gravida ubera lacte,
Optabit patrias tumulis adtollere dextras
Altrices tantorum operum, Fideique columnas;
Agraria, vel non hanc venisses, dicet, in urbem,
Templa vel aeterno coluisses thure Sacerdos!

IX.

Laboribus pro Deo, et Patria. 10.
Atlas.
Lem. *Par oneri cervix.*

X.

Januario, et Martio anni hujus, Cometa syrmate grandi 11.
Agriensibus obverso, diu spectabilis: Quid? nisi praesentem
Signabat syrmate luctum.

Candido Lectori,

[Si panaegyrica dictione Symbola explicentur, quanta utilitas? Sermonisque Panegyrici quae facilitas, et gratia?]

Fortasse non obero consulendo, qui Panaegyricum dicturus aliquando est funebrem Gloriosae memoriae Magnatibus, ut hic vides Hungariae Comitem et Episcopum; si ad facilitandum assumptum laborem, ad concilandam Audi-

torii benevolentiam et gratiam, ad excitandos non solum eloquentiae praesidiis animos, sed etiam oculos recreandos picturarum ornatu ac varietate: si, inquam, inducat animum, ad praesentis CASTRI doloris ante omnium oculos positi partitionem Thematis: prout complectitur priore (ut hic videt) symbolorum ordine, *Comitem* natum; posteriore *Episcopum*; ut inquam laudatione panaegyrica, symbola aut omnia, aut praecipua ante oculos posita Erdődianarum virtutum, dicendo prosequatur, et maxime sacer Ecclesiastes ea lectissimis Scripturae, Patrum oraculis, aliisque ardentis eloquentiae luminibus explicet, doceat, hortetur, instet: ut non illa solum coloribus picta oculis conspiciantur; sed etiam veluti tanti Comitum, ac tanti nominis Praelati poshuma ad imitationem derelicta vestigia, et Clerus, et populus sibi sequenda proponant; etenim quae oculis haustae gratiam nunc conciliant, multo maximam afferent et voluptatem, et animis immortalitatem parient et coronas, vita, moribus, studiis ad vivum expressae virtutes; optabiliusque erit coelesti (ut sperandum) jam sede recepto Episcopo, videre virtutum imitatores, quam pictores in terris. [Virtutum Imitatores desiderantur, non pictores] Quibus ego nunc dicendo abstinere, si non experimento didicissem congeminos affectus fuisse in AA. excitatos, viridiorumque relictam rerum memoriam ex hoc genere exornationis, in quo et oculis, et animis (quod utrumque non semper datur) perorando consulimus. Unde is, qui Symbola funeri adornavit calamus, si etiam Panaegyricum elucubret; postquam elogiorum partitione glaciem dissecuit, viamque aperuit grandiori eloquentiae apparandae: quare non hunc modum nostrum sequatur duplo expeditorem?

EPISCOPUS

Ab dextro latere columnarum.

Symbolum XI.

Splendor integritatis. 12.

Expansa concha cum unione rutilante.

Lem. *Gemma Sacerdotum.*

XII.

Ven. Capituli sui cura perpetua. 13.

Sol, per signa Zodiaci.

Lem. *Ornatur, et ornat.*

- XIII.
Divini honoris zelus. 14.
Templum.
Lem. *Totum Numini.*
- ♠
- XIV. 15.
XIII. Provinciae Dioecesanae.
Rostro fodiens viscera Pellicanus, et pullos cruore vivificans.
Lem. *Non solo nomine PASTOR.*
- ♠
- XV. 16.
Ad Dignitates promovit.
Fax ardens et lucens in candelabro.
Lemma: *Accenderet unica mille.*
- ♠
- XVI. 17.
Ad avitam Fidem Catholicam multos reduxit.
Anchora.
Lem. *Tuto vos littore sistam.*
- ♠
- XVII. 18.
Paraecias fundavit, auxit, ornavit.
Lunae circulus semi-plenus inter nubes.
Lem. *Cum totum impleverit orbem.*
- ♠
- XVIII. 19.
Haereses terruit.
Fulmen.
Lemma: *Vis nulla retardat.*
- ♠

XIX.
Schismaticis irreconciliabilis. 20.
Ciconia lanians serpentes.
Lem. *Saeva saevis.*

XX.
Salutem animarum zelavit. 21.
Canis post feram per valles, montes.
Lemma: *Donec capiam.*

Ad Periscelides, latere ab utroque Templi

XXI.
Hospitalis. 22.
Fontana saliens.
Lem. *Nil sibi, totum aliis.*

XXII.
Eleemosinarius. 23.
Marsupium.
Inscriptio: *Unde erogetur, non ubi includatur.*

XXIII.
Constans tenor Pastoralis. 24.
ROTA, gentilitii scuti:
Lem. *Semper in orbem.*

XXIV.
Sub Choro. 25.
Aureus Calyx inversus.
Lemma: *ITE MISSA EST.*
[238]

[Symbola qua gratia spectata sint, et quid in authorem honoris redhibitum?]

Cum senescente jam Octobri mense ejusdem autumnus Budae essem; subinde a viro Nobili, qui Exequiis Erdődianis interfuit, relatum accepi (ignaro prorsus an aliquando Agriae fuerim) inter omnia quae ibi vidisset, apud omnes plausum tulisse picturas et Inscriptiones per latera Castris doloris et Templi dependentes, summo cum gustu ab omnibus celebratas; quod alio fine non commemoro, quam quod pro hoc meo labore, a Venerabili Capitulo ne gratiae quidem mihi actae sunt unquam: ut adeo ex Christi instituto, *Quae gratis accepimus Jesuitae, gratis demus.* quid tum vero si cornicula alienis etiam plumis amicta in publico compareat? ferendum est, conscientiae testimonio plus quam alia mercede consolatis. Progrediamur ad alia.

LÁSZLÓ N. SZELESTEI

Poesis symbolica:

from the manuscript of rhetorical collection of János Gyalogi, II.

In his treatise *De eloquentia sacra*, the Jesuit priest János Gyalogi (1686-1761) mentions in his manuscript a collection of hundreds of items of similes and symbols that can be used in sermons. I have written elsewhere about the chapter of the manuscript entitled *De similitudinum in populari eloquentia usu, et gratia*. Here, I time, I will discuss the chapter *De symbolorum usu, gratia, et utilitate*, highlighting the description of the *castrum doloris* of Antal Gábor Erdődy, Bishop of Eger (†1744).

MACZÁK IBOLYA

Az átvétel átvétele
– egy miskolci minorita kézirat tanulságai¹

Írásomban egy olyan – eddig csak részlegesen vizsgált – kézirattal foglalkozom, amely egy úrnapi beszéd kéziratát² tartalmazza, és a rajta lévő jegyzések tanúsága szerint több ízben is elhangzott: 1792-ben Nyírbátorban, 1806-ban Miskolcon, illetve ezt követően 1808-ban is.³

Egyértelműen megállapítható, hogy a szöveg a miskolci minoritákhoz köthető. Egyrészt azért, mert az ő irataik közt található, másrészt azért, mert jelentős mértékben alapul olyan prédikációkon, amelyek az egyik legismertebb minorita hitszónok, Kelemen Didák neve alatt jelent meg. Ő pedig Miskolcon halt meg, 1744-ben.

*Egy korábban is ismert forrás:
Kelemen Didák 1721-es úrnapi beszéde*

A miskolci minorita prédikáció vizsgálatának egy részét 2018-ban a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon* című konferenciáján tartam a szakmai nyilvánosság elé.⁴ Akkori kutatásaim során igazoltam, hogy a kézirat egy része a Kelemen Didák neve alatt 1721-ben megjelent úrnapi beszéden alapul. Ezt példázza a következő szövegrész is:

¹ A szerző az ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

² MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, XII. 2. I/a. 1. doboz Fasc. 1. nr. 39.

³ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, XII. 2. I/a. 1. doboz Fasc. 1. nr. 39. [1].

⁴ Vö. MACZÁK Ibolya (2018), Miskolci minoriták az Oltáriszentségről. In SZELESTEI N. László (szerk.), *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 21.). 159–166.

Kelemen Didák, 1721	Ismertlen szerző
„A' teremtésben Isten egy szavával teremté az eget és földet, az után a' földnek némely részeit fákká, füvekké, barmokká, a' viznek részeit halakká, és madarakká változtatta, mivel mind ezeket földből vízből alkotta, az után egy darab sárt vön Isten, és azt Ádám testévé változtatta. Adámnak ismét egy oldala csontyából egész Aszony embert teremté. A' mely Isten mind ezeket egy szavával végben vitte; mit csudálad úgy-mond Szent Ambrus, ha egy szovával a' kenyeret Testévé tészí. Sokkal nagyobbak amazok a' régi csudálatosságok, hogy sem a' mitt az oltári szentségöl hiszünk.” ⁵	„A Teremtésben az Isten egy szavával teremté az eget és földet, azután a földnek némely részeit fákká, füvekké, barmokká. A viznek részeit halakká, és madarakká változtatta, mivel mind ezeket földből vízből alkotta. Azután egy darab sárt vön Isten és azt Adam testévé változtatta. Adámnak ismét egy oldala csontyából egész aszszony embert teremté. Amely Isten mindezeket egy szavával végbe vitte, amit csudálad úgymond Sz. Ambrus ha egy szavával a kenyeret testévé tészí, sokkal nagyobbak amazok a régi csudálatosságok hogy sem amit az Oltári szentségről hiszünk.” ⁶

E szövegrész kiemelése azért is fontos, mert más prédikációban is szerepel: egy Bernárd Pál neve alatt 1735-ben megjelent prédikációban. Ebben az esetben azonban nem szó szerinti az egyezés a szövegek között:

Kelemen Didák, 1721	Bernárd Pál, 1735
„A' teremtésben Isten egy szavával teremté az eget és földet, az után a' földnek némely részeit fákká, füvekké, barmokká, a' viznek részeit halakká, és madarakká változtatta, mivel mind ezeket földből vízből alkotta, az után egy darab sárt vön Isten, és azt Ádám testévé változtatta. Adámnak ismét egy oldala csontyából egész Aszony embert teremté. A' mely Isten mind ezeket egy szavával végben vitte; mit csudálad úgy-mond Szent Ambrus, ha egy szovával a' kenyeret Testévé tészí. Sokkal nagyobbak amazok a' régi csudálatosságok, hogy sem a' mitt az oltári szentségöl hiszünk.” ⁷	„A' Teremtésben az Isten egy szavával semmiből teremté az eget és földet, az után a' földnek némely részeit fákká füvekké, és barmokká; a viznek részeit halakká, és madarakká változtatá. Adámnak ismét egy oldala csontyából egész Aszszony embert éppítte. A' mely Isten mind ezeket egy szavával végben vitte, mitt csudálad úgy mond szent Ambrus, ha egy szavával a' kenyeret testé tészí, sokkal nagyobbak amazok a' régi csudálatosságok, hogy sem a' mit az oltári szentségül, vagy az Ur vacsarájárúl hiszünk.” ⁸

Jól látható tehát, hogy bár az összehasonlított szövegek jelentős mértékben megegyeznek, a miskolci és a Kelemen Didák-féle szöveg szó szerint meg-

⁵ KELEMEN Didák (1721), *Úr napi beszéd*. Kassa: [4]. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

⁶ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, XII. 2. I/a. 1. doboz Fasc. 1. nr. 39.: [4]. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

⁷ KELEMEN 1721:[4]. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

⁸ BERNÁRD Pál (1735), *Lelki beszélgetés*. Kassa:12. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

egyezik, a Bernárd Pál neve alatt megjelent prédikáció pedig minimális mértékben ugyan, de eltér ezektől.

A Kelemen Didák neve alatt megjelent úrnapi beszéd jelentős mértékben alapul Pázmány munkáin – ezt korábban több kutatás is igazolta: a beszéd-ről Ocskay György már megállapította, hogy a kompilátor a *Kalauz* tizenegyedik könyvének első és negyedik részét használta fel.⁹ Kiegészítésképpen elmondhatjuk, hogy Pázmány úrnapi beszédei is a források közé tartoznak, amint ezt az alábbi szövegrész is mutatja:

Pázmány Péter	Kelemen Didák, 1721
„Ah mely drága dolog vólna, ha minnyájan eggyet értvén, égyenlő szível-lélekkel vallanók, hogy ugyan azon Christus, a ki mi-érettünk a Kereszt-fán áldoztatott, jelen vagyon ebben az Oltári szentségben és ötöt egyaránt tisztelnök a mái szép <i>Processió-ban</i> .” ¹⁰	„Ah mely drága dolog vólna, ha minnyájon eggyet értvén, égyenlő szível, lélekkel vallanók, hogy ugyan azon Christus, a’ ki mi érettünk a’ kereszt fán áldoztatott, jelen vagyon ebben, az oltári szentségben, s-ötött egy aránt tisztelnök a’ mái processióban.” ¹¹

A beszéd Pázmány-átvételeit korábbi írásomban részletesebben elemeztem, ám azóta újabb szövegrészt azonosítottam Pázmány szövegéből:

Pázmány Péter	Kelemen Didák, 1721
„Ennek-felette, az embernek lelke eldarábolhatatlan; és minden tagokat, valamelyeknek eleveséget ad, éppen <i>informállya</i> , ’s jelen-létével élesztí, a’ mint a’ világi Bölcsék sem tagadgyák: [...] Ha azért a’ természet folyásában egy Lélek, sok különböző, és-egy mástúl távúl-lévő tagokban lehet; ki tart ellent benne, hogy az Istennek ereje, természet-felett a’ testet egyszer ’s mind sok helyre ne vihesse? Vallyon az Istennek oly hatalma nincsen-é, hogy a’ természetnek erejét és tehetségét meg-haladgya?” ¹²	„Annak felette az embernek lelke eldarábolhatatlan, és minden tagokat, valamelyeknek eleveséget ad, jelen létivel, éppen informál, a’ mint a’ világ bölcsői sem tagadgyák: ha azért a’ természet folyásában egy lélek sok különböző, s-egy mástól távul lévő tagokban lehet, ki tart ellent benne, hogy az Istennek ereje, természet felet egyszer s-mind sok helyre ne vihesse, vallyon az Istennek oly hatalma mincsé, hogy a’ természetnek erejét, és tehetségét meg haladgya?” ¹³

⁹ OCSKAY György (1982), Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86,4. 436.

¹⁰ PÁZMÁNY Péter (1636), *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikacziok*, Pozsony. 720. RMK I. 663; RMNY 1659. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

¹¹ KELEMEN 1721:[3]. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

¹² PÁZMÁNY Péter (1623), *Igazsagra vezelő Kalavz*, Pozsony. 842. RMK I. 532; RMNY 1293. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

¹³ KELEMEN 1721:[11]. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

A szó szerinti, jelöletlen szövegátvételeket tehát a következő táblázat szemlélteti (eddiggi ismereteink szerint) a legpontosabban:

Pázmány Péter ¹⁴	Kelemen Didák, 1721
Pr. 710. 17–40.	[2.] 24–37.
Pr. 710. 40–43.	[3.] 1–3.
Pr. 720. 13–17.	[3.] 3–7.
Pr. 712. 4–20.	[4.] 18–37.
Pr. 712. 20–27.	[5.] 1–7.
827. 29–30.	[5.] 30–31.
827. 37–40.	[5.] 31–33.
827. 42–44.	[5.] 35–37.
828. 1–4.	[6.] 1–4.
828. 7–10.	[6.] 9–12.
828. 10–14.	[6.] 18–23.
822. 20–40.	[7.] 16–37.
822. 40–44.	[8.] 1–5.
836. 14–15.	[10.] 14–15.
836. 23–36.	[10.] 15–25.
841. 36–42.	[11.] 11–18.
842. 3–13.	[11.] 22–29.
858. 31–34.	[13.] 2–6.
859. 2–5.	[13.] 7–10.
Pr. 712. 39–45.	[13.] 10–17.
Pr. 713. 1–5.	[13.] 18–22.

Az adatok minél pontosabb rögzítése azért is fontos, mivel ennek révén a kompilációs szövegahagyományozódásának – legalább – három állomása is megfigyelhető a miskolci kéziratban.

A kompilációkutatás jelen gyakorlatában az a legelterjedtebb eljárás, amelynek során egy (vagy több) forrásművet azonosítunk egy ettől eltérő szövegben. Valamivel ritkábban az is előfordul, hogy „horizontálisan” azonosítunk több forrásművet: azaz megállapítjuk, hogy egy adott prédikációnak lehetett több forrása is – akár egymástól eltérő műfajúak is. Még ritkább az az eset, amikor „vertikálisan” különítünk el két forrást, azaz megállapítjuk, hogy valaki kompilált valakitől és ettől a második személytől tovább is hagyományozódott a szöveg. Ez utóbbi esetet – lévén szó szövegegyezésekről –, már nem egyszerű igazolni. Eddigi munkám során ezt egy esetben sikerült hitelt érdemlően bizonyítani (egy Pázmány Péter, Bernárd Pál és

¹⁴ Pr.: PÁZMÁNY 1636. A Pr. jelölés nélküli lapszámok a következő kiadványból származnak: PÁZMÁNY 1623.

Kelemen Didák „összmunkájának” köszönhető szöveg elemzésével).¹⁵ Jelen esetben még egy „vertikális” szint léphető például a jelen kéziratban szereplő, nyomtatásban meg nem jelent prédikáció révén, amely a jegyzetek tanúsága szerint a XIX. század elején (még) elhangzott (több évtizeddel – adott esetben évszázadokkal – a nevezett szerzők halála után). A folyamat során tehát a kompiláció diakron jellegének vizsgálatára nyílik lehetőség.

A szövegek ősforrásának – amint az már a fenti példákban is kiderült – a jezsuita hitszónok szövegei tekinthetők. A kompiláció diakron szintjeinek áttekintése során tehát megállapítható, hogy az első állomást mindenképpen Pázmány Péter művei jelentik. Az újonnan fellelt kézirat szövegében számos olyan részt találunk, amely Pázmány-művekben is megtalálható: elsősorban a *Kalauz*ból és az úrnapi beszédből. Utóbbira jó példa a következő szövegrész:

Pázmány Péter	Kelemen Didák, 1721	Ismeretlen szerző
„Ah mély drága dolog volna, ha minnyájan egygyet értvén, egyenlő szüvel-lélekkel vallanók; hogy ugyan azon Christus, a' ki mí-érettünk a' Kereszt-fán áldoztatot, jelen vagyon ebben az Oltári-szentségben, és ötet egyaránt tisztelnők a' mái szép Processió-ban! Ah, mely kedves volna nékem-is, ha a' mái Napon, annak magyarázásában végezhetném tanításomat, mely nagy Jó-voltát, Szerelmét Irgalmasságát, mutatná hozzánk édes Üdvözítőnk, mikor a' maga Szent Testét Vérét, adta nekünk eledelül!” ¹⁶	„Ah mély drága dolog volna, ha minnyájon egygyet értvén, egyenlő szüvel, lélekkel vallanók, hogy ugyan azon Christus, a' ki mi érettünk a' kereszt fán áldoztatot, jelen vagyon ebben, az oltári szentségben, s-ötött egy aránt tisztelnők a' mái processió-ban. De oly időre jutottunk, melyben rajtunk tellyesedett, a' mitt régen szent Pál az Efesumbélieknek monda Mile-tum várossából Jerusalemben valo indulásakor: Apostolok cselekedetinek huszadik résziben, és huszon kilenczedik versében.” ¹⁷	„Óh mely drága dolog volna, ha minnyájon edgyet értvén, egyenlő szüvel, és lélekkel vallanánk, hogy ugyan azon Xtus a ki mi érettünk a keresztfán föl áldoztatot, jelen vagyon ebben az oltári szentségben, és ötet egy aránt tisztelnénk a mai processióban. De óh keserves fájdalom! oly üdöre jutottunk melyben rajtunk bé tellesedett amit régenten mondot sz. János: [...] mi közülünk mentek ki de nem voltak mi közülünk mert ha mi közülünk voltak volna, valóban mi velünk megmaradtak volna [...]” ¹⁸

A kézirat predikációban tehát kompilációs szöveghagyományozódásának – legalább – három állomása figyelhető meg: Pázmány *Kalauz*a, Kelemen Didák 1721-es úrnapi beszéde, illetve az ismeretlen minorita kézírata révén.

¹⁵ MACZÁK Ibolya (2014), „Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán”. *Kompiláció mint ferences-jezsuita „határvonal”* In MACZÁK Ibolya (szerk.), *Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8.) 157–167.

¹⁶ PÁZMÁNY 1636:720.

¹⁷ KELEMEN 1721:[3].

¹⁸ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, XII. 2. I/a. 1. doboz Fasc. 1. nr. 39.

Összességében tehát megállapítható, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárban őrzött kézirat tipikus példája az úrnapi beszédeknek: sok esetben (a kor szokásának megfelelően) tartalmaz kompilált, Pázmánytól (és más szerzőktől) átvett szövegrészeket. Ugyanakkor éppen a szó szerint azonosítható szövegrészek nyomán válik rekonstruálhatóvá a kompilációs szövegalkotás időbeli folyamata is.

Még egy forrás: Kelemen Didák, 1727/1729

A Kelemen Didák által közreadott *Buza fejek* című prédikációs-kötetében szereplő *Böjt IV. vasárnapjára* írt beszéd (amely szövegében megegyezik a Kelemen Didáknak tulajdonított 1727-es úrnapi beszéddel,¹⁹ ám tipográfiájában némiképp eltér attól) kompilált volta nem ismeretlen megállapítás: Hargitai Andrea részletesen rögzítette az átvételek adatait.²⁰

Pázmány Péter ²¹	Kelemen Didák, 1729
IV. 432. 1.	208. 31–33.
IV. 432.	209. 1–11.
IV. 416. 7–37.	209. 12–30.
VII. 123. 35–124. 11.	210. 9–26.
IV. 382. 34–38.	210. 28–33
IV. 382. 38–39.	211. 1–2.
IV. 383. 1–5.	211. 10–16.
IV. 383. 8–11.	211. 17–20.
IV. 383. 16–22.	211. 25–30.
VII. 123. 30.	211. 30–33.
IV. 383. 23.–384. 5.	212. 4–24.
IV. 448.	212. 30–33.
IV. 396. 28–39.	215. 1–14.
IV. 397. 6–22.	215. 15–32.
IV. 399. 39.	217. 6–14.
IV. 402. 26–32.	217. 25–26.

¹⁹ Vö. KERNÁCS Dorottya (2008), Kelemen Didák műveinek helye a 18. századi kassai jezsuita könyvkiadásban, *Publicaciones Universitatis Miskolceniensis*, 13,1. 58.

²⁰ HARGITAI Andrea (2001), Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi, *Irodalom-történeti Közlemények*, 105,5–6. 638–656.

²¹ A Hargitai Andrea által használt szövegkiadások: PÁZMÁNY Péter (1898), *Hodogeus. Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác s. a. r., Budapest, A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, (Pázmány Péter Összes Munkái, 4.); PÁZMÁNY Péter (1905), *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról prédikációk*, II, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara (Pázmány Péter Összes Munkái, 7.)

IV. 403. 28.	217. 27–30.
IV. 403. 35.	217. 30–33.
IV. 403. 35–36.	218. 1–2.
IV. 402.	218. 3–13.
IV. 402. 23–24.	218. 14–18.
IV. 434. 26	218. 24–27.
IV. 403.	218. 28–33.
IV. 399. 19–21.	219. 24–28.
IV. 399. 24.	219. 29–33.
IV. 399.	220. 1–7.
IV. 435. 5–6.	221. 19–20.
IV. 435. 11–17.	221. 21–25.
IV. 434. 38.	221. 30–33.
IV. 435. 1–5.	222. 1–4.
IV. 384. 14–31.	222. 5–25.
IV. 433. 9–18.	223. 23–33.
IV. 411. 5–26.	224. 9–30.
IV. 414. 23.	224. 31–33.
IV. 414. 23.	225. 1–10.
IV. 418. 9–16.	225. 10–16.
IV. 411. 31–35.	225. 19–23.
IV. 380. 18–20.	225. 25–28.
IV. 381. 22.	225. 29–33.
IV. 381. 25–36.	226. 1–14.
IV. 381. 36–382	226. 23–33.
IV. 382. 2.	227. 1–4.
IV. 454.	227. 19–24.
IV. 453. 7–9.	227. 25–29.
IV. 441. 12–14.	227. 30–31.
IV. 441. 16.	228. 3–8.
IV. 441. 22	228. 14–17.

Hargitai Andrea kutatásának célja az volt, hogy Pázmány-átvételeket azonosítson Kelemen Didák kötetében. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ismereteseek olyan szövegrészek is (igaz, nem nagy számban), amelyek megegyeznek az 1721-ben ugyancsak Kelemen neve alatt publikált prédikációban találhatóval, ám más (Pázmánytól származó) forrásuk nem azonosítható.

Kelemen Didák, 1721	Kelemen Didák, 1729
3. 25–27.	208. 17–20.
3. 27–30.	209. 31–33.

Mint a sorok sorszámái is mutatják, saját régebbi megfogalmazását bontotta ki részletesebben a hitszónok:

Kelemen Didák, 1721	Kelemen Didák, 1729
„Az első, kitt a’ testi gyönyörűségek ki csiklandának a’ csuklyából, hiszi-is, nem-is. Mert azt mongya: hogy Christus Teste-is, kenyér-is, a’ Teste-is a’ kenyérral egygyüt, vagy benne, vagy alatta, vagy mellette ott vagon valahól. A másik, a’ ki fazakat törvén ki szökék közüllünk, meg vakmeröitvén magát, egy általlyában csak meg tagadá, hogy nem valóságos Teste, s-vére, hanem csak jele, pecsétje. ” ²²	„Luther Márton, ki a’ Testi undok kívánságok után indula, Klastromot oda hagyta, Istennek tett erős fogadása ellen rosssz életre adá magát, hiszi-is, nem-is; Mert azt mongya, hogy Kristus Teste is, Kenyér-is, a’ Test-is a’ kenyérral edgyüt, vagy benne, vagy alatta, vagy mellette, de ott vagon valahol. ” ²³
	„[...] Kálvinus János, ki a’ Papi életet el hagyván ki szökék közüllünk, magát meg vakmeröitvén egy általlyában csak meg tagadá, nem valóságos Teste, vére, hanem csak jele, ’s pecsétje. ” ²⁴

A fenti idézetek sovány bizonyító erejét érdekesebbé teszi, hogy a második Kelemen-szöveg 209. lapon lévő Pázmány-átvétele után közvetlenül egy korábbi Kelemen-szövegrész következik, amely ráadásul közvetlen folytatása a 208. lapon lévő átvétel forrásának. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a kompilátor „régí” szövegeit felhasználva, s forrásait változtatva alakította ki a *Buza fejek* című prédikációskötetben szereplő beszédét.

Igaz ez a kéziratos minorita beszédre is. Az idők során ugyanis a prédikáció egy újabb forrását is sikerült azonosítani: Kelemen Didák egy másik, 1727-ben megjelent úrnapi beszédét mely a későbbiekben teljes egészében napvilágot látott Kelemen Didák *Buza fejek* című, 1729-ben megjelent prédikációgyűjteményében, Nagyböjt negyedik vasárnapjára szánt prédikációként. Igazolható tehát, hogy a minorita kézirat olyan szó szerinti, ám jelöletlenül átvett szövegrészeket is tartalmaz, amely a Kelemen Didák 1727-es beszédében megtalálhatók, ám más, Kelemen nevéhez köthető beszédből hiányoznak. Jó példa erre a következő szövegrész is:

²² KELEMEN 1721:[3]. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

²³ KELEMEN 1729:208. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

²⁴ KELEMEN 1729:209. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

Kelemen Didák, 1729	Ismeretlen szerző
<p>„De hogy ebben senki ne kételkedhessék, vegyük elő a’ szent írást, ’s olvassuk meg mind a négy Evangelistát, ’s Apostolok írását, ’s mivel ebben a’ világos igasságban ellenkező atyánk-fiai magok tanítták, hogy csak egyedül azokat kell hinnünk, mellyek a’ szent írásban vannak, mutassák meg az egész Uy Testamentumból a’ jelt, pecsétett, a’ kitt vallanak: eddig még rá nem akadtak, ez után is meg nem tanulják. Micsoda lelki ismérettel hihetik hát magok vallások, tudományok ellen, a’ mi nincs a’ szent írásban? meg mutattuk mi Istennek szent kegyelme által oly nyilván, hogy senki ebben, valaki igazán hiszen a’ JEsus Kristusnak, ne kételkedhessék.”²⁵</p>	<p>„De vegyük elő ismét az írást és mutassuk meg bővebben ebből, a Xtus Testét az Oltári szencségben jelen lenni, mert ebben a világos igasságban a mi ellenkező kedves atyánk-fiai magok tanítták, hogy csak egyedül azokat kel hinnünk mellyek a Sz. írásban vannak, mutassák meg tehát az egész Uj Testamentomból a jelt, pecsétet, figurat, akit vallanak: eddig még rá nem akadtak. ezután is meg nem tanulják azért lássák micsoda lelki ismérettel hihetik hát magok vallások s tudományok ellen , ami nincs a sz írásban? Mi pedig a sz írásból megmutattuk Istennek sz kegyelme által hogy valóságos senki ebben, valaki igazán hiszen a Jesus Xtusnak, ne kételkedjék.”²⁶</p>

A szövegátvétel ebben az esetben is azt igazolja, hogy a hitszónok tudatosan váltogatta forrásait – s ezek között szerepel a saját neve alatt publikált szövegrész is. Mindez jól illusztrálja a szó szerinti, jelöletlen szövegátvételek hagyományozódásának bonyolult folyamatát, a szinkron és diakron szövegátvételek bonyolult hálózatát is. Mindezek pontosításával a minorita szöveg-hagyományról, illetve Kelemen Didák szövegalkotói tevékenységéről is pontosabb képet kaphatunk.

IBOLYA MACZÁK

Taking over - lessons from a Minorite manuscript in Miskolc

In my paper I deal with a manuscript - only partially examined so far - which contains the manuscript of a Lord’s Day sermon. According to the notes on it, it was delivered several times: in 1792 in Nyírbátor, in 1806 in Miskolc, again that in 1808. The text is clearly linked to the Minorites of Miskolc. The text corpus illustrates the process of transmission of literal, unmarked texts, the complex network of synchronous and diachronic transcriptions. By reconstructing these, we can gain a more accurate picture of the Minorite textual tradition and of the textual activity of Kelemen Didák.

²⁵ KELEMEN 1729:213. Az egyező szövegrészeket félkövér betűtípussal jelöltem.

²⁶ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, XII. 2. I/a. 1. doboz Fasc. 1. nr. 39.: [6–7].

Boszorkányperes jegyzőkönyv-változatok kéziratainak
területi és társadalmi beágyazottsága¹

Bevezetés

Jelen tanulmány XVIII. századi boszorkányperes tanúkihallgatási jegyzőkönyvek kéziratait hasonlítja össze azzal a céllal, hogy feltárja, mennyire őrizhették meg a szövegek lejegyzői az elhangzott nyelvjárási jellemzőket, illetőleg mely ejtésbeli sajátosságok számítottak társadalmilag szélesebb körben elfogadott variánsoknak. Az elemzés azokból a kéziratokból indul ki, amelyeket a IV. Scriptorium konferencián jegyzőkönyv-változatokként mutattam be.² A nyelvjárási kép és a lejegyzői profilok részletesebb feltárása ugyanakkor további kéziratok bevonását is szükségessé teszi. A vizsgálat részeredményei más, a korabeli kéziratossághoz kapcsolódó kutatások számára is hasznosíthatók lehetnek. A továbbiakban röviden bemutatom a forrást, majd a lejegyzői profilokhoz, valamint a hangjelölés vs. ejtés és ezen belül a területiség kérdéskörét tekintem át. Ezt követi a kvalitatív elemzés az alábbi kérdések mentén:

- Mi jellemzi az egyes kezeket a szövegekből kiindulva?
- Mi jellemezte a területet (Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza) a közelmúltban?
- Mi jellemezte a területet a XVIII. században (további kéziratok alapján)?

Az alábbiakban röviden ismertetem a vizsgált nyelvi anyagot.

¹ A tanulmány az NKFI/FK 135186. számú munkálat (Regiszterfüggő változatok a közép-magyarban) támogatásával készült.

² Korábban az iratok kapcsán a jogi eljárás alakulása és a különféle grammatikai és pragmatikai jelenségek közötti válogatás szempontjából kimutatható eltéréseket elemeztem: VARGA MÓNKA (2023), *Lejegyzésmintázatok és -változatok boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján*. In BOROS István – TAKÁCS László (szerk.), *Aut lego vel scribo. (IV. Scriptorium konferencia Budapest, 2021. december 16–17.)*. Budapest, Szent István Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Moravcsik Gyula Intézete. 213–232.

A forrásról

Az elemzés központjában egy olyan jegyzőkönyvcsoport áll, amelyet Musa Erzsébet boszorkányvádja kapcsán rögzítettek 1752–1753 között, Kiskunhalason és Kiskunfélegyházán. A dokumentációból öt tanúkihallgatási irat különíthető el – egyéb fogódzó híján saját azonosítást vezettem be, a kikérdezések (úgynevezett *de eo utrum* vagy *deutrum*) alapján számozva:

- Az 1. irat az 1752 november 17-ével keltezett tanúkihallgatás Kiskunhalasról (ezt 1753-ban hitelesítették, helyenként ki is egészítették más kézzel; 12 lap);
- a 2–3. irat 1753 december 3-ai keltezésű Kiskunfélegyházáról (24 lap, ezzel a dátummal és helymegnevezéssel két további lapot is elláttak);
- a 4–5. – szemben a 1–3. irattal, amelyeket önálló lapokra jegyeztek le – egybekötött protokollumba van bejegyezve (21 lap).³

Az öt iratban három, a duktus és a hangjelölés segítségével jól elkülöníthető kéz közreműködik (1. kéz 1. irat; 2. kéz 2-3. irat; 3. kéz: 4-5. irat; emellett egy további kéz felelős a kiegészítő megjegyzésekért; a kéziratok elemzését lásd lentebb). Jóllehet a dokumentáció minden ismert darabja tisztázott, másolt kézirat, a nyelvi elemzés igazolta, hogy a 4-5. számmal ellátott irat az eljárás szempontjából releváns szöveghelyeken alapvetően egyezik az 1-3. iratokkal. Emellett a 4-5. módosításai tendenciákat képeznek, ilyen az ismétlések kihagyása, a rövidebb, tömörebb megfogalmazás; a korszakban rendszeres grammatikai variánsokat tekintve szabadabb váltakozást mutat az 1–3. iratokhoz képest; nem nélkülöz ugyanakkor bizonyos egyéni preferenciákat elsősorban a szókincs és a pragmatika területéből (így például annak a kifejezésére, hogy a Musa Erzsébet ellen hozott vádak nem megbízhatók).⁴

³ Ugyanitt megtalálható többek közt a vádlott kihallgatása is, e szövegcsoporthoz magyar nyelvű része betűhű közlésben bárki számára szabadon elérhető a Történeti magánéleti korpuszból is (a továbbiakban TMK, a forrás tételszáma: Bosz. 348.). A TMK leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne – GUGÁN Katalin – NOVÁK Attila – VARGA MÓNIKA (2017), Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110., Attila NOVÁK – Katalin GUGÁN – MÓNIKA VARGA – Adrienne DÖMÖTÖR (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52. 1–28. A kéziratok lelőhelye és jelzete: Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, HU_MNL_JNSZML_IV_5_d_0000001a–k, HU_MNL_JNSZML_IV_5_d_000002a–n, HU_MNL_JNSZML_IV5_d_000003_a–l, valamint: Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, Jászkun kerület büntetőperrek jegyzőkönyve, Kiskunság 235–249.; valamint xerox másolatuk (Letöltés: 2023. március 13.): https://boszorkanykorok.hu/src/docs/75211JnKe4bSF2348_compressed.pdf

⁴ Mindezt részletesen lásd VARGA 2023.

Problémafelvetés és módszer

Mint azt több kutatás is kiemelte, a kézazonosítási szempontok – fonéma : graféma megfelelés, javítás, nyelvjárási sajátosságok, rövidítés, tagolás, központosítás – és jelentőségük meghatározása gyakran maga sem kiindulás, hanem a kutatás eredménye.⁵ Jelen tanulmány a nyelvjárási sajátosságok meghatározását tűzte ki célul; kérdésfeltevése az, hogy a feldolgozott szövegekből milyen területi jellemzők, ejtészváltozatok mutathatók ki, ezek mennyiben kapcsolódnak ahhoz a szűkebb területhez, ahol a kihallgatások zajlottak (Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza), illetve mennyiben tekinthetők olyan variánsoknak, amelyek a XVIII. században társadalmilag szélesebb körben elfogadottnak számítottak – mindhárom szemponthoz további kezeket és iratokat kell majd figyelembe venni. A kutatás a nyelvjárástörténet és a lejegyzői profilok kialakítása felől egyaránt indokolt, nem nélkülözve a módszertani nehézségeket, korlátokat sem.⁶ Az egyes lejegyzőkről kevés adat maradt fenn, közbeavatkozásaik egy része pedig kevésbé egyértelműen azonosítható (például a szóválasztás vagy a grammatika terén), így a rögzített szövegeket a tanúkkal közös produktumnak érdemes tekinteni. A lokalizációt pedig egyéb fogódzó híján szintén ahhoz a területhez kell kapcsolni, ahol az egyes kihallgatások zajlottak (ez gyakran megegyezik a tanúk lakhelyével). Az összevetés központjában természetesen maguk a szövegek állnak, ugyanakkor a részeredményeket szükséges tágabb kontextusba helyezni a dialektológiai leírásokkal szembevetve – utóbbiak főként a közelmúlt nyelvhasználatára vonatkoznak, így nem várható teljes megfelelés a XVIII. századi iratokból kinyert tapasztalatokkal, hanem a korszak más forrásaira kell nagyobb hangsúlyt helyezni a felvázolt kép pontosításához.

⁵ HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128. 196–205.; uő. (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina – TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103., 88–94., XVI. századi magánlevelek alapján: KOCIS Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levéltárnokok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel, 2.), uő. (2022), Hogyan nevezzük? Egy misszilisírnok azonosításának lehetőségei és korlátai. In FORGÁCS Tamás – NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 229–240.

⁶ A nyelvjárási meghatározása és a lokalizáció módszertani nehézségeiről a misszilisírnok esetében lásd: E. ABAFFY Erzsébet (1965), *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvészeti tanulmányok, 7.); DEME László (1959), *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések, 20.); PAPP László (1959), *XVI. század végi nyelvjárási tanulmányozása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Nyelvtudományi Értekezések, 19.); KOCIS 2020; uő. 2022; boszorkányperesben VARGA Mónika (2021), Nyelvjárási jellemzők megjelenéséről boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban. *Magyar Nyelvjárási Értekezések* 59. 103–125.

Elemzés

Az elemzés a kéziratokból készített betűhű átiratok alapján történik, elsőként a három már elhatárolt kéz összevetésével, majd további, szűkebben és tágabban kapcsolódó források bevonásával.

Mi jellemzi az egyes kezeket a szövegekből kiindulva?

Az összehasonlítás első szakaszában kigyűjtöttem vizsgált öt szövegből az ejtésvariánsokat, különös tekintettel azokra, amelyeknek területi kötöttsége is lehet. Ilyen volt az összefoglaló néven ablatívuszinak nevezett toldalékok zártabb magánhangzós formája, amely mindhárom kéznél rendszeres volt (csak néhány példát idézve: 1. kéz: *borábúl, helyrűl*; 2. kéz: *időtűl, időrűl, szájábúl*; 3. kéz: *abbul, szókrul Szemtűl*).

Különböző mértékben, de mindhárom kéznél megjelent *i*-zés (1.: *tenyerivel, hiti, életirűl, Feleségit, kezit, tselekedetit*; 2.: *pinzit, kisz, törtint, kinszerített, törvényes, ijedsigibe, Felesiginek, betegsigben, ollyatin*; 3.: *Kisirtetekben, kinszeritvén*). Hozzá kell tenni, hogy a birtokos személyjelek zártabb formája a korszakban igen általános variáns,⁷ tehát azok az adatok tekinthetők a területiség szempontjából „beszédesebbnek”, amelyek hangsúlyos első szótagi vagy szóbelsei *i*-zést is tartalmaznak – ezúttal ez főként a második kézre igaz, a harmadik esetében csak néhány lexémában sikerült kimutatni.

Gyakori variációs lehetőség továbbá a magánhangzók nyíltabb és zártabb realizációja (1. nyíltabb: *esmér, Seprőt, közöttök, magok* ’maguk’, *létekben* ’létükben’; zártabb: *bölsübeli*; 2. nyíltabb: *névő, méglen*; zártabb: *kű, küles, mellűl, felűl* ’felől’, *tyúkainkot*; 3. nyíltabb: *seprőt, osonna, Gyanóság*; zártabb: *vocsorálván, Vánkus, Tyúkainkot, késűn*). Mindkét lehetőség viszonylag ritkán vagy tipikusabb elemekben jelentkezik (a korszakban ilyen az *esmér*, a *magok*, a *méglen* vagy épp a *gyanó*).

A területiség szempontjából fontos marker lehet az *ö*-zés; ez a vizsgált iratokban kevésbé gyakori, és csak bizonyos elemeket érint, melyek egy része akár napjainkig is ingadozik, ilyen a *fel* ~ *föl* (1.: *föl*; 2.: *Örzébettel, Örze, kölletet, lölt, föl, löt*; 3.: *Örsebetett, ösmeri, költvén, köllett, lött, föl*). A *tött, lött, vött* típus esetében a labiális forma inkább a *tött*ípussal függ ösz-

⁷ A TMK betűhű szövegközlése és kéziratok alapján egyaránt: VARGA 2021; uő. (2022a), Boszorkányos lelemények: 18. századi tanúvallomás-kéziratok írásos, lejegyzői, valamint nyelvjárástörténeti kontextusa. *Nyelvtudományi Közlemények* 118. 209–230.

sze, mint a területiséggel.⁸ Emellett magukból a szövegekből is kimutatható az ingadozás, az ellenpéldák megléte: *vették, tett, Erzébet, fel, letett; esméri*.

A más magánhangzókat érintő labializáció szintén kevésbé jellemzi az iratokat, a második kéznél adatolható a *Hütvesit, Hütvesinek*, ez azonban más területről is tipikus variáns a korszakban. A harmadik kéznél pedig az *üdőben* szerepel, ami szintén az egyik leggyakoribb variáns XVI–XVIII. században (jóllehet például a második kéztől illabiális *idő* formák adatolhatók). Az ellenkező tendencia, az illabiális megoldások ugyancsak kevésbé jellemzik az iratokat, az első kéz szövegéből idézhető a *mivelte*, ami a korszakban szintén kifejezetten gyakori variáns.

A mássalhangzókat tekintve a palatalizáció (1.: *Istvány, fellyül, szenyved*; 2.: *tulajdonitanýi*; 3.: *Istvány*), valamint a depalatalizáció figyelhető meg, utóbbi inkább csak a második kéznél: *Menétke, illetin, illen*.

A morfofonológiai sajátosságokra visszatérve a harmadik kéz iratai feltűnő különbséget mutatnak azáltal, hogy a *-val/-vel* toldalékok mássalhangzóival nem illeszkednek, például: *orvosságokkal, szókval, fatensvel, Eszten-dökvel, Gyermekekkel, Györgyvel* – ez a jelenség a másik két iratban nem fordult elő.

Mi jellemezte a területet a közelmúltban?

A kihallgatások Kiskunhalason és Kiskunfélegyházán zajlottak, így a jelenkori, közelmúltbeli leírás⁹ alapján a Dél-alföldi régió kiskunsági csoportjának sajátosságaival szembeállíthatjuk az előző szakaszban bemutatott eredményeket. Eszerint a területre az utóbbi időig is jellemző az ablatívuszi toldalékok zárt magánhangzós ejtése, de *l* kieséssel, *-bú/-bű* stb. formákat eredményezve – a XVIII. századi források már tartalmazzák a zárt magánhangzókat, az *l* kiesését azonban nem. A különbség feltehetően az írott jelleggel magyarázható; jóllehet nincs még köznyelv, a lejegyzőktől pedig legfeljebb nem túl következetes, spontán normatörekvések figyelhetők meg,¹⁰ az utóbbi rendszeresebben vonatkozik a grammatikai jelentéssel bíró elemekre.

⁸ PAPP 1963:23; E. ABAFFY 1965:19.

⁹ Részletesen lásd JUHÁSZ Dezső (2001a), A magyar nyelvjárások területi egységei: a nyelvjárás régiók. In KISS Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 262–316., 278–280.

¹⁰ NÉMETH Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.; BERENTE Anikó (2021), *A szegedi boszorkányperes (1726–1744) jegyzői. Történeti dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálat*. Szeged, PhD-értekezés.; VARGA Mónika (2020), Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperesekben. In Boros István (szerk.), *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8*. Budapest, Szent István Társulat. 283–301.

A Dél-alföldi régió kiskunsági csoportjában rendszeres a zártabb magánhangzós (*ó, ő > ú, ű*) ejtés, az *é*-zés viszont szórványos – a feldolgozott kéziratokban az utóbbira is van példa, jóllehet viszonylag kevés lexémát érint a variáció (emellett a nyíltabb magánhangzók megjelenése is kimutatható volt). A közelmúltbeli leírás szerint a területet nem *i*-ző, legjellegzetesebb sajátossága pedig a fonotaktikai helyzettől független *ö*-zés – ezzel szemben az ezúttal vizsgált anyagban az *ö*-zés kevéssé képviselteti magát, a korszakban tipikus elemeket érintve, nem egy ellenpéldával, az *i*-zés ugyanakkor, főként a második kéz esetében, rendszeresebb. A régió néhány jellegzetessége, így a zárt *ë* (egyébként ritka, kötöttebb) használata a kéziratokon nem kérhető számon – illetve nem tekinthető a lejegyzői profil részének –, ugyanis nincs külön jelölése a korszakban. Főként az 1. kéz esetében rendszeres ugyan az *e*-khez kapcsolódó hurokforma, annak következtelen megjelenése (és az a tény, hogy az eleve zártabb *é* grafémáján is előfordul) viszont inkább írássajátosságra enged következtetni, mint az ejtés tükrözésére.¹¹ Az *l, r, j* nyújtó hatása pedig a napjainkétól eltérő ékezethasználattal, illetve hosszúságjelölés miatt nem vizsgálható.

A Dél-alföldi régió kiskunsági csoportjának közelmúltbeli leírásához kevéssé illeszkednek az ezúttal feldolgozott iratok, érdemes tehát a XVIII. század forrásainál maradványos vizsgálatokkal választ keresni a látott ellentmondásra.

Mi jellemezte a területet a középmagyar korban?

Tekintve, hogy a XVI–XVIII. század (nyelvtörténeti megnevezéssel *középmagyar kor*) nyelvjárási sajátosságairól egyelőre nem készült olyan átfogó leírás, mint a jelenkor, illetve a közelmúlt vonatkozásában, ezúttal egyrészt a már publikált részeredményekkel vethetjük össze saját tapasztalatainkat, másrészt további kéziratokat kell bevonnunk az elemzésbe.

A szegedi boszorkányperek lejegyzőinek vizsgálatakor¹² azok a kezek, amelyek Szeged környékének minősültek annak alapján, hogy „nem mondanak ellent”, illetve „nem cáfolják” a dél-alföldi régióba tartozást, ugyancsak nem is képviselték azt markánsan. Megfigyelhető volt ugyan az *ö*-zés (*Eörse, böcsületes, Csöp, ökö*), a nyíltabbá válás néhány esete (*szerént, velek ’velük’, gyanóság, föröszt* stb.), a birtokos személyjelezésben jelentkező *i*-zés, (*szomszédi, tanácsi*) és az *l* betoldás (*holnap ’hónap’, miulta ’mióta’*), ezek a korszakban számos területéről adathatók. Hozzá kell tennünk, hogy a Dél-alföldi régióban és főként a kiskunsági területen a XVIII. században

¹¹ Más területről származó forrásokban is; VARGA 2021; uő. 2022a.

¹² BERENTE 2021.

betelepítések zajlottak, többek között a jázságból kiindulva,¹³ így például Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza is keverék típusúnak számít.¹⁴

A vizsgálatot tehát szükséges kiterjesztenünk további iratokra. A 3. kihallgatás egyik kérdésében megemlítenek egy bizonyos Bozsérnét: *Tudgyae, hogy nevezett Nagy Judith az előtt Bozernéra, azután Kocza Katára gyanakodott, s. panaszkodott* – a tanúk egyébként nem erősítik meg a felvetést: *A' Fatens hasonló képen semit sem tud felelni, mivel ezen punctumnak veleit és ereit nem is érti, miért leg először Bozernéra az után Kocza Katára gyanakodot volna [...] Fatens soha sem hallotta maga hűtvesinek Nagy Jutkanak szájából Bozernéra vagy Kocza Katara gyanóságát.* Mint kiderült, Bozsérné Csapó Katalin ellen ugyancsak 1752-ben indult eljárás. A szintén kiskunhalasi jegyzőkönyvet vizsgálva tűnt fel, hogy lejegyzője a duktus (és mint kiderült, a hangjelölés) alapján nagy eséllyel megegyezik Musa Erzsébet első kihallgatási szövegének kezével (Az 1–4. kép a két iratból közül részleteket).¹⁵

Ami a hangjelölést illeti, mindkét iratban megfigyelhetők többek között az olyan – a másik két kéznél nem jelentkező – sajátosságok, mint a hurkos *ś* a *zs* hangértékében, a *cs* hang jelölése *ts*-sel, az ékezet használat a *vólt*, *vólna* típusnál, de a rövidítések helyzete és módja is az azonosságot támasztják alá.

A területi variánsokra térve a Musa Erzsébet első iratánál látottak megfigyelhetők Bozsérné jegyzőkönyvében is – sőt az utóbbi forrás bizonyos fentebbi tendenciákat meg is erősít. Így például az *i*-zés megjelenik hangsúlytalan szótagban is (*herilő* 'herélő', *kisirtet*), az *ö*-zésre is valamivel több az adat (*föl sörkenvén*, *seprötte*), azonban továbbra sem markáns (ellenpéldaként a *fel* is adatos), de az illabiális megoldásokra is (*izenettel*, *mi-ve'lt*) – utóbbiak a korszakban szintén tipikusak. A nyíltabb magánhangzós formák ugyancsak rendszeresek ([kérdésben] *Esmérié*, [válaszban] *esméri*,

¹³ JUHÁSZ 2001a:319–322; uó. (2001b.), A nyelvföldrajz magyar eredményei In KISS Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 111–130., 126–128.; SZABÓ József (1990), *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászati tanulmányok*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. 297–298.

¹⁴ A jázsági és egyéb palócos jellemzők mellett kiskunsági, kétféle dunántúli és szegedi elemek keverednek benne az utóbbi időkig is; Kiskunhalas, de főként Kiskunfélegyháza viszonylag magas arányú jászos hatást mutat, lásd: H. TÓTH Tibor (2007), Nyelvjárás-keveredés: kevertség és többrétegűség a Dél-Alföld (Kiskunság) nyelvjárászati területein. In GUTTMANN Miklós – MOLNÁR Zoltán (szerk.), *V. Dialektológiai szimpózium*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola. 101–107.; uó. (2010), Kiskunhalas nyelvjárásának rétegei. In NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 49–59.

¹⁵ Az utóbbi irat jelzete: MNL JNSZML IV.5.Büntetőperok. Füzet 1. Kötet 1.124. (21 lap). A kéziratrészletet a MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára engedélyével közlöm, amelyet ezúton köszönök Csöngé Attila igazgatónak.

az nem elmentünk egy óra alatt Székre, ott is egy óráig mulatván, hazam
 jött óra alatt ismét Béla városába. # Fatens Felsége Dobráds Kata Músa
 Erzsébethez tett ilyen kérelem: Hat Komán Affony a kis bűzösök: gróvud
 hat volt ahhoz? Felele Músa Erzsébet: Juhonvise. Jmég a Fatens Felsége
 Dobráds Kata tett ilyen kérelem: Hat ahhoz? Te Székre Komán Affony:
 monda és felele Músa Erzsébet: Dikony nem ahhoz én, meco canth itt.
 canth ahhoz, bár most is új amegb Funnánk. Hazamvise is a Fatens Felse
 ge Dobráds Kata kérelem: Hat Komán Affony ilyen ruhában volt a ké
 mint most, monda és felele Músa Erzsébet: De nem jeh illenben, hanem kú
 lönben ruhában voltam, sarki he és gróvud dolog ottani. ~~Músa nem~~
~~mondja meg.~~ Tovább is a Fatens Felsége Dobráds Kata ehhez kérelem. Ha
 Komán Affony nem felt a kérelem Lenni, nyert nem mondja meg kére

1. kép. A Musa Erzsébet elleni eljárás 1. iratának részlete, rajta az első kéz duktusa (15v)

ha ny mond be adom a kérelem, ahonnan olyan egyezre hoztal, va
 lamint egyezre annál ehöz voltam. De a karam a beteg Affony
a Fatens egy szék: majd ide elhírom, felele ezre a beteg, Lantibin
mozam mondani mindent edes Béla Músa Affony.
 Temal utána a Fatens ehöz kérelem, de jött, és a beteg Libanis
ahon kérelem, a beteg Affony bátran kérelem kérelem ehöz ellegy
Te kérelem, te maxizajom a kérelem, te kérelem a kérelem
hogy ahonnan egy a mit Te, és mihez be adom a kérelem, sime olyan
egyezre hozt azenet, a mindent a kérelem voltam. De a kérelem
mindent ragadott, mondan: Nem maxizajom s nem mindal koman
Székre hatra a Fatens bűzösökre indult a beteg Affony hat egy
szék: Ne ad be kérelem edes Lenni, ne ad egyen magadat, jobb s
ked habelt kérelem, mint ha te te te te ellen vélelem, kére

2. kép. További részlet a Musa Erzsébet elleni eljárás 1. iratából (20r)

főrösztvén, fördöt, belöl, Csötörtökön), míg a zártabbá válás szórványos (boszankodva). A palatalizáció nem sokkal rendszeresebb (kenyőtséget, tömjény, de vö. tömjént), ahogy a depalatalizáció sem markáns (sinlő, hüvelles [borsó], míg Musa Erzsébet első iratában ilyen a kénszerítése). Amellett, hogy a rögzített ejtésvariánsok is megerősítik a kezek azonosságát, az összevetés arra is rámutat, hogy a forrásszöveg tartalmától is nagyban függ, hogy az egyes jelenségeket, változatokat milyen rendszerességgel tudjuk adatolni. Így az / kiesésre csak Musa Erzsébet iratában van példa (dűtött, föl dűtt 'dölt').

nem tapasztalta, az után ismét el ment a Fatens Botkőrehoz
 kérték hogy görögitanai meg a kezet, mert egyben emberek isuf-
 natjára lennének, mond Dócsérni: Bizony nem orvosom én, mert
 majd a te mondanék, ha én meg görögitanaim, hogy én vontottam
 meg, hozzá sem nyúlol, ha tal a Város Előjárói nem forau-
 sítvával, kikhez képer a Fatens Néző Kapitány Orvuhoz el
 ment, Panaspit el befellette, is Dócsérni is mit mondott volna
 kéte orvoslásient, Kize orvire Néző Kapitány és az Város
 házához fel mennén, Dócsérni fel hivatta és meg forau-solta
 kemayen Dócsérnenab, hogy a Fatens kezet bora hamarabb
 meg görögitanai mert kétfőmben vofél Lemé dolga, Melly Pa-
 ranoslatra Dócsérni kezdte a Fatens kezet orvosolni, és

3. kép. Részlet a Bozsérné Csapó Katalin elleni eljárás jegyzőkönyvéből (14v).

Hogyan azon iratnál fogva semlőmif fogott, elszáradt a meg-
 hite, Límblót elvett. A Fatens kezezdett Sivi Leven, hogy a
 Lemy gyermek meg holt, a Felejege is el nyomorodta, Kere-
 van Felejegeit orvosigot, halotta hogy Vadkeren volna egy Or-
 vos Áspony, ahoz vitte Felejegeit és a hagnán ötöt magát, mi-
 jelen Orvos Áspony fivéret ésre pedre, kértatani orvos Áspony
 a Fatens mondanán: Ha én el kézikendő is ésre pedendő kivé-
 sül a Földöt el kizáram, és a betegot belé ülretem, valahol
 leben az aki öccet el vontotta, ide kell jöni azon edemék én,
 a mint is nigr Lett, Dócsérni oda érkezett, maga ugyan nem lát-
 hatta a Fatens a Földi házában Dócsérniét, mert addig míg a Fa-
 tens nyeres Lován du érkezett, az Orvos Áspony házában
 ki ment, hanem hogy a házóbeli befel meg mondoték, a
 Fatens fel kéresem Dócsérniét Vadkeren a Tomat, melthorát
 tejjem bizonyígot az Orvos Áspony ott levéllet rágrát.
 Remijent látta Dócsérni a Fatens, hogy Fasagy Kánsza
 Fatens valha hogy ott Vadkeren Leven vős vappal
 ut látta Dócsérniét a Fatens

4. kép. Részlet Bozsérné Csapó Katalin jegyzőkönyvének utolsó tanúvallomásából (rajta kiegészítés más kézzel)

Mindkét iratban található olyan kiegészítések, amelyek elsősorban a hitelesítés során kerülhettek bele más kézzel (lásd 4. és 5. kép).

jefendi Komán Áfony nem felté kérd közlőth léni, miér nem mondja meg kérd
 libendát a Dicitth, ha közlőth nem akar kérd léni, felele Músa Erzsébet. Nem
 lottá a felele ngram en közlőth léni, de meg sem mondom a Dicitth, mert így
 Panon és a nyomón doly vélek léni. Mind itten hűsös befelek után aq
 din magyars itten kerestett. Hat eides Komán Áfony, kiért hált addig ko
 szakból mám team? Bizony jozut ezzel ce addig Komán D. melk? Músa es
 felele Músa Erzsébet de hogy cetan Komán D. Amak utána a fac
 Kellott.

5. kép. Kiegészítés a margón más kézzel Musa Erzsébet jegyzőkönyvének 1. iratában (15v)

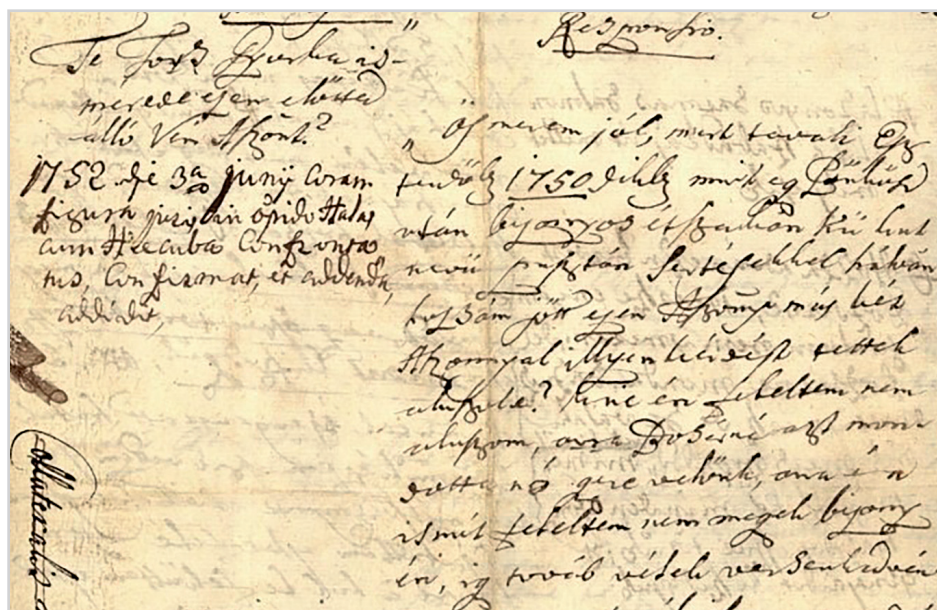
1753. aje 13. Jólis sub Vidua in Kun Fel Egy darab cselebr
 ta, Gubirba Carita, in Inquisicione Sacce Jesu 5ta
 pioni hűsaffiri alkli. Ezen Tanuj valamint Kulejar
 Andras etk, y Dobrad Karo Edil Janul jelen vate Kus
 jar Andras sapanal, onidon Ustara ör fidesz ezen po
 los fütöl megis mondot öröben befellette, undalkli.
 Onoron onidba Músa ör fidesz, hogy vagy Szompr
 ki mondbastan gyayrasigben avok edzaka mely
 kuton, oda bat boritas felde Lovon, aranyas Szaprola
 ment, kintoidben meg bete Hős Pannával etde, is
 megis aranyazot Karasa Livrombul ittal, is Músa
 Etkebers, Toed Legyönyémb Daban jukidonal, 3dik
 11. 10. id avok

6. kép. Kiegészítő beszámoló Musa Erzsébet jegyzőkönyvének 1. iratában (számozatlan)

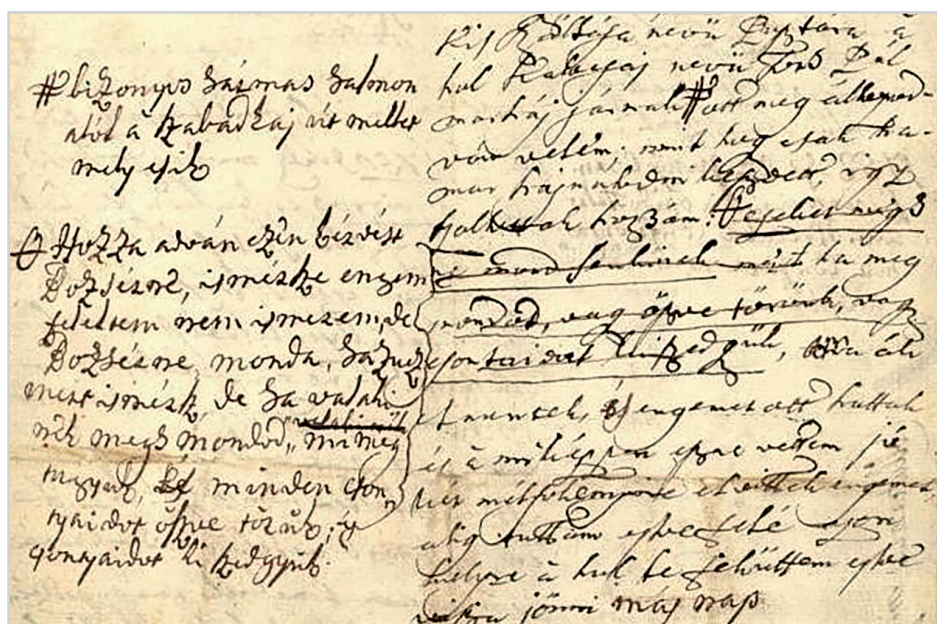
Musa Erzsébet jegyzőkönyve esetében a kiegészítéseket rögzítő kéztől külön lapon is található két további beszámoló (6. kép). Utóbbi kéztől rendszeresebbek az ö-ző formák: Örsébeth, fölöl 'felül' [de: fe], ökö't 'öket', kö't 'kelt' (utóbbian egyttal l kiesés is megfigyelhető); a labialitás jelentkezik az üdő formában (de idő alakban is megtalálható); A nyíltabb (fölöl 'felül', aranyas, aranyazott) és zártabb (szokot 'szókat', hallotára) magánhangzók szintén előfordulnak.

Bozsérné esetében pedig további kéz rögzít egy szembesítést, amely a vádlottak kihallgatására emlékeztető kérdés–válasz mintázatot követi (szemben az összefüggő tanúvallomásokkal). Ezen az iraton is megtalálható a már látott kiegészítő kéz duktusa is, aki ezúttal a vádlottal történő szembesítés eredményét is rögzítette (7–8. kép).

Jóllehet a kéz és így az irat nem sok ö-ző példát mutat (küzülök), az egyik annyiban jellegzetes, hogy a kérdésben ismerede alak szerepel, míg a válaszban Ösmerem. Emellett az irat legfeltűnőbb variánsai a nyíltabb (csi-

7. kép. További kihallgatás az eddigiektől eltérő kézzel rögzítve Bozsérné ügye kapcsán (10r)

8. kép. További kihallgatás Bozsérné ügye kapcsán (10v)

nállyonk, ug'on, szolletvan) és a zártabb (*Kű, kűzűlők, csontyaidot, fűzni* 'főzni') magánhangzók, beleértve az *á* utáni *o*-zást (*hátodatt, járhattam*).

Musa Erzsébet Eszékre járásának felidézésekor több tanú szerint is megemlít egy további személyt, Hős Annát: *No Komám Uram bizony harmadik eczaka ott voltam én Hőss Pannával*. Az egyik tanúvallomás kiegészítése szerint: *Hős Panna volt bé a 'pinczébe Muza Örsébethel bort inni, kik midön hajnallani kezdet, a bort az hordóba vissza okátták, látta a' Tanu* (17r). Egy külön, szintén a kiegészítés kezétől rögzített beszámolóban pedig azt olvashatjuk: *aranyas hintóban ment, tömlöczben meg holt Hős Pannával, ettek, és megh aranyazott marha körömbül ittak* (lásd 6. kép). Hős Anna ellen még 1746 és 1747 között indult eljárás, Kiskunhalason és Kecskeméten (sőt már 1734-ben is kihallgatták több vádlottal együtt, de 1735-ben reverzális levél mellett elengedték). A hozzá kapcsolódó tanúkihallgatás jegyzőkönyve szövegváltozatban maradt fenn – egyező kézzel (az egyik változatot a Jásznagykun-Szolnok megyei levéltár, a másikat pedig a Bács-kiskun megyei levéltár őrizi).¹⁶

A területi jellemzőket tekintve Hős Anna jegyzőkönyveiben az *ö*-zés több fonotaktikai helyzetben adatható, de még mindig ritka (*örömost, föl költ*), nem példátlan a más fonémákat érintő labializáció (*sohova, Fazokat 'fazekat'*), ugyanakkor *i*-zés is megfigyelhető (*gyanuirt, főzisben, kinszeritette*). További jellegzetessége a nyíltság-zártság vonatkozásában az *á* utáni *o*-zás (*szároz, ágjot, támodott, válol, labocskajanak*). A mássalhangzókat érintő változatosság a depalatalizációban ragadható meg (*Karacson, vadatok, hatta, Erszénnek* – a palatalizáció pedig ingadozik: *kenyem, fenyem de: kenem, fenem* is).

Kapcsolódva ahhoz a megállapításhoz, hogy a korszakra jellemző betelepítések a járszágból indultak ki, kitekintésként egy további tanúkihallgatás szövegét vontam be Jászberényből, Tóth Erzsébet ügye kapcsán 1728-ból (21 lap, több kéz közreműködésével).¹⁷ Kimutatható az iratban *ö*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben (*Kövöttett, Lött, Órsébet, pösgő 'pezsgő', őrög 'öreg'*), ugyanakkor az illabiális variánsok is igen rendszerezettek ([kérdésben] *revétséget*, [vallomásban] *ördögek, Tertnénék, közikben, Kepdeset, Miskanéhez, elsilyedek, Kete 'köté', Ketésb''kötésben'*). Feltűnő az *i*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt (*nimű, niki, azirt,*

¹⁶ Jelzetei: MNL JNSZML IV. 5d 7a-h (1746), valamint BKML IV.1517.b Koháry család Kecskemét városi úriszékének iratai; Peres iratok 1723–1834. 2. nagydoboz, Fenyítőperék (1747. május). A szövegek összevető elemzését lásd VARGA MÓNICA (2022b.), *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel, 6.)

¹⁷ Jelzete: JNSZML, Jászberény, HivTud. 1728 5. cs., Nr.63. Az előadás kitekintés szakaszában említett további kéziratok önálló, részletes elemzés igényelnek, ez azonban túlmutat a jelenlegi tanulmány keretein.

iteleket, Periny, Kisirgetnek, megnyit, Gohirirt, kerestitek, igiret, igirték, Kőszőnyitek – ellenpélda: *egész*). A magánhangzók zártabb (*Füzenek* 'fözzenek', *Külcsen* 'kölcson', *Gyükerét, Leanyodot, magadot*) és nyíltabb (*mére* 'mire', *Tekéntem, Kőlső, Főrosztette, Pestat*) előfordulásai is rendszeresek, utóbbiak azonban több területen is előfordulnak, ingadozva is (egymás közvetlen környezetében: *förödöt füzte* 'fürdöt főzte'). A mássalhangzókat tekintve inkább a depalatalizáció jellemzi az iratot (*mélyföldne're* 'mér földnyire', *törvénykesztetek, fenegett, békloba*). Az *l* kiesésére példa a *Tátos* 'táltos'.

A terület a Tisza-Körös vidéki régió közép-tiszántúli csoportjába tartozik; a leírás alapján a közelmúltig erősen zárt *i*-ző, a labiális *ö*-zés legenyhébb formái sem mutatkoznak, inkább az illabiális ejtésváltozat jellemzi, valamint a zártabb ejtés (*ő* helyén *ű*, ritkábban *ó* helyén *ú*).¹⁸ Ezzel együtt a terület több olyan jellemzőt is mutat, amelyet az írott forrás nem őriz, ilyen a zárt *ë*, az *ó, ú, é* záródó diftongusos realizációja, az *r, l, j* nyújtó hatása (a korabeli ékezethasználát ezt sem tükrözi), ahogy az erős *j*-zés is. A tekintésként vizsgált irat a fentiekhez hasonlóan csak részben erősíti meg a közelmúlt leírását, így például az *ö*-ző és a nyíltabb ejtésre utaló formák sem példátlanok.

A feldolgozott szövegekben releváns jelenségeket az 1. táblázat foglalja össze: a „+” rendszeres előfordulást, a „~” tipikus vagy mindössze néhány lexémát érintő variánst, a „-” pedig hiányt jelöl.

1. táblázat.

Ejtésvariánsok, nyelvjárási jelenségek Bozsérné Csapó Katalin, Musa Erzsébet, Hős Anna és Tóth Erzsébet jegyzőkönyveiben
(Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Kecskemét, Jászberény)

Jelenség	CsK	ME 1.	ME 2.	ME 3.	HA	TE
ablatívusz, zárt mgh.	+	+	+	+	+	+
<i>i</i> -zés	~	~	+	+	+	+
<i>ö</i> -zés	~	-	~	+	+	+
labális mgh. (<i>i > ü</i>)	-	~	~	~	~	-
illabiális mgh. (<i>ü > i</i>)	~	~	-	-	~	+
nyíltabb mgh.	~	~	+	+	+	+
zártabb mgh.	~	~	+	+	~	+
palatalizáció	~	~	+	+	~	~
depalatalizáció	~	~	-	-	~	+
<i>l</i> kiesés	-	~	-	-	~	~
nem hasonuló <i>-vall/-vel</i>	-	-	-	+	-	-

¹⁸ JUHÁSZ 2001:288–289.

Összegzés

A boszorkányperes jegyzőkönyvek írott jellegük ellenére alkalmasak arra, hogy különféle területi-társadalmi ejtésvariánsokat lehessen bennük vizsgálni. A jegyzőkönyvváltozatok elemzése arra is rámutatott, hogy az elkülöníthető lejegyzői kezek eltérő tendenciákat követhettek (Musa Erzsébet iratai esetében a második és harmadik kéz többféle variánst alkalmazott rendszeresen és markánsabban, mint az első). Ez a részeredmény egyúttal arra is utal, hogy az egyes szövegekből levont következtetések korlátozottan általánosíthatók, szem előtt tartva, hogy a beszámolók tartalma is befolyásolja bizonyos variánsok adathozhatóságát (ahogy azt Musa Erzsébet első irata és Bozsérné jegyzőkönyve, valamint a Hős Anna elleni tanúkihallgatás egyező kéztől származó változatai is mutatták). A feldolgozott jegyzőkönyvek kéziratjai alapján a korszakban társadalmilag általánosabban elfogadottnak bizonyult az ablatívuszi toldalékok zártabb magánhangzós formája és különféle helyzetekben a nyíltabb, illetőleg a zártabb magánhangzós ejtés (ezek általában egyszerre jelentkeztek a szövegekben). A palatalizáció és depalatalizáció esetei ugyancsak ingadozást mutattak. Egyes ejtésvariánsok lexikailag kötöttebb formában jelentkeztek (a felső nyelvállású magánhangzók labiális formája tipikusan az *üdü*, ritkábban a *hütves* esetében adathozható; az *l* kiesés ritkán realizálódott, a betoldás ugyanakkor rendszeres az olyan elemekben, mint *holnap* 'hónap', *azolta* 'azóta', *miolta* 'mióta').

A területet markánsabban reprezentálhatta az *ö*-zés (vagy épp hiánya) és az *í*-zés (jóllehet birtokos személyjelezésnél általános volt a *kezi* típus). A vizsgált forrásokban ezek a variációk több-kevesebb kevertséget mutatnak; az *ö*-zés éppen a jászberényi kihallgatásban bizonyult a legmarkánsabbnak. Azzal együtt, hogy a vizsgálat középpontjában álló kihallgatások helyszínei a Dél-alföldi régióba tartoznak, a közelmúltra jellemző helyzettől független *ö*-zés igen kis mértékben jelentkezett a jegyzőkönyvekben. Ez azonban nem feltétlenül abból következik, hogy a lejegyzők tudatosan kerültek volna azt, hiszen az sem példátlan, hogy a kérdésben nem, de a válaszban *ö*-ző forma szerepel. Az *í*-zés viszonylag rendszeresebb volta esetleg a XVIII. századi jászsági eredetű betelepítésekkel függhet össze.

Tekintve, hogy akár egyazon területről sem ugyanazok a variánsok kerültek a lejegyzésbe, vagy épp nem egyforma rendszerességgel voltak megfigyelhetők, a kérdés további kutatást igényel, kvantitatív módszerekkel meghatározva a lehetséges variációs környezetek és a realizációk arányát.

MÓNIKA VARGA

*Dialectal and Social Embeddedness of Manuscript Variants
of Hungarian Witch Trial Records*

The present paper compares manuscripts of witness depositions of witch trials from the 18th century in order to explore whether the preserved spelling variations can be considered as rather dialectal or socially (or even historically) embedded and accepted features. Data came from manuscripts studied at the former IV. Scriptorium conference. The linguistic analysis pointed out that certain records of the legal case are close variants of each other, written down by different scribes with different recording strategies. However, other manuscripts need to be involved to describe both the regional, dialectal characteristics of Kiskunhalas and Kiskunfélegyháza during the period and the scribal profiles of the records. Most of the chosen records are related to the legal case recorded in the document-variants, since in some narratives the witnesses mention not only the accused but other suspected persons as well and some of them were also legally accused and eventually had their own examination.

Egy zeneértő pap kéziratos hagyatéka
(gregorián énekek magyarul, típusdallamokon)

A Scriptorium konferenciák fő időintervallumán jócskán kívül esik jelen téma (egy XX. századi kéziratos papi hagyatéka), azonban érdemes ez úton is felhívni a figyelmet a század végének magyar egyházzenei törekvéseire, s apró betekintést nyújtani egy elszigetelt jelenségként, rövid ideig a liturgiában is élt hatalmas munkába. Mert bár a maga idejében csak készítője énekelte ezen énekeket a templomban, a jövőben egy végleges, hivatalos énekeskönyv megszületésének hosszú folyamatában akár fel is használhatják majd az érintettek, s esetleg a magyar fordításokra néhány (prozódiai-lag) jól sikerült zenei adaptáció jobban el is terjedhet, mint a mai gyakorlatban meglévők.

Barna Gábor professzor már néhány évtizede igyekezett egyházzeneszket, zenetudósokat megnyerni egy szeged-csanádi egyházmegyes pap hagyatékának – kezdetben annak énekeskönyv-gyűjteményének – a megismerésére, feldolgozására, azonban a könyvek XIX–XX. századi keletkezése miatt elutasításra vagy halogatásra került e feladat. A közelmúltban azonban a különböző tudományterületeken dolgozók figyelme egyre inkább átlépte az 1800-as időhatárt, kiszélesítve nem csupán a vizsgált anyagot, de tágabb teret engedve az interdiszciplináris kutatásnak. Így magunk is elkezdtük az ismerkedést a hatalmas anyaggal, amiből alább egy kis ízelítőt kívánunk nyújtani. Mielőtt azonban e papi hagyatéka egy, önmagában is jelentős szletéről adnánk egyfajta körképet, igen röviden ismertetnénk a szegedi születésű Antal József (1940–1997) római katolikus pap, egyházzenesz, karnagy, zeneszerző, kutató és költő életét és munkásságát. Életrajzát 2020-ban Kiss Ernő írta meg *Aki itt élt, szenvedett és zenélt...* címmel.¹

¹ Kiss az Antal Józsefről megjelent írásokat és a szóbeli visszaemlékezéseket egyaránt felhasználta. Kiss Ernő (2020), „Aki itt élt, szenvedett és zenélt...” 80 éve született Antal József (1940–1997) római katolikus lelkész, zeneszerző, karnagy, népénekkutató és költő. *Szeged*, 32,5–6. 104–117. Internetes elérés: <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2021/02/07/kiss-erno-aki-itt-elt-szenvedett-es-zenelt/>

Antal Józsefről halálának 10. évfordulóján, 2007. január 26-án a Makói Városi Könyvtárban megrendezett emlékülésen elhangzott előadások közül több is az ő hagyatékával foglalkozott (BARNÁ GÁBOR, MURÁNYI Edit), megjelent: „Nem vagy magad...” (2007) *Marosvidék* 8,1. 34–

A szegedi születésű Antal József anyai ágon egy, énekeivel néhol máig ható kántordinasztria leszármazottja. A Mezey család tagjai a jelenlegi országhatáron is túlnyúló alföldi terület általában nagyobb településeinek katolikus templomaiban szolgáltak több mint egy évszázadig (pl. Mezey Mór szentesi főkantor volt Antal József dédapja). A korszaknak megfelelően (főként a XIX. században, de átnyúlva a XX. századba is) a kántorok mindennapi munkájához hozzá tartozott a zeneszerzés, ami általában különböző misék (pl. karácsonyi, halottas) megfelelő éneklési pontjaira íródtak (ezeket ma, a II. vatikáni zsinat szellemében megreformált liturgiában már csak részlegesen tudnánk alkalmazni, hiszen kevesebb éneklési lehetőséget enged meg az új rítusú szentmise). E kántorszerzeményeket, vagyis zeneszerzői alkotásaikat, műveiket a Mezey család terjesztette is, némelyik nyomtatásban is megjelent.

Felmenőire Antal József büszkén tekintett. Zongorázni, később zeneszerzést is tanult, érettségi után azonban a zenei pálya helyett a papi hivatást választotta. 1963-tól Kistelek, Makó–Belváros, Kiszombor, Szeged–Rókus, Orosháza, Rösze és Battonya voltak papi szolgálati helyei. A II. vatikáni zsinat általi liturgikus változások nem szegték kedvét, folytatta a zeneszerzést és a népénekkutatást, sőt belevetette magát a megváltozott liturgia zenéjének magyarításába. 1972-től rövid ideig egyházmegyei zeneigazgatóként is tevékenykedett.

Antal József hagyatéka ahhoz a *Devotio Hungarorum Alapítvány*hoz került, amit Barna Gábor Antal Józseffel (továbbá Jagrik Józseffel) együtt² alapított Bálint Sándor munkásságának, valamint a magyar vallási néprajz ápolásának céljával. E sorozatban Antal József egyik felmenőjének kéziratot énekeskönyvét Barna Gábor adta ki 2009-ben.³ Az ebben a könyvben megjelent, a Mezey-énekekről szóló tanulmányt még Antal Józseffel közösen készítették.

A zeneértő és -szerető, a liturgiát, s így a kántori szolgálatot szívében viselő Antal József érdeklődése a liturgikus és egyházi zene mellett bibliai ismeretek átadása és használata volt. Így elkészített egy gyerekeknek szóló,

53. Online is olvashatók az egyes előadások írott változatai: BARNA GÁBOR (2007), A népénekkutató Antal József. *Marosvidék* 8,1. 34–37.; MURÁNYI Edit (2007), Antal József egyházzenei munkássága. *Marosvidék* 8,1. 38–39.; JÁMBORNÉ BALOG Tünde (2007), Homályban, tükör által. *Marosvidék* 8,1. 40–44.; KŐVÁRI Réka (2007), Egy XVIII. századi csiki ferences kézirat dallamai a népzenei gyűjtésekben – két halottas ének. *Marosvidék* 8,1. 45–49.; GYÖNGYÖSSY Orsolya (2007), Knapok Dezső (Csanytelek) halotti búcsúztatói. *Marosvidék* 8,1. 50–53.; internetes elérés: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako/marosvidek/marosvidek_2007_1/index.htm, illetve https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Mako/marosvidek/marosvidek_2007_1/pages/003_nem_vagy_magad.htm.

² BARNA 2007: 37.

³ BARNA GÁBOR (2009), *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv (Mezey-énekek)*. Szeged, JATE Néprajzi Tanszék. (*Devotio Hungarorum*, 13.)

énekelt Bibliát (bibliai történetek verses parafrázisai gyerek-, népdal vagy népének dallamokra). Családi örökség révén, valamint nagy könyvgyűjteményének birtokában dolgozott a kántori szolgálatban alkalmazható magyar nyelvű, egyszerű(sített) gregorián énekanyagon, a népénekeket pedig különböző kiadványokból listázta, gyűjtötte egybe. A kunszentmártoni Mezey család, kántordinasztia sarjaként a népénekkutatás periferiáját jelentő időszakot és énektermését is mélyrehatóan ismerte. Életművét vizsgálva egyrészt a liturgia latin nyelvű énekanyagának magyar nyelvre való átültetése a legszembevetőbb, légyen az gregorián vagy népének. Ehhez a munkához külföldről is szerzett be énekeskönyveket. Gyakorlatias gondolkodása új, a kezdő, vagy a zenében kevésbé járatos kántorok számára egyszerű énekkíséretet megalkotásában is megmutatkozott.

Az Antal József-hagyaték egyházi énekanyagot tartalmazó része tulajdonképp két nagy egységből áll. Az egyik egy többnyelvű és -felekezetű imádságos- és énekeskönyv-gyűjtemény (magyar, latin, német; római és görög katolikus, evangélikus, református), népzenei anyaggal, tudományos kiadvánnyal és reprinttel kiegészítve (több könyv csak szöveges). A másik nagy egység az egyházi énekek katalógizálása. Antal József életművének ezen fejezete befejezetlen, de még így is hatalmas anyagot tartalmaz. Ez önmagában két részből áll. Az egyik ábécé rendben tartalmazza az énekek szövegincipitjeit és e cédulákon az énekek fellelhetőségét (speciális rövidítési rendszere még nem teljesen megfejtett); vagyis ez egy kezdősor-mutató. A másik része pedig dallammutatónak mondható, bár annál lényegesen több. Ez utóbbi négy dobozban található, különböző szempontok szerint rendezve (ezek között gyakorlati szempontok is vannak). Az egyik nagy doboz címe és leírása: *Egyetemes Magyar Kancionále (strófás népénekek = kanciók tematikus gyűjteménye liturgikus rendben) (ide sorolva a latin himnuszok és szekvenciák ill. azok fordításai és a németből fordított prot[esztáns]. korálok is) Gyűjtés és kidolgozás kezdete kb. 1975/76. AJ (Antal József)*. A másik nagy doboz: *Egyetemes Magyar Antifonále (latin és magyar antifonák tematikus gyűjteménye liturgikus rendben) Eredetiek latinul a gregorián forrásokból + adaptációk a KMU [Kis Magyar Uzuális⁴] (majd EE [Éneklő Egyház⁵]) típusdallamaira (latin és magyar szöveggel is) AJ (Antal József)*. Egy kisebb dobozban pedig liturgikus rendben találjuk Antal József ének-javaslatait (főként népénekeket). Jelen dolgozathoz ez utóbbi két doboz anyagából válogattunk (vagyis az *Egyetemes Magyar Antifonálé-*

⁴ *Kis Magyar Uzuális – „Az üdvösség története” hittankönyv melléklete*. Budapest, Szent István Társulat, 1976.

⁵ *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népepektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*. Budapest, Szent István Társulat, 1985¹. *Internetes elérhetőség (a Graduale Hungaricummal egybe-dolgozva)*: <https://nepenektar.hu/>.

ból, valamint e mise énekrendi javaslatból). Azonban egy-egy ének, legyen az gregorián vagy népének, többször is megtalálható e hatalmas gyűjteményben, mivel az anyagot többféleképpen csoportosította és rendezte Antal József (pl. ábécé-rendben is megtaláljuk az énekeket).

A teljességre törekedett. A gregoriánt tekintve több műfajt is kiírt, és igyekezett magyarítani. Így található a hagyatékában a zsolozsmában használt antifónák, a szentmisén alkalmazható, ezen zsolozsmaantifóna típusdallamaira énekelt Introitus és Communio (mintául a *Kis Magyar Uzuális* szolgált számára), responsorium breve típusdallamokra alkalmazott Graduale (az 1. képen⁶ a felső ének az általa szeretett 6. móduszú, húsvéti típus; alul pedig ugyanaz a szöveg antifónaként a zsolozsmából), és külön gyűjteményként Alleluják. Ennek ellenére munkássága befejezetlen maradt, vagyis pl. nem mindegyik latin gregorián éneket írta ki, bár szerette volna (elkészítette az adott ének lapját, felírva az incipitet, de kotta vagy teljes énekszöveg már nem került a lapra); vagy nem minden kiírt éneknek készítette el a fordítását; avagy épp fordítva: nem hozta minden magyarítás alatt vagy fölött a latin eredetét.

A kántorok számára összeállított miseének javaslatait tehát főként népének képezték (2. kép), de akad, ahol Bevezetésre vagy Kezdsre Introitust, ill. Aldozásra Communiót is javasolt, akár többet is (3. kép). Hihetetlenül precízen dolgozott. Egy-egy területtel mikor végzett, összegezte, hogy mennyit, és mit is készített, s még a szövegek forrásait is rögzítette (4. kép). Az analitikára is hajlamos volt: forma (szótagszám, sorszerkezet) tekintetében, vagy a különböző dallamváltozatok egymás alá írásában (mindkét esettel találkozunk a hagyatékában a *Pange lingua* himnusz esetében, külön füzetbe írva).

Antal József anyaggyűjtését elsősorban gyakorlatias cél vezette. Azonban ennek több oldala van. A népének tekintetében célja az volt, hogy minél szebb, netán régebbi népének szöveget a saját, vagy más hasonló, a szövegre jól alkalmazható dallamon írjon össze, viszonylag mély, vagy legalábbis a szokásosnál mélyebb hangfekvésben (hogy a nép is könnyedén tudja énekelni), az előadásmódhoz jobban idomuló kottaképpel (zömében ritmus nélkül, ami a parlando előadásmódra utal), és ahhoz igazodó, egyszerű kísérettel. Ez utóbbi, a kíséretre vonatkozó megállapítás a gregorián énekeknél is megfigyelhető.

Próbálgatta, hogy mely móduszban a legjobb egy-egy gregorián ének szövegfordítása. Néhol többféle lehetőséget is meghagyott. Van, ami megmaradt egy hangnemen belül, s csak a kezdést variálta (5. kép); vagy éppen a szó szerinti fordításán igazított (6. kép). De van olyan is, amit két különböző móduszú típusdallamra alkalmazott (7. kép: *Mindeneken könyörülj...*);

⁶ A képeket jelen írás végén közöljük.

ez a lap abból a csoportból való, ahol a liturgikus év rendjében egymás után másolta össze az antifónákat (itt ezért nincs a latin eredeti).

A nyomtatott énekeskönyvvel való összehasonlításra rátérve, ugyancsak több csoportot tudunk felállítani. Vannak olyan adaptációk, amik teljesen megegyeznek a KMU/ÉE forrásokkal (mintegy átvett azokból, ez elég nagy számban van jelen). Van, amiben az egyszerűbb típusdallamra alkalmazta a latin szöveget is (8. kép), vagy az eredetileg maga által írtban volt egy hang eltérés a kiadványhoz képest (9. kép).

A következő csoportban már nagyobb különbségeket láthatunk Antal József magyar nyelvű gregoriánja és a nyomtatott énekeskönyv között. Legtöbb esetben már jelezte magának, ha időközben az *Éneklő Egyházbán* megjelent egy általa is elkészített magyar fordítás, de többször találunk eltérő szövegezést, mint pl. az adventi Rorate-introitusnál (10–11. kép).

Vannak olyan latin énefordítások, amiket Antal József és az énekeskönyv szerkesztőbizottsága különböző hangnemben valósított meg. Erre két példát hozunk: egy évközi introitust (12. kép, *Szent lakóhelyén...*, ill. *Isten az ő szent helyén*), valamint az apostolok közös miséjének communióját (13. kép, *Kik követtetek engem...*), mindegyiknél felül az énekeskönyvi alak, és még a fordítás is különbözik egymástól.

Az illusztrációk végére hagytuk a legizgalmasabb részt. A 21. században, tehát már Antal József halála után jelent meg a *Graduale Hungaricum*,⁷ ami a liturgikus év vasár- és ünnepnapjaira megadja a szentmise liturgikus énekanyagának magyarítását. Első példánkat azonos hangnemben alkották meg, de más a szövegfordítás, így eltérő a két adaptáció az egyik adventi communióánál (14–15. kép, *Mondjátok...*). A többi példában különböző módusban láthatjuk, hogyan oldotta meg Antal József és a nyomtatvány ugyanannak a latin tételnek a magyar fordítását, típusdallamra alkalmazva, mégpedig két adventi communióban (16–17. kép, *Jeruzsálem, kelj föl...*, és 18–19. kép, *Íme, eljön az Úr...*).

Végezetül néhány visszaemlékezésből idézünk,⁸ majd következtetést vonunk le.

Barna Gábor így emlékezett Antal Józsefre, illetőleg az 1983 nyarán Kunszentmártonban szervezett Mezey-konferenciára: „Az 1970–1980-as évek fordulóján figyeltem fel arra, hogy szülővárosomban, (...) Kunszentmártonban és környékén (...) a középkorú és idősebb korosztály az akkor hivatalos *Szent vagy, Uram!* katolikus énekkönyv mellett vagy helyett sok-

⁷ *Graduale Hungaricum*. Gödöllő, Premontrei Rend Gödöllői Kanóniája, 2007. valamint Balogh Péter Piusz O. Praem. Mezei János (szerk.) (2021), *Graduale Hungaricum – Orgonakiséreték*. Gödöllő, Gödöllői Premontrei Apátság. Internetes elérhetőség (az *Éneklő Egyházzal* egybeolgozva): <https://nepenektar.hu/>.

⁸ Ahol külön nem jeleztük, Kiss Ernő írásából vettük az idézeteket (Kiss 2000).

kal szívesebben éneklí az 1850-es évektől Kunszentmártonban kántoroskodó Mezey-kántorok énekeit. (...) Megírtam a tanulmányt a Mezey-kántorok énekeiről, s elküldtem lektorálni Rajeczky Benjámín ciszterci zenedudósna (...). Ő, nagy öröömre, a kutatás folytatására bíztatott, s maga helyett szakértőként Antal József makói templomigazgatót ajánlotta, aki épp a vizsgált XIX–XX. századi népének anyagot kutatta. (...) Amikor egy vasárnap megérkeztem Makóra, s bementem a Fájdalmas Szűz Anya kápolnájába, alig akartam hinni a fülemnek, amikor a szentmisét bemutató pap, Antal József gregorián énekeket énekeltetett a hívekkel, akiről kiderült, hogy még a gregorián tónusokat is ismerik. (...) 1983-ra (...) a legnépszerűbb Mezey-énekeskönyv megjelenésének centenáriuma egy kunszentmártoni rendezvényt készítettünk elő. (...) A kunszentmártoni rendezvényen előadást tartott Dobszay László, Erdélyi Zsuzsanna, Antal József és én.”⁹

Murányi Edit – aki 1978–1997 között a makói Fájdalmas Szűzanya Templom kántora, Antal József munkatársa volt – visszaemlékezésének két lényeges pontját idézzük: 1) „Az énekeket lekottázta, a szövegeket alágépelte, így azonnal lehetett játszani. A szövegeket vetítettük, s így mindenki bekapcsolódhatott.”¹⁰ 2) „Rajeczky Béni bácsival is levelezett. Dobszay Lászlót és Szendrei Jankát is hívta, hogy jöjjenek Makóra, nézzék meg, mivel foglalkozik, hogy ne párhuzamosan kutassanak. Látogatásukra nem került sor.”

Egy másik idézet egykori zeneszerzés szakos konzervatóriumi társától, Balázs Árpádtól: „Elkerülve Budapestre, hosszú idő után találkoztam Antal Jóska nevével. Kerek évfordulóján Rajeczky Benjámint köszöntöttük a pásztói ciszterek monostorában. Béni bácsi mint jeles, fiatal egyházzenedudóst emlegette Jóskát, aki összegyűjti a már-már elfeledett népénekeket!”

Természetszerűleg felvetődnek kérdések. (Költői kérdések, vagy megválaszolható, esetleg vitaindító kérdések.) Mi lett volna, ha rövid szolgálat után, nem belefáradva az ellenszél okozta nehézségek leküzdésébe, tovább és sokáig marad egyházmegyei zeneigazgató? Talán a Makón megvalósított liturgikus éneklést kiterjesztette volna egyházmegyéjére is, esetleg az ország valamennyi egyházmegyéjére, templomára? Talán megjelenhetett volna énekeskönyve? Mi lett volna, ha a latin nyelvű liturgikus énekek magyarításában a budapesti kutatókkal közösen dolgozhatott volna mint egyházi személy? Talán könnyebben elterjedhetett volna a XX. század második felében létrehozott magyar nyelvű, egyszerű (típus)dallamokon énekel gregorián ének? Esetleg rögtön hivatalos énekeskönyv lehetett volna a világi

⁹ BARNA 2007. A kunszentmártoni Mezey-konferencia 1983. június 25-én volt.

¹⁰ MURÁNYI 2007:37.,38.

kutatók és Antal József atya nem megvalósult közös munkájával nem létrejött gyűjtemény?

Bő három évtizede gyakorló egyházzeneesként (kántorként, szólavezeztőként és népvacsornán előénekesként) úgy gondolom, igen. A XXI. század kihívásaira egyik válasz lehetne ez az út. Antal József halála óta a liturgikus szövegekben a közelmúltban bekövetkezett újabb fordítási hullám már nem teszi lehetővé, hogy munkásságát egy az egyben beemeljük a liturgiába. Azonban hagyatékának, kéziratban maradt (befejezetlen) életművének hamarosan megvalósuló internetes hozzáférése¹¹ jelentős lépés lehet a kutatástörténetben. Mivel Antal József gyakorlatias, a liturgiát és kántori gyakorlatot szem előtt tartó elképzelése és munkássága, hatalmas anyaga a digitális forradalomnak köszönhetően könnyen elérhetővé fog válni, hogy esetlegesen a jövő magyar katolikus liturgikus énekgyűjteményéhez hozzájáruljon. Vagy akár a gregorián énekeket, akár a népénekeket nem feltétlen énekként, hanem csupán szöveggként tekintve, olvasva azokat lelkeségi irodalomként is tekinthetünk az anyagra. Ami esetlegesen több templomba járó hívőt, sőt, több egyházi, papi személyt eredményezhet ezen a téren egyre szűkösebb életünkben.

Képmelléklet

1. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 10148.

¹¹ A HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet honlapjáról (zti.hu) lesz elérhető e hagyaték.

2.

KARÁCSONYI IDŐBEN:
(KARÁCSONTÉZSÉ, HÉTUZSÉ)

B. 3) Szünet (21) 1, 2 (5) X
 4) Szünet a fűre (34) 1, 2 X
 5) Karácsony f. művelet (33-34) 1, 2 (+ d. 4-34) X
 6) A kis f. megjelölés (43-34, 44-37) 1, 2 X

Zs. uszi v. időmári: $\left. \begin{array}{l} \text{Központi} \\ \text{Szünet} \\ \text{Hétfő} \end{array} \right\} (404)$ | Kald. d. d. d. (A 41, 42, 177)
 Nincs koudly (408) | Felsőf. uszi (A 49)
 | A feld. uszi (A 48)
 | A f. (A 55)
 | A. U. f. (C 134)

A. uszi v. időmári: 405, 406, 409. + | E. d. d. d. (A 247)
 2) v. koudly a koudly (407) + | d. d. d. (A 194-76)

F. 7) Koudly (25) 1, 2 X
 10) P. d. d. (32) 1, 2 X

A. 2) A. f. (18) X
 8) A. f. (23) + A. f. d. d. X
 9) d. d. (29) + P. d. d. B. X

Z. 13) U. f. d. d. (26) 1, 2 X
 4) F. d. d. (38-45) 1, 2 X

Antal József
 hagyatékából
 Makó, 1997 / 10874

2. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Kancionále, LSz 10874.

6.

MENNYBEMENETELTŐL PÜNKSÖDIG
(VENI SANCTE)

B. E. d. d. (KMU 57) v. megfelelő rövid anti. fona (alleluja, G. d. d.) X
 v. br. d. d. (98) (+ d. d.) X
 v. K. d. d. a. m. (95) 1, 2, 4, 5, 6, 9 X
 v. k. d. d. (93)

Zs. } uszi v. időmári: k. d. d. v. 4 (9, 42). | v. d. d. (A 146, 149, 166)
 A. } / = 89 566, 571 / | (B 122, 124, 83)
 | (C 92, 84, 36)

F. br. d. d. (98) (+ d. d.) 5 (x)

A. A. d. d. (KMU 60) v. E. d. d. (KMU 58)
 + k. d. d. (97) / A (9)

Z. k. d. d. k. d. d. (205) 1, 2 | Antal József
 + k. d. d. k. d. d. (209) (+ d. d.) v. 1, 2 | hagyatékából
 Makó, 1997 / 10958 | S. U. U
 S. U. U

3. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Kancionále, LSz 10958.

Σ ΕΝΤΕΚ ###### + (###) + ###||| = 29

Antal József
hagyatékából
Makó, 1997/11134

30 Op (de) ^{30/3} VE. (N. OF. (Nelli aulem) Nelli aulem) (2) 425 (3) 435 (1) x	Nelli aulem u. (1) 652	3 139, 17	
VE. (Vas) vasi seculi (1) 438 (2) 438, 93341 +	vasi aulem (1) 654 (2)	62 19, 28	
VE. Cyprianus duo (2) 340	x László aulem (1) 625 (2)	3 105, 1	
IN. Vocem iuc. (3) 229	Grundenard aulem (2) 552	9 4, 48, 20	
GR. VE. Nelli (2) 422 (8) 421 / del. Nelli aulem...			
VE. (30) VE. Quiesce puerum = puerum aulem			
VE. Clamantibus pueri (2) 430	x Károly aulem (2) 657 / Földi (4) 334, 12		
HO. VE. GR. VE. puerum aulem (3) 430... (2) (1)	x O. aulem (1) 659	28 3, 1-3	
Lp. jónaf Co. (Ecc) fidelis servus (7) 491 (8) 95 269 (3) 364	x László aulem (1) 662	15 12, 12	
VE. Statui et (1) 445	x László aulem (3) 660	n 30 45, 28	
Lp (h) AN. Pastor bonus (3) AR 394...	O. aulem (5) 551	10 10, 11	
Pa	GR. (Ecc) sacros (5) 486 (8) 44 +	IN. Juss a l'opus (6, 7, 3, 8) 661	62 44, 16
	AN. Sacros et p. (1, 2) 44, 5, 44 +	AN. Pater noster... (2) 324	
(le) VE. Dom, a uirtute (6) 292	AN. Lasci, a le aulem (-) 661 (2) 212		
+ Dr (g) VE. (Ecc) fidel. (del. Lp)	x Földi aulem (3) 663 (2)	26 37, 30, 31	
VE. Os iusti (6) 494	x János, Földi (6, 7, 3, 8) 663	3 43, 2	
GR. Vocem filii (5) 298	x László aulem (1) 664	9 6, 14	
(Dr (h)) IN. Nos aulem (4) 162 (7) 95 127			
+ Dr (h) IN. Vocem iuc. / del. Op (h)			
N 2 OF. Co. ⁶⁶ VE. Diffusa aul (6) 423 (1) 95 264, 372 +	AN. Károly aulem (4) 667	3 45, 3	
Co. IN. GR. VE. Dicitur (8) 498 (8) 95 127, 367 (1)	AN. Földi aulem (1) 665	3 45, 8	
GR. VE. Quiesce aulem (5) 526	AN. Károly aulem (6, 7, 3, 8) 660 (1) 3 46, 6		
(F) (Ps.) VE. Beatus qui inteligit (a uirtute) (-)	Béla aulem (1) 667	3 41, 2	
RR. VE. Fecundus duo (-) 44	O. aulem (1) 11	10 19, 17	
MA. VE. Qui uirtute (-) 44	László aulem (1) 11	10 14, 24	

4. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Kancionále, LSz 11134.

ANNI NOSTRI

(s.) Anni nostri sicut herba transeunt; a saeculo tu es, Deus. /A/

(a.) A mi / éveink elmúlnak, mint a virág, te azonban mindörökké vagy, Istenünk/.

Antal József
hagyatékából
Makó, 1997 /10161

5. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 10161.

DOMINUS VENIET

l. Dominus veniet, occurrere illi; ipse est princeps pácis, alleluja,
 alleluja! /1B/ *B₂ + Au 227, 233 AR 220, 224r Lu 35f*

μ. Az Úr el fog jönni, jertek eléje gyorsan; ő a békesség Fejedelme,
 u. Az Úr el fog jönni,
 u. Az Úr érkezik,
 alleluja, alleluja! /1B/ *B₂ + B₂ 93 (1A) fön au lce*

Antal József
 hagyatékából
 Makó, 1997/3383

6. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 9989.

Mindeneken könyörölsz, Istenünk, szeretsz mindent, amit alkottál, bűnbánatunk láttán
 U-runk, nem ú-tá-lod ke-zed mű-vét,
 irgalmazol nékünk. /1/ - Mindeneken könyörölsz, Urunk, nem útá-lod kezedenk művét,
 Ke-zed
 bűnbánatunk láttán irgalmazol nékünk. /4/ - Figyelj reánk, Urunk, könyörülj rajtunk,
 vétkeztünk, Uram, ellened, nagy a mi bűnünk. /2/ - Töröld el, U-runk, gonoszságainkat!
Serkenjétek és dicséretet zengjétek, mindnyájan, akik a porban laktok! /1/ - Imádunk
Ebredjétek
téged, Krisztus, és áldunk téged, mert szent kereszted által megváltottad a világot. /2/

Antal József
 hagyatékából
 Makó, 1997/9410

7. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 9920.

DOMINUS DIXIT AD ME
+ 1. ed. Filium. 2. ed.

NT 62 (240a) P 32 (48)

1. Az Úr mondá nékem: Én Fiam vagy Te, én ma szültelek téged! /2/
Dominus dixit ad me: Filius meus es tu, ego hodie genu-i te. /2/ =

Antal József
hagyatékából
Makó, 1997/10108

207

2. Dominus dixit ad me: Filius meus es tu, ego hodie genu-i te. /2/ =

3. + 1. ed. 70. 72. 11. 322 (10012)

4. + 1. ed. 70. 72. 11. 322 (10012)

8. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 10108.

ECCE VIRGO
+ 1. ed. Vocábunt Nómen ejus

1. I- me: A Szüz méhében fogan és Fiat szül, s neve lesz: Emmánuel:
E 506 + CA. de Bri gózet
Velünk az Is-ten. /3/ + 1. ed. 21 v. 19/10 (2. t. t.)

2. Ecce: Virgo concipiet et pariet Filium, et vocábitur nómen ejus
+ 1. ed. Co. (1) GR 34 v. 63 11/69 (54)

Emmánuel. /2/

v. "Nobiscum-Deus". /2/

Antal József
hagyatékából
Makó, 1997/10003

11.25.

9. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 10003.

172 RORÁTE LH 265 VI. 190a = 193/5 + LH 262 (17 DIR 1a)
 Actus 4. vs. Dicit. (418)
 és LV 2 XII. 17-22. No.

Em 45.P
358

(u.) (f) *Harmatozzatok, egek, onnan felülről, és a felhők essék az Igazat!*

Nyiljék meg a föld mé-he, s teremje az Üdvö-zítőt! /1A/ + 2. : KALL 21, 72, 76, 79
 v. 19/10. 1. Kallman
 v. 21 - 1

(v.) (v.) (c) - *Harmatozzatok, egek, onnan felülről, és a felhők essék az Igazat! /2/*

MS II/68

(1.) (f) *Rorá-te cae-li desu - per, et nu-bes pluant ju - stum: aperiatur ter-ra,*
 et germinet Saj- va-tg-rem! /1A/
 (Kallman (190a), pend. varietas)
 v. 19/10. 1. Kallman
 v. 21 - 1
 CC 116 (Kallman)

+ HARMATOZZATOK, FEK, NYILJATOK
 HARMATOZZATOK, FEK, NYILJATOK

Antal József
 hagyatékából
 Makó, 1997/10061

10. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 10061.

Har - ma - toz - za - tok, egek, onnan felül - ről, és a
 fel - hők es - sék az I - ga - zat! Nyil - jék meg im - már
 a föld, s te - rem - je az Üd - vö - zí - tőt!

11. kép. Éneklő Egyház Nr. 504., Graduale Hungaricum Nr. 7.

356 DEUS IN LOCO SANCTO SUO 2. 68, 67-76
 Ant. 17 (+ 11)
 U.S. 28 645

Mu. (1)
 Szent lakóhelyén az Isten lakást ad az egyetértőknek, bátorságot s erőt
 Ő ad népé-nek. /5 B/

1. tal. 111 1024 = 28 310

Mu. (2)
 Isten az ő szent helyén az egyetértőket házába fogadja. Népének Ő ad
 hatalmat és erőt. /7/

Antal József
 hagyatékából
 Makó, 1997/9911

12. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 9922.

(VOS,) QUI SECŪTI ESTIS ME 24 19, 28 Ap(1)

2' 654

(u) Kik követtetek engem, trónokon fogtok űlni, ítélvén a tizenkét törzset,
 mondja az űr Krisztus. /1 B/ 4 2: k. 111 19/10. (1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12.)
 U.S. 22, 34, 39

(l) Qui secūti estis me, sedēbitis super sedes, et vos iudicāntes duodecim
 tribus Israhel. /2/ + Co. (1) 438
 (2) 438 = 95-341
 AN. (1) AN 794 = 942 AR 527 = 608 ~ (194)

(u) Kik követtetek engem, trónokon fogtok űlni, ítélvén Israhel törzseit,
 mondja az űr Krisztus. /2/

Antal József
 hagyatékából
 Makó, 1997/11161

13. kép. Antal József hagyaték, Dallammutató, Egyetemes Magyar Kancionále, LSz 11162.

DICITE: PUSILLANIMES
PUSILLANIMES
+ 1d. Confortámini + Ecce Deus !!:

Mondjátok: Kishitű népek, bátorság, ne féljete! Íme jó a mi Istenünk,
hogy szabadulást hozzon nekünk. /7/

+ CA. Kishitű népek

1. AN. (1) AM 202 AR 201

Co. (7) LH 334 GR 23

Antal József
hagyatékából
Makó, 1997 / 9983

14. kép. Antal József hagyaték, Dallamutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 9983.

Mond-já - tok: ki - csiny - hi - tű - ek, erősödjete meg,
és ne fél - je - tek, íme, a mi Istenünk el - jó,
s meg-sza - ba - dít min - ket.

15. kép. Graduale Hungaricum Nr. 21.

LEX PER MOYSEN

44. A törvény Mózes által adatott, a kegyelem és igazság Jézus Krisztus

által lett valósággá. /1-2/ ^{V. 1/2} _{G. 1/4} ^{MA.} ²³ ^{POPULUS SION} ⁴⁵ Sion népe! Íme jó az Úr a népek

megváltására, s hallatja dicsőséges hangját szívetek örömére. // + Sion, URA AZ
UR

JERUSALEM SURSE

46. Jeruzsá-lem, kelj föl és állj magas helyre, és lásd a bőséget, mellyel

a te Istened ajándékoz meg téged. /1/A

x) amely-lyel a te

Antal József
hagyatékból
Makó, 1997/9338

16. kép. Antal József hagyatéka, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 9938.

Jeruzsá-lem, kelj fel, s állj a ma-gas-lat-ra, lásd a

gyö-nyö-rű-sé-get, mely jön már U-rad-tól né-ked.

17. kép: *Graduale Hungaricum* Nr. 16.

18. kép. Antal József hagyatéka, Dallammutató, Egyetemes Magyar Antifonále, LSz 9926.

19. kép. Graduale Hungaricum Nr. 11.

RÉKA KŐVÁRI

The manuscript legacy of a musically skilled priest (Gregorian chants in Hungarian, with tune types)

Born in Szeged, József Antal (1940–1997) was a priest, church musician, choir-master, composer and poet. As the heir of the Mezey family and cantorial dynasty of Kunszentmárton, he created his collection of hymnbooks and prayer books, his handwritten incipit guide to hymns and compiled his Cantional, with a profound knowledge of the period and its song production, at a time when the research of folk hymns was peripheral. A minor part of his legacy is the translation of the Latin Gregorian chant material of the liturgy into Hungarian, which he accomplished using the melody types of the Kis Magyar Uzuális [Little Hungarian Usual]. The Éneklő Egyház [Singing Church] was published in his lifetime, and after his death the Graduale Hungaricum, on the same principle. The present paper highlights the handwritten Egyetemes Magyar Antifonálé [Universal Hungarian Antiphonal], part of the estate of József Antal, presenting his translations from Latin through selected examples and some of the surviving versions, and discussing the musical sense with which he applied these texts to the tune types - in comparison with the above-mentioned printed works.

BARNA GÁBOR

Kocsis László halotti énekeskönyve
Kunszentmártonból

Néhány évvel ezelőtt Ft. Varga Lajos váci segédpüspök úr, a váci egyházmegyei könyvtár, levéltár és múzeum prefektusa hívta fel a figyelmem, hogy a könyvtár egy kéziratos énekeskönyvet őriz Kunszentmártonból. A kéziratot 2018 nyarán tudtam megtekinteni Varga-Kohári Mária könyvtárvezető jóvoltából, aki azt digitalizálta is számomra.

Az 1879-ben készült kéziratos könyv tematikus anyagát Kocsis László állította össze kifejezetten a halott melletti virrasztások, temetések, gyászmisék céljára. A borító belső oldalán (B2) kézírással több possessori bejegyzés olvasható. A lap tetején: *Jakab Ferencz saját tulajdona 1898dik év*, áthúzva; alatta *Kocsis Mária Anna saját tulajdonom*; ez alatt nagyon apró betűvel: *fia Jakab György*, majd nagyobb betűvel *Jakab György é ez a Énekes könyv 1899*; majd az utolsó bejegyzés: *Adományozta a Templom javára Balla Péterné 1976*.

Ezekből a bejegyzésekből a könyv tulajdonlása részben nyomon követhető. Kocsis László könyvét halála után lánya, Kocsis Mária Anna örökölte és birtokolta a XIX. század legvégén. Ő feltehetően férjhez ment egy Jakab György¹ nevű emberhez, akitől Jakab György nevű fia született. A kéziratos könyvet végül egy bizonyos Balla Péterné ajándékozta a templomnak, akinek a Kocsis családhoz fűződő viszonyát nem sikerült tisztázni, így került be az egyházmegyei könyvtárba.² Az, sajnos, nem derült ki, hogy melyik templom volt ez, hol volt ez a templom, s hogyan került a kéziratos könyv Kunszentmártonból a váci egyházmegyei könyvtár látó-, illetőleg gyűjtőkörébe.

¹ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár IV, Kereszteltek anyakönyve: 1835. április 10. keresztelték Jakab Györgyöt, Jakab Mátyás és bíró Anna fiát, redemptusok, keresztanya Ibrik Anna, Horpátsi Mihály felesége volt. Házasságkötésük adatait egyelőre még nem találtam meg.

² A kunszentmártoni anyakönyvek alapján egyelőre nem találtam meg a házasságkötési és leszármazási adatokat. Itt köszönöm meg Forgó Miklós plébániai kormányzó támogatását.

Kocsis László és a Kocsis család

Kocsis László nevével korábban a kunszentmártoni Élő Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyveiben már találkoztam kutatásaim során. Az 1851–1852 telen megalakult társulat első tizedének volt alapító tagja.³ 1871-től kezdve pedig egészen haláláig, 1890-ig a vezetőség tagjaként működött.⁴ Még részt vett az 1890. évi december 8-án este megtartott társulati vezetőségi ülésen, de tizenegy nappal később, 1890. december 19-én elhunyt.⁵

Kocsis László tagja volt a Jézus Szíve Társulatnak is. Ennek társulati jegyzőkönyvét 1877-ben állították össze. *Jézus Szent Szívének Proteculumamelly Kun. Sz. Mártonban meg alakulván főtisztelendő Nagyságos czimzetes kanonok és a helybeli plébános Toth Sándor úr jóvá hagyásával. Mária holnap XIV. napján MDCCXXVII.* E protokollum 1884. évi jegyzőkönyvi bejegyzésében olvassuk: „1884 év December 21ikén gyűlés tartatott Gulyás István fő házánál jelen voltak több nevezetes tagjai a társulatnak melyeknek neveik e következők: A Fő Gulyás István, Hegedűs József, *Kocsis László*, Szepesi Mihály, Ambrus Gergely, Gulyás János, Berta Imre, ö Boták József, B Tóth Imre, Bíró Mihály, Karsay Márton.” Kocsis László neve még egy alkalommal fordult elő, a társulatba belépett tagok listájában a 130. sorszám alatt, ahol neve után írták *ének*: – ez valószínű azt jelenthette, hogy ő a társulat énekes embere, énekvezetője. Az *ének* szó ilyen feloldását, s Kocsis Lászlónak ezt a lehetséges szerepét énekeskönyve valószínűsíti. A Jézus Szíve Társulat névsora 1889-es utolsó évi bejegyzéssel 725 nevet tartalmaz.⁶

Ki volt Kocsis László, aki képes volt egy kétszáz oldalas kéziratot énekeskönyvet összeállítani? Mit sikerült kideríteni életéről? Mit tudunk a Kocsis családról?

A kutatásban segített, hogy a könyv megírásakor, 1879-ben, 60 évesnek mondta magát. Meg is találtam születési adatait a kereszteltek anyakönyvé-

³ BARNA Gábor (1998), *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata / The Living Rosary Confraternity in Kunszentmárton*. Szeged. (Devotio Hungarorum, 5.) 108.

⁴ BARNA 1998:167–198.

⁵ BARNA 1998:198. Lásd még: Kunszentmárton, VIII. Halottak anyakönyve 1884–1890. 266. 1890. december 19. elhunyt Kocsis László, Szarvák Mária férje, földes, Kunszentmárton 740. 71 éves férfi, halál oka: aggkor, haldoklók szentségében nem részesült. Temetése december 21. Temette Mezey Illés káplán. – Halála – életkora ellenére – váratlan lehetett, hiszen nem részesült a haldoklók szentségében, azaz nem készült a halálra még.

⁶ BARNA Gábor (2016), *Jézus Szíve tisztelete és társulata Kunszentmártonban*. In HORVÁTH István (szerk.) *Népi vallásosság és hitélet az Egri egyházmegyében a 18–21. században*. Eger, Egri Érseki Vagyonkezelő Központ 61–72.

ben: 1820. május 4. Bátor József káplán⁷ keresztelte Lászlót, Kocsis Márton és Linka⁸ Erzsébet fiát. Keresztanyja Joakim Mária, Tóth András felesége volt.⁹ Házasságra 23 éves korában lépett. Az anyakönyvi bejegyzés szerint: 1843. július 23-án Kocsis László r[ómai]. k[atolikus]. nőtlen 20 éves, vette feleségül Grajfel Anna r. k. 18 éves hajadont. Szülők: Kocsis Márton és Klinka Erzsébet, illetőleg [apja] megholt, Imrei Erzsébet. Tanúk: Dóka Ignác, Gergulics János.¹⁰ Házasságukból két gyermek született: 1844-ben Erzsébet,¹¹ 1849-ben pedig Anna¹². Felesége halála után Kocsis László 1858-ban újra megnősült.¹³ A sokkal fiatalabb Szarvák Máriával kötött házasságából született László fia,¹⁴ aki azonban három éves korában meg-

⁷ Bátor József káplánról lásd: Józsa László (2016), „Introibo ad altare Dei” Kunszentmárton katolikus papjai. Szeged – Kunszentmárton. (A vallási kultúrákutatók könyvei 23. – Város-történeti és néprajzi tanulmányok 7.) 159.

⁸ Helyesen: Klinka. Lásd: KAKUK Mátyás: *A kunszentmártoni családnevek mutatója* (kézirat): Klinka [(*Kilinka, Klimka, Krinka, Linka*) 1756 – 1833] *Krinka* Márton megtért 1756. XI. 29-én. *Klinka* Márton (megh[alt]. 45 é[ves]. 1782. IV. 21.) és *Farkas* Erzsébet szülőknek két gyermek[ek]. sz[ületett]. 1771. VII. 29., 1773. III. 27.). *Klinka* Mihály (megh. 69. é. 1833. IV. 19.) szolga és *Lévay* Erzsébet (megh. 50. é. 1824. VI. 29.) ház. 1799. I. 14-én, csak egy gyermek születéséről találtam bejegyzést, de többször keresztiszülők (1809. II. 15-én *Kilinka*), Hal.1812. V. 15-én *Klimka*. *Klinka* Erzsébet és *Kocsis* Márton inq[ilinus]., csizmadia szülőknek 1820. V. 4 – 1826. IV. 20 között három gyermek. sz., egy meghalt, 1820. V. 4-én és 1822. IX. 19-én *Linka* Erzsébet.

⁹ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár IV, Kereszteltek anyakönyve 1786–1828

¹⁰ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár IV. Házasultak anyakönyve 1837–1865

¹¹ 1844. október 21. Makrányi Károly káplán keresztelte Kocsis László csizmadia és Greifel Anna Erzsébet nevű lányát. Keresztanya Kiss Franciska, Csauz János neje. Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár IV, Kereszteltek anyakönyve 1786–1828. Makrányi Károlyhoz lásd: Józsa 2016:165.

¹² 1849. szeptember 3. Makrányi Károly káplán keresztelte Kocsis László és Greifel Anna Anna nevű lányát. Keresztanya: Kocsis Anna hajadon. Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár IV, Kereszteltek anyakönyve 1786–1828

¹³ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár IV. Házasultak anyakönyve 1837–1865: 1858. január 7-én Kocsis László 34 éves özvegy coturn[arius=csizmadia], Kocsis Márton és Klinka Erzsébet fia, veszi feleségül Szarvák Mária 19 éves hajadont, Szarvák József és elhunyt red. lányát. Tanúk: Fazekas Antal red[emptus]. és Kiss János red. Eskető pap: Trangoss József apát-plébános. Háromszori hirdetéssel. Trangoss József működéséről lásd: Józsa 2016: 58–61. Az, hogy az apátplébános volt az eskető pap és nem az egyik káplán, azt jelezheti, hogy Kocsis László társadalmilag megbecsült iparos volt Kunszentmártonban.

¹⁴ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár Kereszteltek anyakönyve: 419. 1860. december 17. született és 18-án keresztelték Lászlót, Kocsis László opif[ex = mesterember] és Szarvák Mária RC [római katolikus] fiát. Házszám Kunszentmárton 740. Keresztanya Szarvák Anna, Király Imre opif. felesége. Gyurkó József keresztelő pap. Gyurkó József működéséről lásd: Józsa 2016:169.

halt.¹⁵ Több gyermekük nem született. Kocsis László 1890 decemberében hunyt el.¹⁶

Kocsis Erzsébet valószínűleg Jakab György, Kocsis Anna pedig Kofercz Kiss Ignác felesége lett. Kocsis Anna 1915-ben hunyt el.¹⁷ Kocsis László mindkét lánygyermeké tagja volt az Élő Rózsafüzér Társulatnak. Kocsis Anna az első női tizednek,¹⁸ Kocsis Erzsébet pedig a 71 tizednek.¹⁹ Későbbi sorsuk még felderítésre vár. Házasságkötésük adatait sem találtam meg. Ami azonban a fenti adatok fényében biztos, a katolikus vallását buzgón gyakorló családról van szó.

A Kocsis család nem tartozik a régi kunszentmártoni családok közé, a 19. század elején került Jászfelsőszentgyörgyről Kunszentmártonba Kocsis László édesapja, Kocsis Márton. Róla az első följegyzést a csizmadia cég 1819. január 1-i gyűléséről jegyzőkönyvben olvashatjuk: „Tót József Berényi születésű és Kocsis Mártony Jász=Felső-Szent Györgyi születésű, minekutánna inasságokbul fel szabadulásokrúl és vándorlásokról kívánt Leveleket be mutatták; mesterségekben kellő Tudományokat Remekeléssel be bizonyították, és a Város Tanácsától is Lakosoknak be vétettek volna, a Tzéhben majsterekké be fogadtattak és a Tzéh zászlója alá beis esküttek volt. Bozóky András Eskütt és Comisszaros, Késmárky Jóseff Tzéh mester”.²⁰ A fentiekből nem derül ki, hogy fiatalok szakmai tudásukat hol szereztek, hol tanulták a mesterséget, hová jutottak el vándorlásuk során. A szöveg értelmezése megengedi azt, hogy inaséveiket Kunszentmártonban tölthették.

Kocsis Márton 20 évvel később, 1838. október 28-án már a csizmadia cég *öreg bejárója* lett,²¹ két évvel később pedig céhmesternek²² választották

¹⁵ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia Matricula Defunctorum VI. 1858–1865. 139. oldal 193. sorszám alatt 1864. augusztus 9. Ladislaus, filius Ladislai Kocsis et Mariae Szarvák opif. (lakás) Kunszentmárton 620. 3 ½ annorum. Temetés augusztus 10. Temette Martinus Kirchenknopf Capl. A temető káplánról lásd: JÓZSA 2016: 170–171.

¹⁶ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár III. Halottak anyakönyve 1884–1890: 266. 1890. december 19. elhunyt Kocsis László, Szarvák Mária férje, földes, Kunszentmárton 740. 71 éves férfi, halál oka: aggkor, haldoklók szentségében nem részesült. Temetése december 21. Temette Mezey Illés káplán. Mezey Illés működéséről lásd még: JÓZSA 2016:183.

¹⁷ Kunszentmárton Római Katolikus Plébánia irattár Halottak anyakönyve XII. 193. 1915. aug. 6. Kocsis Anna Néh[ai]. Kof[ercz]. Kiss Ignác napszámos özvegye, Kunszentmárton Hunyadi u. 808. alatti lakos, szívbillentyű elégtelenségben elhunyt. Augusztus 8-án temette Gulyás István káplán. Gulyás István működéséről lásd: JÓZSA 2016:199.

¹⁸ BARNA 1998:110. A névazonosság miatt nem kizárt, hogy a 25. vagy a 38. vagy a 45. tizednek volt tagja. BARNA 1998:113, 116, 117.

¹⁹ BARNA 1998:155.

²⁰ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

²¹ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

²² MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

meg, s ebben a tisztségében több ízben megerősítették. Mindez nemcsak szakmai és emberi elismerése volt, hanem jelezte a város közösségébe történt befogadást is. A jegyzőkönyvi bejegyzések szerint a gyűléseket általában a céhmester házában tartották, s azon mindig jelen volt a város részéről a céhek felügyeletével megbízott esküdt, tanácsnok is, aki hitelesítette a jegyzőkönyvi beírásokat. A csizmadiák tehát hivatalviselése idején mindig Kocsis Márton házában ülészttek.

Kocsis Márton rendszeresen fogadott kunszentmártoni és vidéki (pl. csépai) tanulókat, inasokat, akiket fel is szabadított. 1843-ban Lajos nevű fia szabadult fel nála.²³ 1846-ban Ludas János szegődött be inasnak, 1850-ben Szaszko Gáspárt és Kelemen Ferencet szabadította fel, 1851-ben a csépai Bástori József lett szabadult segédje.²⁴ 1852. március 25-én Sándor János bankóban fizette be a 2 forint 30 krajcár szabadulási pénzt.²⁵

Kocsis Márton 1867-ben hunyt el.²⁶

Szját apjánál, azaz Kocsis Mártonnál tanulta ki a csizmadia mesterséget másik fia, Kocsis László is. A csizmadia cég 1838. január 15-i gyűlésének jegyzőkönyve erről így tudósított: „Kocsis László Tsizmadia Maister fi bé szegődött és fel is szabadult be is fizetet 3 f 45 X Kereszt Atyja Szűts Mihál Pásztor Ágoston.”²⁷ Két évvel később helyet váltott, amiért 5 forintot fizetett be a cég kasszájába.²⁸ Négy évvel később már mesternek jelentkezett. Az 1842. évi június 19-i kántorgyűlés erről így írt: „Kocsis László bejelentette magát és az Jelentőt is befizette és Tábla Járást 5 Vforintott. Mivel mestertársunknak a fia és meg vizsgálódott az vándorlás ideje kitelvén és bebevődött az Ns Ché (!) Zászlója alá olly formán hogy ha tökéletes Remeket készíteni fog az Királyi végzés punctuma szerint. Szabó János Céh Komiszárius, Kocsis Márton Céh mester”²⁹

Kocsis László apja örökébe lépve 1852-ben a csizmadia cég jegyzője, a csizmadiák cégének vezetőségi tagja lett.³⁰ Szakmailag is elismert lehetett, mert 1854-ben Szabó Pál személyében három esztendőre tanulót vett fel.³¹

²³ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3. Karácsonyi kántorgyűlés

²⁴ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

²⁵ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

²⁶ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

²⁷ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

²⁸ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

²⁹ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

³⁰ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

³¹ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült cég iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

Még 1857-ben is jegyzőként szerepelt.³² 1860-ban a csizmadia zászló megújítására 1 forintot fizetett be a kasszába.³³

Kocsis László nemcsak szépen és olvashatóan írt, hanem könyvkötőként is működött. Erre egy általa 1889. november 7-én kibocsátott számla utal, amelyet az „Ipartársulat” számára állított ki, s amelyben öt darab, két nagy és három kicsi „íromán” „fedezettért pertli kötőkkel” (fedeléért) egy forint 60 krajcárt kért.³⁴

Kocsis László 1890. december 19-én hunyt el.

Kocsis László kéziratos énekeskönyve és használata

Az énekeskönyv fekete kemény fedéllel ellátott, 14x22 cm méretű, 191 tintával, majd 192-től 207-ig ceruzával számozott oldalt tartalmaz. Nem kizárt, hogy a kézirat bekötését is maga Kocsis László végezte. A Váci Egyházmegyei Könyvtárban 219 349 leltári szám alatt őrzik.

Kunszentmártonban még a 20. század első felében is élő szokás volt a háztól temetés, jóllehet már elkészültek mind az Alsó, mind a Felső temetőben a ravatalozók. A halálesetet követően egy-két este a halottas háznál énekes emberek és énekes asszonyok vezetése alatt *virrasztottak*, azaz a háznál felravatalozott halott mellett imádkoztak, énekeltek. Az énekes embereket és asszonyokat az elhunyt családja hívta a virrasztásra, a többi gyászoló körük szerveződött. Ez az igény hívta életre a kéziratos halottas könyveket. Egy-egy énekes ember ugyanis a maga számára összeírta a neki tetsző imádságokat és énekszövegeket, így virrasztás alkalmával nem okozott gondot a folyamatos énekváltás. Az énekesek közreműködtek a temetéseken is.

Ezek szerint Kocsis László is ilyen énekes ember lehetett, bár erre vonatkozóan könyvén kívül semmilyen más adatot nem találtam. Szerepében nem állt egyedül, hiszen iparos társai között voltak előénekesek, énekszerzők mások is. Különösen Ökrös József takácsmestert ilyen szerepét kell kiemelni.³⁵ Ösztönzőleg hathatott írására, hogy Csomán László, aki a rózsza-

³² MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült céh iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

³³ MNL JNkSzML Kunszentmárton egyesült céh iratai. 10. Céhgyűlések jegyzőkönyve 3.

³⁴ Szabó Tamás magángyűjteménye. Köszönöm, hogy az adatot rendelkezésemre bocsátotta.

³⁵ JÓZSA László (2017), Kunszentmárton múlt századi szentembere: Ökrös József. In Józsa László: *Fénysugarak Kunszentmárton múltjából*. Kunszentmárton. (Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 13.) 131–140., BARNA 2015.

füzér és a Jézus Szíve társulatban társa volt,³⁶ 1860-ban lemásolt egy egész könyvet, egy 18. század végi katekizmust.³⁷

Kocsis László íráskészségét bizonyára segítette, hogy éveken keresztül a csizmadia céh jegyzője volt, azaz volt gyakorlata az írásban, volt alkalma kiformalni sajátos írásformáját és stílusát, ami mind az énekeskönyv, mind pedig a céh jegyzőkönyvének lapjairól felismerhető. Minden ének első versszakának első betűje cirkalmasabb, díszesebb. Nagyobb és ugyancsak cirkalmasabb betűkkel írta az egyes fejezetek, tematikus énekcsoportok címét. Csupán a mutatótábla utolsó négy énekcímét írta más kéz: *öreghez – Örökös házamban; reggeli – Nagy örömmel, korán reggel; reggeli – Reggeli tiszteletből szívem; Libera után – Jézus Krisztus drága piros vére.*³⁸ A 184. és a 185. oldal közé egy imakönyvből származó metszet van bekötve: Mária mint a szomorúak vigasztalója.

A kéziratos énekeskönyv mutatólapja alapján megállapítható, hogy Kocsis László részben a 19. század végi háztól temetés cselekményrendjében szedte sorba a gyászénekeket, részben pedig az elhunyt életkorának és társadalmi helyzetének megfelelően csoportosította azokat. Ez a használat során megkönnyíthette az eligazodást az énekek között, és felgyorsíthatta az alkalomnak és a helyzetnek megfelelő ének megtalálását.

A legtöbb ének természetesen „öreg” elhunytakhoz és elhunytakról szól. A többi ének további változatos korú és társadalmi jogállú ember halálesetéhez kapcsolódik. A kéziratos könyv szóhasználata szerint: „javabélihez”, „özvegyhez”, „ahol árvák marattak”, „öreg családos atyákhoz”, „énekesekhez”, „hivatalbéliekhez”, „katona felet”, „árvákhoz, „gyerekszülnél”, „vőlegén és menyasszony”, „társulatbeliekhez”, „kodushoz”, „két testvér felett”, „ifiakhoz”, „hajadonnál”, „kisdedekhez”, „kisdedekhez, lehet oskoláshoz is”.

Van néhány énekszöveg, amely a „prófétákról”, „Világbíró Sándorról”, a „csendes kimúlásról”, a „halálról”, „a purgatóriumbéliekhez” szól. Néhány pedig a „véletlen halálról”, ami alatt valószínűleg baleseteket kell értenünk, a „vízbefullatnál”, vagy a járványok idején, azaz „sűrűhalálkor”,

³⁶ Csomány (Tsomány, Tsomán, Csomán) László 1869–1870–1872 rózsafüzér társulati bizottmányi –(vezetőségi) tag. A másoló Csomány ~ Csomán László az elsők között lépett be az 1851–1852 telén megalakult Élő Rózsafüzér Társulatba, az 1854-es összeírásban a 72. tized vezetőjeként találtunk rá. Az 1869. december 8-i közgyűlésen bizottmányi (vezetőségi) tagnak választották meg, s ebben a tisztségében megerősítette a tagság még 1874. december 8-án is. Az 1875. évi taglistában még olvasható e neve, utána azonban nem szerepel hivatalos listákon. BARNÁ 1998:165, 166, 167, 170, 172, 173.

³⁷ Keresztényi Oskola. BARNÁ Gábor (2017), Egy 18. századi katekizmus és 19. századi továbbélése. In *Keresztényi Oskola*, Kunszentmárton, 1–24.

³⁸ Lásd az énekeskönyv 192–196. oldalán!

vagy éppen „hoszas betegségrül”. S van, ami a „szárazság idején” kéri a Teremtő kegyelmét, vagy éppen alkalomra készült.

Ezek az alkalmak pedig a temetés és a gyászolás eseményeit tükrözik: koporsóba tétel, „koporsótétel vagyis kéréskor öreg és Ifju úgy özvegy felett”, sírbatétel, koporsókérés, „fiakhoz valók az háznál és virrasztásnál”, „kisdedekhez háznál és virrasztásnál lehet az első szülőtől 12 évesig alkalmazni”, „olvasókat temetőbe kísérő énekek”, „Oltári egylet [tagjait] temetőbe kísérő ének”, „szomorú szertartás a sírkertben az énekes társulat szerint”, „öreg felett a sírkertben”, „a Sz: Olvasó társulatos sírja felett”, „kisdedek sírja felett”, a „halottas házhoz visszamenetelre a Temetőből, 3 ének asztal előtt lehet alkalmazni úgy egy hálaének, eljöttkor”, „a temetőbe kísérő szomorú 2 ének”, „olvasósokhoz”, „oltári társulati”, „sírbatételi”, „halottak napján estélin szomorú” ének.

Ezeknek az alkalmaknak a felsorolása jól jelzi a korabeli temetési szertartások összetettségét, abban a közösség meghatározó részvételét és szerepét, ami feltétlenül segített az elhunyt hozzátartozóinak feldolgozni a veszteséget, és újraszervezni az életkereteket.³⁹ A virrasztóbeli áhítat, valamint a temetésen való részvétel emelte a temetési pompát, a temetés méltóságát, megadva így a tisztességet az elhunytak.

Énekeskönyvébe Kocsis László iparos társától, a takács Ökrös Józseftől vette át a legtöbb éneket. Ökrös József előbb a takács céh jegyzője, majd az egyesült céh utolsó atyamestere lett.⁴⁰ A tőle származó énekszövegeket az ÖKRÖS JÓSEF akrosztichonok egyértelműsítik. Mellettük jó néhány Mezey kántorszerzeményt is találunk, amelyeket szintén a versfők kezdőbetűi igazolnak.⁴¹ Azaz Kocsis László könyve bőven merít a kortárs helyi népénekanyagból. A könyv a kortárs helyi gyakorlat mutatója és írója pedig a népszerű énekszövegek összegyűjtője.

Az 1879-ben rögzített énekeket két csépai, halott melletti virrasztáskor használt ún. zsoltáros könyvvel vettem össze. Ezek közül az egyik, Oberna Ferencé közel egyidőben, 1885–1886-ban készült Kocsis László könyvével. A másik, Rozmis Imrée korábbi, 1848-ban írták. Figyelemre méltó, hogy különösen Romis Imre könyvében sok azonos ének található, mintegy

³⁹ Itt csak utalok arra, hogy a 19. század közepén Kunszentmártonban négy temetkezési egyesület is működött, s volt temetkezési egylete a rózsafüzér társulatnak is. A temetkezési egyesületek átlag 500 taggal működtek rentábilisan. Ezek tagjai nem tagdíjat fizettek, hanem egy-egy haláleset alkalmával kisebb összegeket begyűjtve, a temetés költségeihez járultak hozzá. A rózsafüzér társulat temetkezési egyletéről lásd: BARNA 1998:34–35.

⁴⁰ BARNA GÁBOR (2015), Egy 19. századi szeptember, Ökrös József. In BARNA GÁBOR: *Tanulmányok a 18-20. századi Kunszentmárton vallási életéről*. Szeged-Kunszentmárton. (A vallási kultúrákutatók könyvei 17. – Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 4.) 90–106.

⁴¹ BARNA GÁBOR (2009), A Mezey kántorcsalád és énekes könyvei a 19–20. századból. In BARNA GÁBOR (szerk.) *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv. Mezey-énekek*. Szeged. (Devotio Hungarorum 12.) 443–468.

36. Valamivel kevesebb Oberna Ferencében, 29. Illyés István népszerű könyvével csupán 5 egybeesést találtam.

Ugyancsak összehasonlítottam Kocsis László énekeskönyvét két kunszentmártoni énekes 20. századi, virrasztáskor használatos két kötetével. Az összehasonlításra használt kéziratok azonban 50–60 évvel későbbiek. Ám az énekek nagyszámú egybeesése egyfajta helyi énekdivatot valószínűsít. Az eredmény ugyanis eléggé meglepő: a virrasztáskor használt énekanyag egy része megtalálható a 20. századi énekes emberek hagyatékában is. Különösen sok egyezést (61 ének) mutat Kocsis László énekeskönyve Kurucz Jánosné énekeskönyvével, amelyet szintén kifejezetten halott melletti áhítatokon használtak az 1930-as évektől. Ugyancsak az 1930-as években gyűjtötte kötetbe virrasztásokon kedvelt énekeit Kiss Mihály. Az ő kéziratok könyvének 27 énekszövege egyezik meg a 60 évvel korábbi kötet anyagával.

Több kapcsolódást találtam Kocsis László énekeskönyve és a Mezey kántorok kottás kéziratok kottái között is. A Mezey Mór szentesi főkantor, a kunszentmártoni öreg Mezey János fia által összeállított kéziratok halotti és temetési énekek kötetben 15 olyan ének található, ami megvan Kocsis Lászlónál is, aki azokat valószínűleg a Mezey kántorok gyakorlatából ismerhette és kaphatta.⁴² A legnépszerűbb Mezey-énekeskönyvben⁴³, az 1883-ban kiadott *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv*ben 9, az 1913-ban megjelent kottás Mezey-kántorkönyvben pedig 7 olyan temetési vagy halotti ének található, amely megvan Kocsis László kéziratában is.⁴⁴

Maga Kocsis László is – követve Ökrös József és a Mezey kántorok példáját – írt egy éneket, a versfőkben elrejtve nevét: KOTSIS LÁSZLÓ.⁴⁵

⁴² MEZEY Mór (2016), *A Mezey kántorok halotti és temetési énekei*. Írta Mezey Mór szentesi éneklész. Szeged–Kunszentmárton. (A vallási kultúrakutatás könyvei 30. – Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 11.)

⁴³ MEZEY Nepomuk János (1883), *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv*. Szentes.

⁴⁴ MEZEY István (1913), *Énekeskönyv a római katolikus hívek használatára öreg Mezey János és Mezey István szerzeményeiből*. Sajtó alá rendezte és egyházhatósági jóváhagyással kiadja: Mezey István Kunszentmárton kántora. Budapest. – A 19. század végéről több kunszentmártoni kéziratok énekeskönyvet ismerünk, ám azok nem tartalmazzak halotti és temetési énekeket, elsősorban az egyházi év ünnepeinek kiszolgálására, valamint a több napos gyalogos máriaradnai búcsújárás céljára készültek.

⁴⁵ Énekes könyv 90–91. oldal

Kérlek keresztények példát vegyetek
 Rólam az halálra készen legyetek
 Nem tudjátok mel szem pillantásban
 Tétetik testetek föld porába

Lekem pedig néked Jézusom ajálom
 Haldokló orámban szent neved ohajtom
 Hogy szent testedben is részesültem
 Menyben pedig adjad örvendhessem.

Óh Áldott légy örök Menyei Atyám
 Hogy elhoztad az én utolsó orám
 Amely véget vetett minden bajnak
 Minden szenvedésnek fáradságnak

Áldozat érettem kedves magzatim
 Ne felejtsetek el édes jó barátim
 Éljetek itt soká szent törvénben
 Áldjon meg az Isten életekben

Tegyétek hát öszve kezeiteket
 Kérjétek érettem Szent Istenteket
 Adjon a holtaknak csendes nyugvást
 Itéletkor boldog feltámadást

Sokszor fáradoztam a te sz: nevedben
 De mégis az halál számot vet most tőlem
 Azért hogyha iten valakit sértetem
 Mondjátok nyugodjam az Urnak nevében

Szerelmes Istenem nem is hittem ma
 Eltakar síromnak gyászos hant halma
 És íme megtörtént láthatjátok
 Ezt hát minden órán várhatjátok

Zarándokság vala itt csak éltetők
 Tsak a jövőökre szemünket vesük
 Hogy ha földi testünk meg bontatik
 Menyben örök házonk meg adatik

Igaz hogy özvegyem tőlem elmarad
 De a te irgalmad mindég véle marad
 Te vagy az árváknak édes Atyja
 Az ő életekben táplálója

Látod ember milen szörnyű változás
 Jó barátim néznek tsak nagy a változás
 Midőn kedves párom elmaratok
 Hogy nem lehet többé vigasságtok

Szent válladot nyomta a szent keresztfa
 Ugy lelkemet nyomja a bűnömnek zoldja
 De bízom tebenned Úr Jézusba
 Feltámasztas engem nem hatz sírba

Oh drága Szüz Anya Légy velem ne hagy
 Hajlékomból megyek most légy irgalmas
 Mert elveszne lelkem ha el hagynál
 Irgalmodban hamost nem fogadnál

Amen

A betűhíven közölt, Kocsis László egyetlen akrosztichonos énekszövege nem a költészet csúcsa. Központozást nem ismer. Ismert népénekek paneljeiből építkezik. Nem éri el sem Ökrös József, sem a Mezey kántorok énekszövegeinek színvonalát. A gyászénekek szövegében – Ökrös József és Mezei János mellett – még egyéb akrosztichonokat is találtam: STEPHANUS ATAIS⁴⁶, illetve KOLDÚS⁴⁷.

Kocsis László nem közölt kottákat, ám az énekszövegek fejlécében feltüntette a leggyakrabban használt ismert dallamokat. A leggyakrabban énekelt dallam: „*Hol vagy én szerelmes Jézus Krisztusom*”, ami 15 alkalom-

⁴⁶ Énekes könyv 24–25. oldal, a név feloldhatatlan.

⁴⁷ Énekes könyv 92. oldal

mal, az „*Oh emberi gyarló nemzetség*” 9, az „*Oh, világi gyarlóság*” 8, a „*Getzemányi kertben*” 7 ízben szolgáltatja a dallamát egy-egy szövegnek. Négy és öt alkalommal említette Kocsis László a „*Nagy Isten kedvében*” 5, a „*Jézusomnak kegyelméből*” ugyancsak 5, *Seregeknek Szent Istene* ugyan-csak 5, *Óh édes Megváltóm* pedig 4 alkalommal kölcsönözte dallamát az új énekszövegnek.

Három alkalommal találtam dallamutalást a következő énekekre: *Bemegyek szent templomodba* 3, *Dicsérjétek, tiszteljétek* 3, *Ki halva fekszik itt* 3, *Örök valóságba mentem* 3 kezdetű énekeket. Két alkalommal pedig a következő: *Könyörülj Istenem* 2, *Oh áldott Szűzanya* 2, *Oh egeknek királynéja* 2, *Oh én szegén bűnös lélek* 2, *Oh értem vért öntött* 2, *Oh világi gyarlóság* 2, *Rajtam már bétölt* 2, *Rebegő nyelvemet meg* 2, *Rettegj ember, a halál* 2, *Sok, rendbéli próbákkal* 2, *teljes Szentháromság* 2.

A legnagyobb számban egyszer szereplő szövegek vannak, vagy saját dallamra énekelt Kocsis László: *Add nékem Jézus szívedet; Angyalom, édes, Boldogtalan bűnös lélek(tulajdon); Egek ékessége; Ember, mi az élet pálla (Tulajdon), Emelnek már, oh élet; Ez nagy szentség valóban; Hajnal hasadtával, Hogy adósságomat, Hol vagy István király, Illik nekünk arról (vagy Midőn reggel ágyamból), Indulok síromban (Tulajdon), Jaj, de gyászos hely ez, Jajszóval születünk, Kezdetben monda az Isten, Könyörülj, oh Jézus (tulajdon), Lágyuljanak, induljanak (tulajdon), Látod ember, Ments meg engem uram, Mi a világ öröme (tulajdon), Mire jöttél, Neveddel ébredek, Ó siralomnak keserves, Oh siralom, oh fájdalom, Oh szomorú gyász, Oh, édes megváltóm, Oh, ki ez oltáron, Oh, te kegyetlen halál, Serkenj fel már; Szállj e siralmas, Szentséges áldozat, Szeretted engem, Uram, áldozatunk, Üdvözlégy hatalmas, Üdvözlégy oh drágalátos, Világ büszke fia, Zúgolódik, dúl-fúl.*

A fentiek alapján megkockáztatható az a megállapítás, hogy Kunszentmártonban és vele házassági kapcsolatban álló Csépan nagyjából hasonló halotti és temetési énekkultúra alakult ki.

Kunszentmárton megszállása

Az énekeskönyv különlegessége, hogy az utolsó, 207. oldalán Kocsis László megemlékezett Kunszentmárton török utáni újratelepítéséről, pontosabban első telepeseiről. Erre okot valószínűleg az újratelepülés kerek, 160. évfordulója adhatott Kocsis Lászlónak.

*Nagy Kún Szent Márton Varosa
Meg szállói akik az
1719^{dik} Esztendőben Pünkösöd szombatján Jötek be
ezek*

<i>Radits István</i>	<i>Tótt Mátyás</i>
<i>Radits Gergél</i>	<i>Nagy Miklós</i>
<i>Faragó Péter</i>	<i>Baktai Márton</i>
<i>Pente István</i>	<i>Józsa János</i>
<i>Kiss Balázs</i>	<i>Szilvási Márton</i>
<i>Kováts János</i>	<i>Júhász Gáspár</i>
<i>Gyenes János</i>	<i>Gyenes Albert</i>

Álgya Isten porait és hamvait

A Temető heleik ahol alúszák örök nyugodalmat mellen a Kontz Páll és a Kuna és a Péregkováts ház épült rajtok most pedig a T. Tótt István Úr és a Krájtz házáik vannak rajtok az Úri utzában. Mivel az akóri Templom is közel volt mel most a helin Te. Bozóki András istálója a Zsinór útban van a helin a Tenplómnak.

K. Lemásólta. L.

A „lemásolás” valószínű arra utalás, hogy a „megszállásra” vonatkozó adatokat Kocsis László Kunszentmárton tanácsi jegyzőkönyvéből írta ki. Nem másolta le az ún. „Megszálló levél” teljes terjedelmét, csak a „megszállás” időpontját és a „megszállók” neveit írta le.

Figyelemre méltó része ugyanakkor feljegyzésének az, amit az első templom és az első temető helyéről írt. Ennek emléké a szájhagyomány örökítette meg, mert maga a „Megszálló levél” nem tartalmaz adatokat róla.

A jászapátiak új haza keresésének történetét, Radics István elbeszélését először a *Kun-Szent-Márton és Vidéke* című újságban Kiss Antal kunszentmártoni ügyvéd közölte – névtelenül – 1889-ben.⁴⁸ Ennek alapján Vándorfy János, akkori jászapáti római katolikus káplán megjelentette a jászapáti plébánia történetét feldolgozó könyvében.⁴⁹ A „Megszálló levél” széles körben azonban akkor vált ismertté, amikor Szabó Elek, a kunszentmártoni származású, akkoriban besenyőtelki plébános sajtó alá rendezte és a *Kunszentmártoni Híradó* hasábjain 1933-1936-ban közzétette ifj. Dósa József kunszentmártoni származású, sályi római katolikus lelkész Kunszentmártonra

⁴⁸ EGY SZÁLLÓ UTÓDA [Kiss Antal], Kun-Szt.-Mártont kik és mi módon szállották meg? (Má-solat az eredetiről.) *Kun-Szent-Márton és Vidéke* 1889. 3. évf. 2. szám. 3–4.

⁴⁹ VÁNDORFY János (1895), *Jász-Apáthi város egyházának multja és jelene*. Eger.

vonatkozó történeti kutatásait. Az újságban folytatásokban megjelent fejezeteket 1936-ban könyv formájában is kiadta a *Kunszentmártoni Híradó*. E munka sok helybeli család tulajdonában megvolt, illetve máig megvan. A könyv 42-45. oldalain olvashatjuk a „Megszálló levél” szövegét.⁵⁰ A „Megszálló levelet” úgynevezett ún. sűrű leírásként, rövid tanulmány kíséretében e sorok írója adta közre a „megszállás” 275. évfordulóján, 1994-ben.⁵¹ Folklor szöveggént, azaz népi elbeszélésként és a helyi történeti tudat megszerkesztésében játszott szerepét elemezte egy újabb tanulmányban,⁵² majd pedig a családi archívumokban őrzött 19-20. századi másolatait vizsgálta a redemptus identitás fenntartása szempontjából.⁵³

A szájhagyomány a „megszállók” végső nyughelyét az első templom körüli temetőbe helyezte. Valóban, sokan voltak közülük, akik az 1720-1730-as években elhaláloztak, s a Szentháromság tiszteletére vályogból épült első templom⁵⁴ körül kialakított első temetőben nyugsznak.⁵⁵ Ezt a temetőt azonban egy bő évtized után fölszámolták. A század közepén pedig a mai templom helyén emelt második, majd harmadik templom körül alakítottak ki egy ideiglenes fakerítéssel körülvett temetőt. Erről azt olvassuk egy 1776-os tanácsülési jegyzőkönyvben, hogy „KunSzMártonyban mindenkor eleitül fogva fel tartatott azon szokás, hogy a Tanácsbéli személyek érdemes tőkés lakosok, akik sok nyomorúságokat Helységünk mellett szenvedtek,” családtagjaikkal egyetemben fizetés nélkül ebbe a temetőbe temetkezhessenek.⁵⁶ Egészen biztos tehát, hogy Radics István, a „megszállás” vezetője, aki 1762-ben hunyt el, itt, a templom melletti egykori temetőben talált végső nyugalomra.⁵⁷

⁵⁰ DÓSA József, SZABÓ Elek (1936), *Kunszentmárton története I.* Kunszentmárton, 42–45.

⁵¹ BARNA GÁBOR (1994), *A mai Kunszentmárton megalapításának története. A „Megszálló levél”.* Józsa László (szerk.) Kunszentmárton. (Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 2.)

⁵² BARNA GÁBOR (2002), A történelmi emlékezet megszerkesztése: helyi identitás- és mítoszteremtés. *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei. Második évfolyam (2002) 1-2. szám* 139–160.

⁵³ BARNA GÁBOR (2019), „Nemzetes, és Vitezlő Radics Istvány Uram”. Kunszentmárton újjáalapításának, a „megszállásnak” vezetője. In: BARNA GÁBOR (szerk.) *Egy jász település a Nagykunságban. Kunszentmárton a 18. században.* Kunszentmárton. (Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 17.) 73–107.

⁵⁴ Az első templom a mai Kossuth utca, Szent István király utca, Kölesey utca környékén állt.

⁵⁵ LÁSD BENKE ZOLTÁN, TURCSÁNYI PÉTER (2019), Kunszentmárton első lakói a „megszállástól” a redemptioig (1719-1747). In: BARNA GÁBOR (szerk.) 2019. 319–351. A „megszállók” közül az 1720-as években elhunyt: Faragó Péter (1729), Juhász Gáspár (1721), Kovács János (1727), Baktai Márton (1729); az 1730-as években hunyt el: Gyenes Albert (1733), Gyenes János (1731), Nagy Miklós (1730), Pente István (1732). Kiss Balázs 1757-ben, Radics István 1762-ben hunyt el.

⁵⁶ DÓSA, SZABÓ 1936:241.

⁵⁷ BARNA 2019.

Ez a visszaemlékezés tette aktuálissá Kocsis László énekeskönyvének faksimile kiadását Kunszentmárton újratelepítésének, a „megszállásnak” 300. évfordulóján.⁵⁸

A Meghólt. keresztin Hívek Számára.
Halóti énekek és Zsoltárok úgy a Libera és a holtakhoz Könyörgések.
Ösveírta. Kocsis László 60. éves korban.
Kött Nagy Kun Szent Mártónban. 1879

KEZDŐSOR- ÉS DALLAMMUTATÓ, DALLAMGYAKORISÁG,
AZ ÉNEKESKÖNYV ÉNEKEI MÁS KUNSZENTMÁRTONI KÉZIRATOS
ILL. NYOMTATOTT ÉNEKESKÖNYVBEN

Kezdősor mutató

A házasság lántza 170	Ember bár mere ved 12
A megmondthatlan 185	Ember mi az élet pájja 35
A Mélségekbül kiáltok felte 130	Emlékezünk mi keresztén 86
A Sz: Irás meg nem tsal 170	Én is vőlegény vagyok 106
A Sz: olvasónak tiszteletire 122	Föltetek a szűz koszorút 105
A véletlen halál Isten Sz: 69	Geczemányi kertben az 53
Áldot légy Istenem 47	Gyász nász népem kik 109
Az ártatlan bárán jegyesem 99	Halál adósságát 188
Az Ártatlan gyenge virágsz 112	Halótak olvasója 143
Az halál gyors sebes nyilá 100	Hogy adósságomat 1
Az Istennek irgalmábó 161	Hozátok jövönk kedvesim 144
Bizontalan voltát világ 83	Ide jertek éllök példám 183
Bóldogtalan bűnös lélek57	Ide tekintsz nézd mel 55
Bús arczókat láttok én 149	Ifjú ember itt nem 178
Drága dolog az Úr Istent 95	Ifúságom hajnala mel 183
E világ nagy alkotmány 75	Ifúságom szép hajnala 180
Egy itt a koporsó két testvért 94	Imar gyarló testem 156
El vagyon végezve 190	Indulok síromba 166
Élet adó halál Úra 103	Irgalmas nagy Úr Isten 148
Éll múltak már minden kín 88	Isten, te vagy gondviselő 73
Éllőknek holtaknak 134	Itt vagyunk hát mán a 161
Elmém hová ragadjátok 98	Jaj csak hívság földi elle 38
Első szülöttje voltam én 116	Jaj de gyászos hel ez 148
Elvégeztem már én 169	Jaj de szomorú megvállás 157

⁵⁸ Megjelent nyolc faksimile példányban, Barna Gábor magánkiadásában, Kunszentmárton, 2019.

- Jaj szómórú napra öszve 146
 Jaj szóval születünk 23
 Jajj mel gyarló élete 186
 Jajj mit használ vigadozni 63
 Jajj siralmas szomorú szó 32
 Jelen van a násznépe 104
 Jertek gyász koporsóhoz 121
 Jézus Krisztus drága piros vére 195
 Jézus Krisztus szülője 150
 Jézus mondja ereszték ho 110
 Jézusom a te Sz: kegyelmedből 65
 Jézusomnak kegyelméből elértem 66
 Jézusomnak kegyelméből 60
 Kérésünk halgasd meg 165
 Kérésünk halgasd meg 191
 Kergetettél (?) engem álnok ra 78
 Kérlek keresztények példát 90
 Kezdetben mondá az Isten 111
 Ki halva fekszik itt 13
 Kodús botom tarisznyám 92
 Könyörgés a holtakért 131
 Könyörülj Istenem én bűnös 168
 Könyörülj óh Jézus 151
 Krisztusnak hívei kik ide 93
 Lágyúljonak indúljonak 147
 Látod ember millen az e 96
 Létánia a holtakért 128
 Libera a holtak felett 136
 Ma Menyország egy angyalal 161
 Már e földön nints 176
 Már földben indultam 154
 Mars had mord Istene 72
 Meg fizetem mar én 153
 Meg szabadultam már 174
 Megkel halnod, elkel mulnod 31
 Megszabadultam már én 86
 Megváltó Krisztusom 9
 Ments meg engem úram 140
 Menyaszonyi szép nyoszolám 179
 Menyei Sz: Atyám 173
 Menyei Sz: Atyám akaratá 175
 Mi a világ öröme 21
 Miért hallik könnyed 74
 Minden az ég alatt mulandóság 62
 Minden elmulandó 2
 Mindeneknek teremtője 59
 Mint a földi kertész 119
 Mint a rózsza virag vagy 160
 Mint hogy megszülte a 77
 Mint hogy testnek a hi 154
 Minyájónknak meg kel 177
 Minyájunknak meg kel halni 172
 Miolta a világ 6
 Nagy örömmel korán reggel 193
 Naponként haljuk a 80
 Ne kérjék kié e koporsó 117
 Nyiss eger jajj szavunkra 27
 Ó irgalmas Atyánk kérvén 126
 Óh Édes megváltóm 7
 Óh Egeknek Királnéja lásd 16
 Óh egeknek Királnéja 16
 Óh emberi gyarló nemzetség 36
 Óh én szegén emberi állat 14
 Óh értem vért öntött 42
 Óh Isten óh Atyám ellet halál ura 156
 Óh Istenem végemet 189
 Óh Jézus ki Sz: keresztede 154
 Óh Keresztén buzgó lélek 33
 Óh keserves jajj szó miny 34
 Óh mel szép az ártatlanság 162
 Óh rettenetes keserű halál 102
 Óh siralom óh fájdalom 145
 Óh siralomnak keserves 19
 Óh szomorú gyászos napom 30
 Óh te kegyetlen halál 29
 Óh világi gyarlóság 28
 Öltözzetek gyász ruhába 120
 Öltözzünk fel fehér ruhába 123
 Öntsünk egy bús könnyet 159
 Öntünk egy bús könnyet 70
 Ör[ö]kös hazamban fekszek 157
 Őriz meg engemet kegyelem 41
 Örök Isten sz: Atyám 44
 Örök minden ható 150

Örök nyugalmat egy Isten te szolgálád 164	Szent Olvasó királnéja 159
Örök nyugalmat egy Istenünk 163	Szent Páll Apostol tett 48
Örök nyugalomra már 164	Szerelmes Istenem hamár 40
Örök valóságba mentem á 151	Szomorú gyászos pompa 3
Öröké valóság hová 22	Szomorú özvegységemnek vég 61
Örökös házamban 192	Szomorúság van ma itt 114
Örökre megváltam kedveseim 125	Szüléim kik felneveltek 181
Öszve gyülekeztünk e gyász 158	Szüességem gyönyörű pá 182
Özvegyi életemnek telle 58	Tehozzád kiáltok 184
Özvegyi életemnek eljött 45	Telles sz: Hár[om]ság Isteni 39
Rajtam már bétölt 20	Természetnek szörnyű 50
Reggeli tiszteletből szívem 194	Tudva vagyon nem állandó 68
Serkenj fel már ember 81	Úr Isten nagy a te 11
Sirba szállok ez ellettül 155	Úr Jézus, Isten fia 4
Sokrendbéli próbbák 24	Vajon mit jelent e gyá 108
Szálj alla gyarló testem 153	Világ büszke fia 18
Szálj be szép virágszál 179	Világon élleted ember 27

Dallamutalások

(a számok a gyakoriságot jelzik):

Add nékem Jézus szívedet	Jézusomnak kegyelméből 5
Angyalom, édes	Keresztfán kint vallott (vagy Oh édes megváltóm) 2
Bemegyek szent templomodba 3	Kezdetben monda az Isten
Boldogtalan bűnös lélek(tulajdon)	Ki halva fekszik itt 3
Dicséjétek, tiszteljétek 3	Könyörülj Istenem 2
Egek ékessége	Könyörülj, oh Jézus (tulajdon)
Ember, mi az élet pálla (Tulajdon)	Lágyuljanak, induljanak (tulajdon)
Emelnek már, oh élet	Látod ember
Ez nagy szentség valóban	Ments meg engem uram
Getzemányi kertben 7	Mi a világ öröme (tulajdon)
Hajnal hasadtával	Mire jöttél
Hogy adósságomat	Nagy Isten kedvében PÓTLÁS 5
Hol vagy én szerelmes 15	Neveddel ébredek
Hol vagy István király	Ó siralomnak keserves
Illik nekünk arról (vagy Midőn reggel ágyamból)	Oh áldott Szűzanya 2
Imádlak tégedet láthatatlan 4	Oh édes Megváltóm 4
Indulok síromban (Tulajdon)	Oh egeknek királynéja 2
Jaj, de gyászos hely ez	Oh emberi gyarló nemzetség 9
Jajszóval születünk	Oh én szegén bűnös lélek 2

Oh értem vért öntött 2	Seregeknek szent Istene 5
Oh irgalmas nagy Uristen (tulajdon) 2	Serkenj fel már
Oh siralom, oh fájdalom	Sok rendbéli próbákkal 2
Oh szomorú gyász	Szállj e siralmas
Oh világi gyarulás 2	Szentséges áldozat
Oh, édes megváltóm	Szeretted engem
Oh, ki ez oltáron	Teljes Szentháromság 2
Oh, te kegyetlen halál	Uram, áldozatunk
Oh, világi gyarlóság 3	Üdvözlégy hatalmas
Örök valóságba mentem 3	Üdvözlégy oh drágalatos
Rajtam már bétölt 2	Világ büszke fia
Rebegő nyelvemet meg 2	Zúgolódik, dúl-fúl
Rettegj ember, a halál 2	

Egyes énekek előfordulása

más kunszentmártoni és csépai kéziratos és nyomtatott énekeskönyvben

Rövidítések feloldása:

M = Mezey Mór: *Temetési és halotti énekek* (kézirat). Faksimile kiadása, Szeged-Kunszentmárton, 2016.

M53 = *Énekes könyv, a' Nagy Kun Szent Mártoni buzgó 's ájtatos keresztény hívek számára*. Irta Böjt elő 16. 1853. évben Mezei János Kun Szent Mártoni kántor. Szarvason, Réthy Lipót nyomdájában. 1853.

M83 = Mezey Nep. János: *Istent dicsőítő egyházi énekkönyv*. Szentés, 1883.

M13 = Mezey István: *Énekeskönyv a római katolikus hívek használatára*. Budapest, 1913.

K = Kurucz Jánosné énekeskönyve halott melletti virrasztásra (cím nélküli kézirat)

D = *iff. Doba Pál tulajdon könyve. Kun Sz. Mártony* (kézirat, év nélkül)

KM = Kiss Mihály: *Halotti Énekek és imák. Irtam 1926dik évben* (kézirat)

I = Illyés István: *Halotti és Soltári énekek a magyar anya-szent-egyház vigasztalására, mellyeket a' szomorú temetések alkalmatosságára, és a' jó meghalásra nagy sorgalmatossággal a' sz. írás értelme szerint készítette Illyés István Szent Tamási prépost, és esztergami kanonok. Meg-jobbított új-kiadás. Budán, 1817.*

O = *Ezen Zsoltári és Halotti énekes könyvet irtam Óberna Lászlónak a' megholtak melletti szolgálatra, hogy légyen az a' lelkük üdvösségükre vélünk együtt. Ammen. Irta Tiller Ferentz 1885-1886 Évi Január 19-kén végeztem be Csépan.*

R = *Ezen Zsoltári És Halotti Énekes Könyvet készítette; 'Nemes Rozmis Ferentz. Gortva Imre Által; az egy élő Istennek Ditséretére; az Holtak mellett való könyörgéseikre; Mellyet is kívánom, hogy ezen könyörgéseink*

haszontalanná ne váljanak; hanem tégye Foganatossa – a' mi Énekeléseinket. az Egek ura; tiszta Szivembül kívánom hogy úgy legyen. Ammen. Kedves Barátom hogy ha Ezen könyv el találna Tévelyedni; jó szívű Barátom Szolgáltasd kezemhez mert igaz jószágom. Mellyet készítettem Az 1848 dik Esztendőben. el végződve Februárius 15 diken. Nemes Curiális Csépa Helségében Lakozó; 'Nemes Rozmis Ferenczé ez A könyv.

Kövér betűkkel Ökrös József, dölt betűkkel a Mezey kántorok énekei.

<i>alkalom</i>	<i>cím</i>	<i>előfordulás más ék-ben</i>	<i>lap-szám</i>
Öreg koporsóba tételnél	Hogy adósságomat	K187, KM24	1
Öreg	<i>Minden elmulandó</i>	M220, M83/286, KM25	2
Öreg koporsóba tétel	Szomorú gyászos pompa		3
Öreg	Úr Jézus, Isten fia	O23, R8	4
Öreg	<i>Miolta a világ</i>	M113, M83/283, M13/259	6
Öreg	Óh Édes megváltóm	K42, KM55	7
Öreg	Megváltó Krisztusom	K18	9
Öreg	Úr Isten nagy a te	K20	11
Öreg	Ember bár mere vesd	M150, M83/286, M13/260, KM28, R233	12
Öreg	Ki halva fekszik itt		13
Öreg	Óh én szegén emberi állat	K31	14
Purgatóriumbéli-ekhe	Óh egeknek Királnéja	M53/152, M83/297, D37	16
Öreg	Világ büszke fia	M130, R230	18
Öreg koporsótételnél	Óh siralomnak keserves	K35, O13, R4	19
Öreg	Rajtam már bétölt	K36, O11, R6	20
Öreg	Mi a világ öröme	O46, R89	21
Öreg	Öröké valóság hová	K81, KM15	22
Öreg	Jaj szóval születünk	K82	23
Öreg	Sokrendbéli próbbák	I194	24
Öreg	Világon élleted ember	M109, M83/282, M13/254	27
Öreg	Nyiss eget jajj szavunkra	M142, K50	27
Öreg	Óh világi gyarlóság	KM34	28
Javabélihez	Óh te kegyetlen halál	K149, KM35	29
Javabélihez	Óh szomorú gyászos napom	K85, KM58, R237	30
Öreg	<i>Megkel halnod, elkel mulnod</i>	M152, M83/289, K6, KM29, R262	31
Öreg	Jajj siralmas szomorú szó	O28, R82	32
Öreg	Óh Keresztén buzgó lélek		33
Öreg	Óh keserves jajj szó miny	M226, O20, R88	34

Öreg	Ember mi az élet pájja	M148	35
Öreg	Óh emberi gyarló nemzetség	M154, O36, R16	36
Öreg	Jaj csak hívság földi élle	K208	38
Öreg	Teljes sz: Hár[om]ság Isteni	O96, R66	39
Öreg	Szerelmes Istenem hamár	K88, KM32, O170, R64	40
Öreg	Őriz meg engemet kegyelem	K80	41
Öreg	Óh értem vért öntött	K7	42
Öreg	Örök Isten sz: Atyám	K11, KM30	44
Özvegyhez	Özvegyi életnek eljött	K76	45
Özvegyhez	Áldot légy Istenem	K74	47
Öreg	Szent Páll Apostol tett		48
Ahol árvák marattak	Természetnek szörnyű	K67	50
Öreg	Örök valóságba mentem ál	K23, KM10,	51
Öreg	Geczemányi kertben az		53
Öreg	Óh Jézus ki Sz: keresztedel		54
Öreg	Ide tekintsz nézd mel		55
Öreg	Bóldogtalan bűnös lélek	O48, R93	57
Özvegyhez	Özvegyi életnek telle		58
Özvegyhez	Mindeneknek teremtője	M216	59
Öreg	Jézusomnak kegyelméből	K48, KM1, O30, R89	60
Özvegyhez	Szomorú özvegységemnek vég	KM65	61
Öreg	Az Istennek irgalmából		61
Öreg	Minden az ég alatt mulandóság	M225	62
Öreg	Jajj mit használ vigadozni		63
	Itt következnek a Hivatlbéli vag[y] Énekes úgy több féle szerentsétlenek vagy sűrű halálkor		
Öreg Családos atyákhoz	Jézusom a te Sz: kegyelmedből	K48	65
Énekesekhez	Jézusomnak kegyelméből elértem		66
Hivatalbéliekhez	Tudva vagyon nem állandó		68
Vízbe fullatnál	A véletlen halál Isten Sz:		69
Katona felett	Mars had mord Istene		72
Véletlen halál	Öntünk egy bús könnyet	K203	70
Árvákhoz	Isten, te vagy gondviselő	K174	73
Árvákhoz	<i>Miért hallik könnyed</i>		74
Árvákhoz	<i>E világ nagy alkotmány</i>	R21	75
Gyermekszülőnél	Mint hogy megszülte a		77
Vőlegén és menyasszony	Kergetettél (?) engem álnok ra		78
Sűrűhalálkor	Naponként haljuk a		80
Prófétákról	Serkenj fel már ember	I181	81

Világbiro Sándor	Bizontalan voltát világ	O5, R28, I212	83
Csendes kimúlás	Megszabadultam már én	O2, R27, I176	86
Halálról	Emlékezünk mi keresztén	O166, I177	86
Hozsas betegségről	Ell múltak már minden kín	K61	88
Társulatbeliekhez	Kérlek keresztények példát	K205, I177	90
Koldúshoz	Kodús botom tarisznyám		92
Némához	Krisztusnak hívei kik ide	I280	93
Két testvér felet	Egy itt a koporsó két testvért	K179,	94
Szárazság idején	Drága dolog az Úr Istent	I140	95
	Ifiakhoz valók az Háznál és virasztásnál lehet alkalmazni a versek a Évekhez		
Ifiakhoz	Látod ember millen az e		96
Ifiakhoz	Elmém hová ragadjátok	K209, M13/262	98
Hajadonnál	Az ártatlan bárán jegyesem	O82	99
Hajadonnál	Az halál gyors sebes nyilá	K143, O83, R253	100
Ifiakhoz	Óh rettenetes keserű halál	K132	102
Ifiakhoz	Élet adó halál Úra	O101, R143, I263	103
Ifiakhoz	Jelen van a násznépe		104
Ifiakhoz és meny hajadonnál is	Föltették a szűz koszorút	K145, KM48, R261	105
Ifiakhoz	Én is vőlegény vagyok	KM46, R257	106
Hajadonnál	Vajon mit jelent e gyá	K146	108
Ifiakhoz	Gyász nász népem kik	K157	109
	Kisdedekhez háznál is virasztásnál lehet az első szülőtől 12 évesig alkalmazni		
Kisdedekhez	Jézus mondja ereszések ho		110
Kisdedekhez	Kezdetben mondá az Isten		111
Kisdedekhez	Az Ártatlan gyenge virágsz	K177	112
Kisdedekhez	Szomorúság van ma itt	K183	114
Kisdedekhez	Első szülöttje voltam én		116
Kisdedekhez	Ne kérdjék kié e koporsó		117
Kisdedekhez	Mint a földi kertész		119
	Olvasósok temetőbe keserő énekeik		
Olvasósokhoz	Öltözzetek gyász ruhába	K93, KM63	120
Olvasósokhoz	Jertek gyász koporsómhoz	K107	121
Olvasósokhoz	A Sz: olvasonak tiszteletire	K110	122
	Óltári egylet temetőben kíséroi nek		

Oltári társulati	Öltözzünk fel fehér ruhába	K113	123
Oltári sírbatételi	Örökre megváltam kedveseim		125
	Halótak napján és estelin Szómórú		
Halotak estélire	Ó irgalmas Atyánk kérvén		126
	Létánia a holtakért		128
Halotak estélin	A Mélségekből kiáltok felte	KM22	130
Halotak estélin	Könyörgés a holtakért		131
Halotak estélin	Éllőknek holtaknak		134
Halotak estélin	Libera a holtak felett	K120	136
Halotak estélin	Ments meg engem úram	M13/219, R248	140
Halotak estélin	Halótak olvasója	K100	143
	Szomorú szertartás a sírkertben az énekes társulat szerint s.t.b.		
Halotak estélin	Hozátok jövönek kedvesim		144
Halotak estélin	Óh siralom óh fájdalom	K101	145
Halotak estélin	Jaj szómórú napra öszve		146
Halotak estélin	Lágyúljonak induljonak		147
Halotak estélin	Irgalmas nagy Úr Isten	M267	148
Halotak estélin	Jaj de gyászos hel ez		148
Halotak estélin	Bús arczókat láttok én	M83/100	149
Halotak estélin	Örök minden ható		150
Halotak estélin	Jézus Krisztus szülője	K234	150
Halotak estélin	Könyörülj óh Jézus	KM9	151
Halotak estélin	Óh Egeknak Királnéja lásd	K112	16
Halotak estélin	Óh Isten óh Atyám ellet halál ura	K37	156
	It könyörgésekel be fejeződik. Amen.		
	Öregek felett a sírkertben		
Öreg sir felet	Szálj alla gyarlo testem	R234	153
Öreg sir felet	Meg fizetem mar én	O174, R226	153
Öreg sir felet	Már földben indultam	O51, R96	154
Öreg sir felet	Mint hogy testnek a hi	O31, R86	154
Öreg sir felet	Sirba szálllok ez elletbül	KM61	155
Öreg sir felet	Imar gyarló testem	O206, R227	156
	A Sz: Ólvaso társulati sirjai felet		
Olvasos sir feleti	Ör[ö]kös hazamban fekszek		157

Olvasos sir	Jaj de szomorú megvállás	K109	157
Olvasos sir	Ösve gyülekeztünk e gyász		158
Olvasos sir	Szent Olvasó királnéja		159
Olvasos sir	Öntsünk egy bús könnyet		159
	Kisdedek sirja felet		
Kisded sir fele	Mint a róza virag vagy		160
Kisded sir	Ma Menyország egy angyalal		161
Kisded sir	Itt vagyunk hát mán a		161
Kisded sir	Óh mel sép az ártatlanság	O194	162
	Halótas házhoz visszamenetel- re a Temetőből 3 ének Asztal ellőt lehet alkalmazni vagy egy hálaének Eljötkor		
Viszamenetelre	Örök nyugalmat egy Istenünk		163
Viszamenetelre	Örök nyugalomra már		164
Viszamenetelre	Örök nyugalmat egy Isten te szolgálád		164
Hála ének eljötkor	Kérésünk halgasd meg	KM64, R229	165
	A temetőben kísérő szómórú 2 ének		
A temetőbe kísérő	Indulok síromba	KM7	166
A temetőbe kísérő	Könyörülj Istenem én bűnös	I155	168
	Kimarat Toldalékók		
	Koporsótétel vagyis kéréskor öreg és Ifiur úgy özvegy felet		
Ifiú házas koporsóké- réskor lehet alkalmazni	Elvégeztem már én	K4	169
Ifiú Házas kopo	A házasság lántza	KM38	170
Öreg Házas kopor	A Sz: Irás meg nem tsal	KM37	170
	Minyájunknak meg kel halni		172
Özvegy koporsó	<i>Menyei Sz: Atyám</i>	K22, M83/80, M13246	173
Özvegy koporsó	<i>Meg szabadultam már</i>	KM39, O2, R27, I176	174
Özvegy koporsó	<i>Menyei Sz: Atyám akarata</i>	K5	175
Fiatl koporsó	<i>Már e földön nints</i>		176
Özvegy	<i>Minyájónknak meg kel</i>		177
Fiatl koporsó	Ifiú ember itt nem	KM41, O85	178
Hajadon kóporsó	<i>Menyaszonyi szép nyoszolám</i>		179
Hajadon kóporsó	Szálj be szép virágszál	K222	179
Fiatl kóporsó	Ifiúságom szép hajnala		180
Hajadon kóporsó	Szüleim kik felneveltek	K133, KM40	181

Hajadon kópórsó	Szüzességem gyönyörű pá	K155	182
Fiatal kópórsó	Ifuságom hajnala mel		183
Öreg kópórsó	Ide jertek éllők példám		183
Mariához fohász	Tehozzád kiáltok	M144, K116, M83/281, M13/266, O209, R263	184
Gyermek ágyas és a kitsie felet	A megmondthatlan		185
Öreg felet	Jajj mel gyarló élete	O92, R135	186
Koporsokerő és Lit	Halál adósságát	O10, R2	188
Öreg felet	Óh Istenem végemet	O90, R132	189
Hálaadás Eteteskor	El vagyon végezve	R244	190
Befejező ének	Kérésünk halgasd meg	M70, O202	191
Öreghez	Örökös házamban		192
Reggeli	Nagy örömmel korán reggel		193
reggeli	Reggeli tiszteletből szívem		194
Libera után	Jézus Krisztus drága piros vére		195

GÁBOR BARNA

Funeral Hymnal of László Kocsis from Kunszentmárton

During the latter part of the 19th century, numerous printed Catholic prayer books and hymnals were readily available to the public. However, specific local religious customs and practices often required the compilation of handwritten collections of hymns and prayers tailored for particular events. Two significant occasions that notably influenced this were pilgrimages and funerals.

It was for the latter purpose that László Kocsis created his handwritten hymnal in Kunszentmárton in 1879. He carefully selected hymns from local practices and integrated them into his manuscript book. In addition to being a member of various religious societies, László Kocsis contributed to the compilation of this hymnal. This paper delves into the historical background of the Kocsis family.

Most of the hymns within the book are rooted in the hymnal traditions of other Catholic parishes in the region. This indicates the hymnal's localized nature. The collection comprises numerous hymns related to various types of deaths (be it old age, youth, accidents, etc.) and different segments of the funeral rituals, all sung to the tunes of well-known hymns. The 207-page manuscript consists of 196 pages dedicated to hymns, accompanied by an 11-page index linking hymns to specific occasions. Many of these hymns can also be found in several other 20th-century hymnbooks from Kunszentmárton, with some authored by local hymn writers. The primary significance of this manuscript hymnal lies in its reflection of the local funeral culture prevalent in late 19th-century Kunszentmárton.

A V. SCRIPTORIUM KONFERENCIA
PROGRAMJA

(2022. november 24–25.)

NOVEMBER 24.

9.30: Köszöntő:

S.E.R. VARGA LAJOS segédpüspök, az OKGYK igazgatója

Konferencia megnyitása
BIRHER NÁNDOR PPKE BTK dékán

I. SZEKCIÓ: KÓDEXEK, FORRÁSOK
Elnök: S.E.R. VARGA LAJOS

- 10:00 SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM.,
Az első négy évszázad egyházfegyelmi forrásainak meghatározásához használt módszer újraértékelése
- 10:20 P. KOCSIS RÉKA, *Az ómagyar kódexek marginálisai mint sajátos dialógusok*
- 10:40 SOMOGYI SZILVIA, *A késő középkori esztergomi zsinati könyv kéziratai és forrásai*
- 11:00 Hozzászólások, kérdések
- 11:15 Kávészünet
- 11:35 DÖMÖTÖR ADRIENNE, *Egy Mária-imádság – háromféle korai változatban*
- 11:55 SCHÖNLÉBER MÓNIKA, *A kéziratok közötti összefüggések vizsgálatának lehetőségei és korlátai az arab nyelvű szövegek kutatásában:
Esettanulmány Ibn A'tam al-Kūfī Kitāb al-futūhja szöveghagyományának példáján*
- 12:15 W. SOMOGYI JUDIT, *Marginális titkok, titkos marginálisok – Bejegyzések késő-középkori itáliai diplomáciai levelezési iratokban*
- 12:35 MAJOROSSY IMRE, „mennyek országáról szólok, / róla szép beszédet mondok,“ *Megjegyzések a Mönch Felix motivikus hátteréhez és első magyar fordításához*
- 12:55 Hozzászólások, kérdések
- 13:05 Ebédészünet

II. SZEKCIÓ: SCRIPTORIUM, ÍRNOKOK

Elnök: BOROS ISTVÁN

- 14:20 ZSUPÁN EDINA, *Scriptorium Vitéz János esztergomi érsek (1465–1472) környezetében*
14:40 KOCSIS ZSUZSANNA, *Írnokok a Batthyány-udvar szolgálatában*
15:00 NAGY ZSOLT, *Adatok a marosvásárhelyi minorita kolostorkertek működéséről (kriptában rejtegetett kéziratok tanulságai)*
15:20 TUHÁRI ATTILA, *Mi jár egy requisitor fejében? Lutsch István kolozsmonostori levélkereső feljegyzései*
15:40 Hozzászólások, kérdések
16:00 Kávészünet
Diszciplínák kéz a kézben
16:20 GILÁNYI GABRIELLA, *Egy borítónak szétvágott erdélyi antifonále rekonstrukciója*
16:40 HENDE FANNI, *Mit árulnak el az erdélyi antifonále leveleibe kötött őrzőkönyvek?*
17:00 KISS PÉTER, *Az örmény kereszténység születése egy erdélyi történetíró nézőpontjából*
17:20 Hozzászólások, kérdések
17:30 Könyvbemutató

NOVEMBER 25.

III. SZEKCIÓ: FRAGMENTA

Elnök: TAKÁCS LÁSZLÓ

- 9:00 GAÁL ESZTER, *Szent Márton útja Utrechtből Nagyváradra*
9:20 LENGYEL RITA – Karácsony Dávid, *Autem reddatur vagy aut cum re datur? A Liber Singularis Regularum kéziratai és az eltérő szövegváltozatok által okozott dilemmák*
9:40 CZAGÁNY ZSUZSA, *A késő középkori váradi diszkódexcsalád újonnan előkerült töredékei*
10:00 SZOLIVA GÁBRIEL OFM, *A 17. századi zágrábi káptalani kötéstípus kutatása – módszertan és eredmények*
10:20 Hozzászólások, kérdések
10:40 Kávészünet

IV. SZEKCIÓ: ÚJKORI ÉS LEGÚJABBKORI KÉZIRATOK

Elnök: TUHÁRI ATTILA

- 11:00 SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ, *Poesis symbolica: Gyalogi János kéziratoss retorikai gyűjtéséből, II.*
- 11:20 MACZÁK IBOLYA, *Az átvétel átvétele – egy miskolci minorita kézirat tanulságai*
- 11:40 VARGA MÓNKA, *Boszorkányperes jegyzőkönyv-változatok kézíratainak területi és társadalmi beágyazottsága*
- 12:00 KÖVÁRI RÉKA, *Egy zeneértő pap kéziratoss hagyatéka (gregorián énekek magyarul, típusdallamokon)*
- 12:20 MÁTYUS NORBERT, *Babits Mihály olaszos széljegyzetei*
- 12:40 Hozzászólások, kérdések
- 12:50 Információk
- 13:00 Zárszó: S.E.R. VARGA LAJOS váci segédpüspök, OKGYK-igazgató

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

BARNA GÁBOR
Gál Ferenc Egyetem kutatóprofesszor,
SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék professor emeritus.

CZAGÁNY ZSUZSANNA
HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet

DÖMÖTÖR ADRIENNE
MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatárs

HENDE FANNI
HUN-REN Fragmenta et Codices Kutatócsoport

KARÁCSONY DÁVID
PPKE JÁK doktori iskola

KISS PÉTER
Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg (MA)

KÓVÁRI RÉKA
HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet

LENGYEL RITA
KGRE ÁJK doktori iskola

MACZÁK IBOLYA
HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport,
tudományos főmunkatárs

MAJOROSSY IMRE
PPKE BTK, címzetes docens

P. KOCSIS RÉKA
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, doktorjelölt

SZELESTEI N. LÁSZLÓ
PPKE BTK, ny. egyetemi tanár

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.
egyetemi tanár, kutatóközpont és tanszékvezető, az MTA doktora,
az Academia Europaea rendes tagja

TUHÁRI ATTILA
HUN-REN BTK Moravcsik Gyula Intézet

VARGA MÓNIKA
HUN-REN BTK, Nyelvtudományi Kutatóközpont,
Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet

NÉVMUTATÓ

- Ábrahám 33, 91
Achelis, Hans 20
Agat 'angelos 123, 124, 129-131, 133,
135-140
Ágoston, Szent 39, 49, 88, 94
Ambrus, Szent 87, 88, 228
Ambrus Gergely 270
Ambrusovszky Mihály 33
Anahit 135, 136
Anak 133, 134, 137
Anhid, nagy Isten Asszony 135
Antal József római katolikus pap 253,
255, 258
Apolló 177
Ardáváz 134
Aristages 137
Arisztidész 13
Aršakunik' 133
Athénagorasz 13
Avenarius, Martin 172-174, 178, 18
Azzolini bíboros 171
- Bagratuni, Smbat 135, 139
Bala Margit 31
Balassa, Maria Victoria 30
Balázs Árpád 258
Bálint Sándor 254
Balint, Fecz 31
Barlaam 83, 84
Barna Gábor 253, 254, 257
Bársony György 197
Bartók Zsófia Ágnes 57, 63
- Báthori István 158
Báthori Zsigmond 158
Baur, Ferdinand Christian 19
Bernárd Pál 228-230
Bernát, Clairvaux-i Szent 89
Bertalan, Szent 138
Bitskey István 32
Bonfini, Antonio 164
Bornemisza Péter 62, 64
Botte, Bernard 16, 20
Bozsérmé Csapó Katalin 243, 245-247,
249, 250
Böcking, Eduard 172, 298
Bradshaw, Paul 16, 20, 21
Brewer Lőrinc 204, 205
Brinsley, John 27
B. Tóth Imre 270
- Cajane 136
Calvinus lásd Kálvinus János
Cannegieter, Johannes 174
Carlone, Giovanni Battista 216
Cicero 158
Conolly, Richard H. 20
Cornides Dániel 156, 157, 166
Crespin, Jean 174
Cujas, Jacques 174, 182
Csete István 209, 217, 218
- d'Este, Ercole 73
Dasypodius, Petrus 196
Daubanton, Antoine-Grégoire 174

- Dávid Ferenc 160, 166
 Dioclecianus 134
 Dobszay László 142, 258
 Dolezalek, Gero 172
 Domokos Pál Péter 38
 Dondoni Vártán József 124,128, 131-137, 139, 140
- Elišě 129
 Englmajer, Sámuel 215
 Erasmus, Rotterdami 27
 Erdélyi Zsuzsanna 258
 Erdődy Gábor Antal 210, 213-216, 218, 225
 Esterházy Imre 213
 Eusebiosz, Cesareai 14
- Faustus 91
 Félix barát 81, 91-104, 106, 107, 109
 Filipec János 191, 192, 193 20
 Filippo Picinelli 214, 216
 Fleming, Johannes 20
 Fodor Adrienne 49, 57
 Funk, Franciscus Xaverius 20
- Galeazzo, Giovanni 75
 Gayanē 136, 138
 Georgius, Marinus 74, 76-78
 Gergely (Grigor) 134-137
 Gergely, Világosító Szent (Surb Gergely Lusaworič) 130, 138, 139
 Gergely, Szent 147, 148
 Gilányi Gabriella 155, 166
 Girard, Paul Frédéric 174
 Goltz, Hubert 163
 Goslawski, Johannes Damascenus 199
 Gustav Hugo 174
 Gyalogi János 209-211, 213-218, 225
- Haader Lea 38, 39, 63
 Handler György 215
 Hargitai Andrea 232, 233
- Hegedűs Attila 49
 Heltai Gáspár 160, 162, 166
 Hende Fanni 142, 143, 144, 152, 192, 205
 Herberstein, Siegmund von 163
 Hercules 177
 Hermiasz 13
 Heródes 210
 Hérodotosz 127, 128
 Hillél, II. 12
 Hipparkhosz 128
 Hoffhalter, Rudolphus 158
 Holl Béla 39
 Hollander, John 31
 Honoré, Tony 171
 Hős Anna 248, 249, 250
 Hrip 'simē, Szent 130, 136
 Hunyadi Ferenc 157, 159, 166
 Huschke, Philipp Eduard 174, 178
- Idai Anya lásd Kübelé
 Ireneusz, Szent 13
- Jagrik József 254
 János, Aranyszájú Szent 210
 Joannész Szkholasztikosz 18
 Joannou, Periclés-Pierre 20
 Josaphat 83, 84
 József, II. 43
 Jucker, Andreas H. 24
 Juppiter 177
 Jusztinosz, Szent 13
- Kálvinus János 33, 234
 Károlyi Sándor 213
 Kaufhold, Hubert 20, 21
 Kelemen, Alexandriai Szent 22
 Kelemen Didák 227-235
 Kelemen Ferenc 273
 Kemen, Johannes 31
 Kiss Ernő 253
 Klaniczay Tibor 31

- Kocza Kata 243
 Kollonics Ádám 204
 Konstaninus=Konstantinus 137
 Koriwn 129
 Korondi Ágnes 64
 Koselleck, Reinhart 123-128
 Kovács Andrea 147
 Krisztina svéd királynő 171
 Krüger, Paul 174, 182
 Kübelé 178
 Kürner Jakab. ifj. 202, 204, 205
- Lachmann, Karl 19
 Lajos, Nagy, király 164
 Lázár Antal 217
 Łazar P'arpec ĩ 129, 130
 Leonardus Lessius (Lenaert Leys) 199
 Livius 178
 Luther Márton 234
- Mai, Erich 88
 Mardirossian, Aram 20, 21
 Margit, Antiochiai Szent 200
 Mária Terézia 213
 Mars 177, 283, 287
 Mátai Mária 39
 Melitón, Szardeszi 13
 Melkart kánaánita istenség 177, 178
 Mesrop Maštoc '129
 Metzger, Marcel 20
 Mezey László 141, 142, 192, 201
 Mezey István 285
 Mezey Mór 254, 277, 285
 Mezey Nep. János 285
 Migne, Jacques-Paul 19
 Mik 'ayēl Č'amč'eanc '129, 132
 Molnár Ferenc 39
 Montanus, Ferrarius 163
 Mosheim, Johann Lorenz 19
 Mostert, Marco 172
 Mózes 104
 Mullo kelta hadisten 177
- Munier, Charles 20
 Munkácsy István 33
 Murányi Edit 258
 Musa Erzsébet 238, 243, 244, 246, 248-250
 Nádas János 202
 Nagy Judit 243
 Nemesis 178
 Neró 133
- Ocskay György 229
- P 'awstos Biwzandac ĩ 129, 130, 139, 140
 Pál, Szent 164, 212, 231
 Pálffy János 213
 Papahagi, Adrian 143, 145, 192
 Papp Lajos 49
 Pauszaniasz 178
 Pázmány Péter 32-34, 229-234
 Pellegrin, Élisabeth 172
 Petau, Alexandre 172
 Pitra, Jean-Baptiste 19
 Plinius, ifj. 28
 Polübiosz 128
 Poznanovics János 217
 Procopius, Szent 203
 Püspöky András 215, 216
- Radecius, Valentinus 163
 Rajeczky Benjámin 258
 Ransanus, Petrus 191-193
 Regulus 210
 Rómer Flóris 43, 192, 194
- Sadoletto, Nicolo 73
 Sahak Part'ew, I. 129
 Englmajer, Sámuel 215
 Sarbak Gábor 39
 Schulting, Anton 174
 Schulz, Fritz 172, 174

- Schwartz, Eduard 20
 Senn, Félix 174
 Sforza, Ludovico 78
 Sforza, Maria 75
 Squarcialupo, Marcello 158, 159, 166
 Stewart, Alistair C. 16, 20, 21
 Sully, Maurice de 82
- Szeléné 178
 Szendrei Janka 141, 142, 144-146, 192,
 195, 258
 Szigeti Kilián 144
 Szoliva Gábrriel 203
 Szuren 134
- Tádé, Szent 138
 Tanit 178
 Tatianosz 13
 Telegdi Miklós 31, 32, 63, 65
 Teleki Ádám 164
 Teleki József 157
 Teleki Mária 164
 Theophilosz, Antiochiai Szent 13
 Thuküdidész 127, 128
 Tilius 172, 182
 Tillet, Jean Du 174, 189
 Timár Kálmán 40, 57
 Tiridates, Sz. Szinotra 134, 137
 Tóth András 271
 Tóth Erzsébet 248, 249
 Tóth Sándor 270
- Tóth Zsombor 24
 Tóth Zsuzsa 157
 Trdat, I. 133, 134, 136-138, 139
 Trdat, III. 130, 135
 Trdat, Nagy 129
 Trdates 124
 Trdatiosz 134, 135
 Trebellius 184
 Treviglio, Maffeo da 75, 78, 79
- Ulpianus 171
- Valentinianus, III. 171
 Veselovská, Eva 192
 Vince, Szent 147-149
 Vitéz János 28
 Vizkelety András 56
 Vlassich, Catharina Franciska 30
 von Ranke 124
 Vööbus, Arthur 20
- Wesselényi Miklós 157
 Wolff, Adolf 156, 166
- Xosrov, II. (K'aj) 133, 134
 Xosroviduxt 136
- Zalka János 143, 192
 Zolnai Gyula 43
- Zsupán Edina 28

nem tapasztalta, az után ismét elment a Fatens Bodóknéhoz,
kérette hogy gyógyítsa meg a kezét mert egyedül emberek iszák
szájára lenyitlna, mond Bodókné: Bizony nem szedtem en, mert
majd azté mondanál, ha én meg gyógyítanám, hogy én vontottam
meg hozzá sem nyúlol, ha kedde Város Chófnói néni Jorzan,
Gyógyál, kihoz képez a Fatens Néző Kapitány Orsához el
ment, Jorzanát el befellette, és Bodókné is mit mondot volt
keze orvosi hársán, Bire nézre Néző Kapitány és az Vár
házához fel menven, Bodóknét fel hívatta és meg Jorzan volt
keményen Bodóknénak, hogy a Fatens kezét bora hamarabb
meg gyógyítsa mert kéltömben vobul lenne dolga, Melly Jor
zanát a Bodókné kezdete a Fatens kezét orvostni, és

SZERZŐK

Barna Gábor · Czagány Zsuzsa

Gilányi Gabriella · Dömötör Adrienne

Hende Fanni · Lengyel Rita

Karácsony Dávid · Kiss Péter · Kővári Réka

P. Kocsis Réka · Maczák Ibolya · Majorossy Imre

Szelestei Nagy László · Szuromi Szabolcs Anzelm

Tuhári Attila · Varga Mónika · W. Somogyi Judit